Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien

J. Pen

bron
J. Pen, *Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien*. Het Spectrum, Utrecht / Antwerpen 1976

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/pen_002dats01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

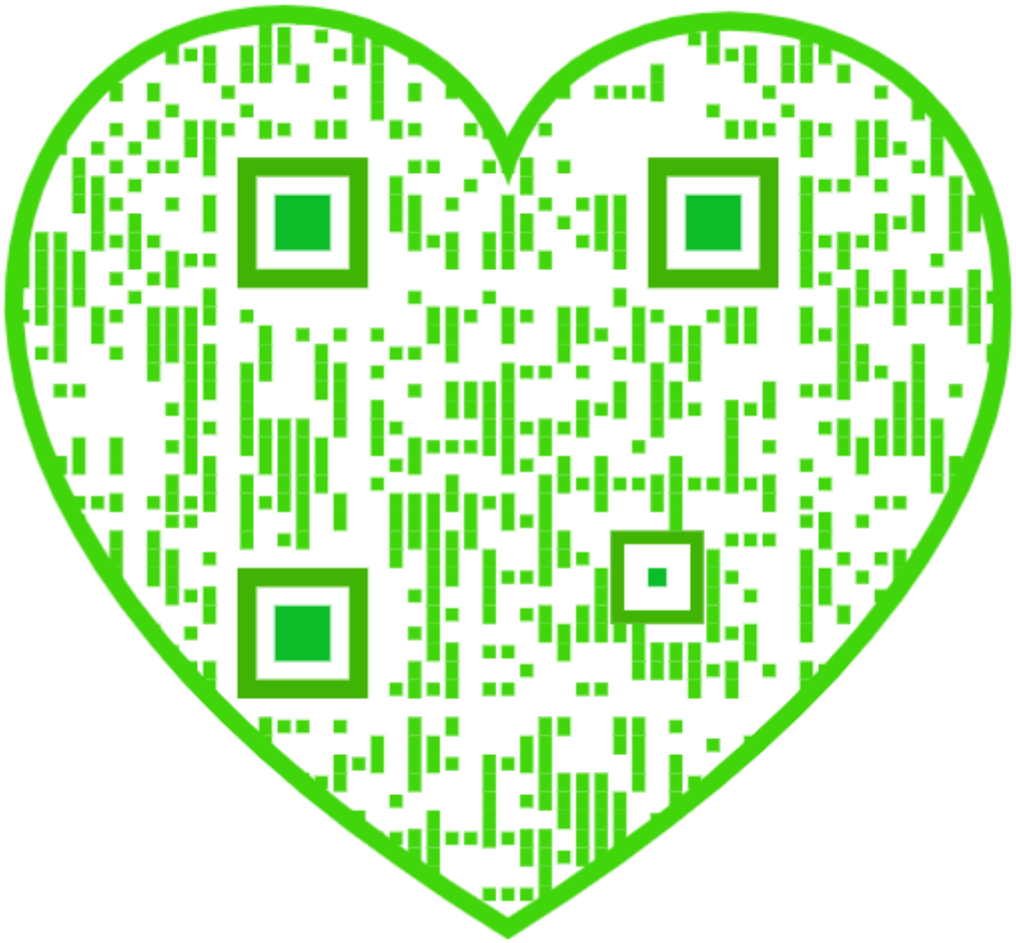

1. Staatsvermogen*

Als deze stukjes enige zin hebben - waar ik vaak aan twijfel - dan komt dat doordat zij de lezer iets onverwachts meedelen. Het is niet de bedoeling dat hij ‘o’ zegt, maar: dat had ik nooit gedacht. Het aardige van de economie is, dat dit vak voortdurend op zulke onverwachte constateringen stuit, en dat geldt vooral op het terrein van de belastingen en overheidsuitgaven. Daar hebben veel mensen ideeën over, maar die kloppen soms helemaal niet. Dat komt overigens niet omdat die mensen zo dom zijn, maar omdat zij niet verder kijken dan wat hun op het eerste gezicht als plausibel voorkomt.

Hier is een voorbeeld: Velen hebben het gevoel, dat de overheid in financieel opzicht een geweldige slokop is. (Dat is trouwens ook zo. Twintig miljard gulden per jaar is geen kleinigheid.) Zij denken verder dat de overheid niet alleen ons belastinggeld opmaakt, maar bovendien een stuk van onze spaargelden; want wordt er niet ieder jaar door de schatkist een groot bedrag bij elkaar geleend om de begrotingstekorten te stoppen? In deze gedachtengang zijn de burgers spaarzaam, maar de staat niet.

Deze visie houdt echter geen stand als men wat scherper toeziet. De staat spaart wel degelijk, en niet zo weinig ook. Jaar in jaar uit worden er grote bedragen toegevoegd aan het staatsvermogen. De manier waarop dit in zijn werk gaat, is precies dezelfde als bij particulieren: door minder te verteren dan er binnenkomt. De staat gebruikt een deel van zijn lopende inkomsten - dat zijn dus in hoofdzaak de belastingopbrengsten - voor iets anders dan lopende consumptie. Er worden huizen van gebouwd (namelijk in zoverre het geld naar de woningwetcorporaties gaat) en er worden wegen en bruggen van aangelegd. De spaargelden van de staat worden geïnvesteerd in zaken, waar burgers plezier van hebben.

Maar, zo kan men tegenwerpen, hoe is dat te rijmen met het feit dat de staat jaarlijks grote bedragen moet lenen om rond te komen? Het antwoord is: de staat spaart wel, maar niet genoeg om de eigen investeringen, inclusief de woningwetvoorschotten, mee te financieren. Het gaat er mee zoals met een man, die een huis wil kopen en daarvoor spaart, maar nog niet voldoende vermogen bij elkaar heeft: hij moet het ontbrekende lenen.

De mate, waarin de staat spaart, is niet gering. In totaal wordt door bedrijven, burgers en overheid een kleine twintig procent van het nationale inkomen gespaard. In die twintig procent draagt de staat ongeveer een vijfde deel bij. Dat is vier procent van het nationale inkomen. Bij wijze van vergelijking: de staat spaart ongeveer eenzelfde bedrag, als er in totaal aan woningen wordt uitgegeven. Nog een andere vergelijking: ruwweg zijn de besparingen van de staat gelijk aan

* Het Parool, 3 januari 1967.

de militaire uitgaven.

Als we bedenken, dat de overheid ongeveer een vijfde deel van de nationale produktiemiddelen gebruikt, kunnen we ook zeggen, dat haar besparingen, die ook een vijfde deel van de nationale besparingen uitmaken, in verhouding op hetzelfde peil liggen als in de particuliere sector. Overheid en onderdanen sparen ongeveer gelijk op. Het is een heel andere kijk op de zaak, dan die welke hierboven werd weergegeven als de meest voor de hand liggende!

Die wat spaart, die wat gaart. Het eigen vermogen neemt door sparen toe. Nu, dat klopt bij de overheid ook, en we kunnen het constateren als we willen, want ieder jaar wordt (op de derde dinsdag in september) een staatsbalans gepubliceerd, als aanhangsel van de Miljoenen-nota.

Nu was het sinds de oorlog steeds zo, dat de staat een negatief vermogen had. Voor de oorlog was dat anders, maar sinds 1940 had het staatsvermogen erg geleden. Het totaal van alle staatsschulden was groter dan het totaal van alle bezittingen (aantekening voor de lezer, die wel eens met balanswaardering te maken heeft: de waarde, waarvoor de activa van de staat op de staatsbalans staan is uiteraard niet vrij van problemen. Wat is een kazerne waard? Een geruststelling: straaljagers staan niet op de balans, die worden meteen afgeschreven). De staat had dus een negatief vermogen. Maar door stug door te sparen verandert dit. En laat nu inderdaad de staatsbalans, per 31 december 1965, een positief saldo aanwijzen! Het is nog niet zo heel groot, namelijk ƒ 1750 miljoen op een balanstotaal van haast ƒ 50 miljard, maar het begin is gemaakt. De staat is voor het eerst na de oorlog boven jan.

Het verdient nog wel even vermelding, dat dit nu precies onder het bewind van minister Vondeling moest gebeuren. Ik heb al eerder geschreven dat het publiek een heel verkeerd beeld heeft van deze minister. Hij wordt gezien als een man, die het geld over de balk smijt, en die een financiële chaos heeft achtergelaten. In feite was zijn laatste begroting, in procenten van het nationale inkomen, lager dan die van zijn voorganger Witteveen.

Nu blijkt bovendien, dat hij de eerste is geweest, die met een positief staatsvermogen voor de dag kwam. Dit laatste is vrijwel onopgemerkt gebleven. Ik herinner me niet dat het in enige krant heeft gestaan. De vlag heeft niet gewapperd van het ministerie van financiën. Misschien hebben enkele beheerders van de schatkist er een sober kopje koffie op gedronken, in het vervallen en hier en daar nogal tochtige gebouw op de Kneuterdijk in Den Haag.

Als men erover nadenkt, is het toch wel een gek geval. De Kamer heeft het kabinet-Cals laten aftreden omdat de dekking van de begroting onvoldoende zou zijn. En dat gebeurde juist op het moment, dat het staatsvermogen positief werd. Eigenlijk drong de Kamer er dus op aan, dat de staat nog méér zou sparen. Een wel zeer onverhoedse zet,

het staatsvermogen positief werd. Eigenlijk drong de Kamer er dus op aan, dat de staat nog méér zou sparen. Een wel zeer onverhoedse zet, vooral van KVP-zijde. Een vreemde kabinetscrisis, dat is zeker.

Men zou lang kunnen debatteren over de vraag wat de betekenis is van een positief staatsvermogen. Sommigen zullen er wantrouwend tegenover staan. Moet de staat de bezitsvorming niet liever overlaten aan de particulieren?

Anderen zullen eerder van mening zijn, dat de gemeenschap ook haar aandeel in de kapitaalvorming behoort te hebben. Misschien zullen nog weer anderen menen dat een eigen vermogen van de staat de conjunctuurpolitiek vergemakkelijkt en dat we misschien langs die weg de werkloosheid beter kunnen bestrijden als ze straks met volle kracht komt opzetten; maar die laatste gedachte berust geloof ik op een misverstand. Ook zonder eigen vermogen kan de staat werkloosheid bestrijden, al zal daardoor de staatsschuld toenemen.

Op dit soort consequenties wilde ik nu maar niet ingaan. Het idee van de sparende staat is op zichzelf al verrassend genoeg.

2. De onduidelijkheid van D'66*

Zoals iedereen weet heeft de rechterlijke macht over Dorus beslist, dat hij (A) socialist is, en (B) kapitalist, zodat je (C) nog alle kanten met hem uit kunt. Daarin lijkt hij op D'66. Als Dorus de taal van dit jonge frisse clubje sprak, zou hij van zichzelf zeggen dat hij pragmatisch was, niet gebonden aan dogma's, niet belast door een ideologisch verleden, niet oud, ziek en moe; doch integendeel open, ontvankelijk, vol energie om aanstonds ferm aan te pakken, om meteen te doen wat gedaan moet worden. Wat dat precies inhoudt op sociaal-economisch terrein laten ze liever nog maar wat in het midden. Daarin lijkt D'66 niet alleen op Dorus, maar ook de Christelijke Historischen, en vooral ook op de KVP. Lang leve de duidelijkheid.

Naar mijn mening moet een partij die met iets nieuws pretendeert te komen, een sociaal-economisch programma hebben. Dat lijkt vanzelfsprekend, maar het is het niet. In Het Parool van 18 februari 1967 schreef de (hoofd)redactie dat de traditionele partijen de fout hebben gemaakt, de politiek gelijk te stellen met sociaal-economische kwesties. Nu is dat in de eerste plaats niet waar - er zijn legio partijen die zich in de eerste plaats interesseren voor heel andere zaken, zoals bijvoorbeeld het geloof.

Maar goed, er wordt inderdaad veel gepraat over belastingen, lonen, inflatie en dat soort dingen. Volgens dat commentaar in Het Parool zou dit soort technische details de kiezers niet zoveel kunnen schelen, en het succes van D'66 zou deels te verklaren zijn uit het ontbreken

* Het Parool, 9 maart 1967.

staat. Bij D'66 zit het in elk geval niet zo simpel. In datzelfde nummer van Het Parool staat een interview met de fractievoorzitter. En, meneer Van Mierlo, wat gaat D'66 het eerste doen in de Kamer? Antwoord: ‘Aansturen op een vierjarenplan voor de investeringen en de bestedingen’. Dat doet mij nogal aan economische dieventaal denken; helemaal correcte economische taal is het overigens niet, want (even schoolmeesteren) de investeringen zijn een onderdeel van bestedingen. In ieder geval geeft Van Mierlo prioriteit aan het economische werk. Dat had hij dan voor de verkiezingen wel even mogen zeggen, en vooral ook in welke zin hij dat vierjarenplan denkt te beïnvloeden. Wat gaat er voor, scholen en wegen of lagere belastingen voor de middengroepen? Daar mogen we voorlopig naar raden (leve de duidelijkheid). Toch is dit een van de grote meningsverschillen in Nederland. En dat moet dus in de politiek tot uitdrukking komen.

Dat is maar wat ik wou zeggen: De Nederlanders denken niet gelijk over de belastingen, de inkomensverdeling, de overheidsuitgaven, het overheidsingrijpen in het economische leven. Het laat ze, naar mijn mening, ook niet koud. Ik geef toe, dat ze zich meer opwinden over het voetballen en het schaatsenrijden, maar dat komt mede omdat de bezigheden van de sportmensen overzichtelijker en begrijpelijker zijn. Het is een van de taken van de politieke partijen om de economische zorgen, wensen en frustraties van de mensen even overzichtelijk te maken als de sport. Dat zal wel nooit helemaal lukken, maar het lukt zeker niet als we net doen of het de kiezers eigenlijk geen zier kan schelen.

Nu zijn er stellig kiezers die weinig belangstelling hebben voor het economisch beleid. Ik denk niet aan degenen die helemaal nergens belangstelling voor hebben (behalve voor het schaatsen en het voetballen van anderen), maar aan de niet zo kleine groep van jonge mensen die het gevoel hebben dat het met hun eigen inkomen en hun eigen plaats in de maatschappij wel terecht zal komen. Hun financiële eisen zijn voorshands bescheiden, hun gezin is klein, hun werk is interessant, zij vertrouwen erop dat zij te zijner tijd promotie zullen maken en daarnaast is de wereld vol meeslepende dingen. Dat gedram over een beetje meer of minder geld hangt ze de keel uit. Dit is een begrijpelijke houding en zulke mensen stemmen misschien graag op D'66.

Ja, maar er zijn ook andere mensen. De een heeft een groot gezin en stomvervelend werk, en hij vraagt zich af waarom zijn vrouw zo slecht met het huishoudgeld rondkomt, terwijl zijn loon toch telkens omhoog gaat. De ander betaalt zich blauw aan belasting en hij zoekt naar schuldigen en naar oplossingen. Weer een ander heeft nog wel werk, maar onder zijn kennissen zijn al ontslagen gevallen en hij zou graag het gevoel hebben, dat een crisis kan worden voorkomen.

Nog weer een ander moet een gemeente besturen met een te kleine begroting waar bovendien een gat in zit - als staatsburger zou hij

graag stemmen op een partij die hem wat meer armslag belooft.

En dan is er de niet zo kleine groep dergenen, die vinden dat de maatschappij helemaal verkeerd is ingericht - mogen zij misschien -, dat de rijken te rijk en de armen te arm zijn, dat de grote bedrijven te veel macht hebben, dat de standen nog een te grote rol spelen (en niet alleen bij het verdelen van de baantjes, maar ook voor de rechter, in de schouwburg, op straat).

Al deze mensen, met al hun tegenstrijdige belangen en opvattingen, moeten kunnen stemmen op politieke partijen die hun van te voren, bij wijze van programma, uitleggen wat ze van deze dingen denken.

Het lijkt een gemeenplaats, maar het mag nog wel eens gezegd worden. Als de politieke partijen deze meningsverschillen over het sociaal-economische beleid verdoezelen, loopt het politieke leven in Nederland vast. De narigheid van de KVP is niet dat het een confessionele partij is, maar dat het economische programma te wollig is. De KVP wil een harmonische opbouw van de maatschappij, waarin ieder het zijne krijgt, en waarin niet de ene groep boven de andere wordt bevoordeeld. Ja ja, dat klinkt goed.

De moeilijkheid van de CHU is niet dat het een partij van oude heren is (want dat is niet zo), maar dat haar economische programma vaag is. De moeilijkheid van D'66 is niet zozeer, dat zij van jong en energiek een schijnargument hebben gemaakt, maar dat zij jong en energiek aan het knutselen zijn geslagen op een terrein - districtenstelsel, gekozen minister-president - waar geen wezenlijke verbeteringen van de maatschappij zijn te behalen, terwijl zij zich van de wezenlijke binnenlandse sociaal-economische vragen hebben afgemaakt met een Jantje van Leiden. En dat zij anderen bestrijden met het schijnheilige argument dat die anderen zo dogmatisch zouden zijn, en zo ideologisch.

Wat in Nederland nodig is, is precies het omgekeerde. Wij moeten de kiezers een keuze bieden uit enkele hoofdinrichtingen die het sociaal-economisch beleid kan inslaan. ‘Duidelijkheid’ wil zeggen, dat een partij antwoord geeft op bijvoorbeeld deze vraag: als ik honderd miljoen extra te verdelen had, wie zou ze dan krijgen? De lagere inkomentrekkers? De gemeenten? De woningbouw? De werkloosheidsbestrijding? De middengroepen?

Laten we er ons niet van af maken door te zeggen: iedereen krijgt wat. Een partij die antwoordt: wij willen een harmonische opbouw, zou stemmen moeten verliezen. Dat is dan ook gebeurd. Een partij die antwoordt: ik ben als Dorus, zou geen stemmen moeten krijgen. Nou, dat is dan niet gebeurd. Leve de duidelijkheid.

Naschrift (1975)

Nu D'66, bij ontstentenis van mensen die er op stemmen, praktisch opgehouden heeft te bestaan lijkt het niet meer dan fair om het bo-

venstaande oordeel te herzien. Want weliswaar is deze partij destijds begonnen als een pure reclamestunt met een imago dat uit de lucht gegrepen was: fris, jong, moedig, dynamisch, pragmatisch, en een behoorlijk programma ho maar. Maar dat is sindsdien veranderd. D'66 heeft zich namelijk als geen andere partij toegelegd op het uitdenken en aan de man brengen van een nieuwe politiek om het milieu te redden en om zuinig om te springen met schaarse grondstoffen. Al voor het verschijnen van het eerste rapport van de Club van Rome in 1972 heeft W.L. Brugsma, min of meer in naam van D'66, de nieuwe soberheid aanbevolen, in de Haagse Post en op de televisie. Een van de beste Nederlandse deskundigen op het stuk van energie is J. Terlouw, tweede-kamerlid voor D'66. Paula Wassen, eerste-kamerlid voor D'66, is een van de zeer weinige leden van de ‘Staatscommissie voor het bevolkingsvraagstuk’ die het minderheidsadvies voor een geringere Nederlandse bevolkingsomvang heeft onderschreven. Wie onvriendelijk wil zijn kan het zo formuleren dat de Club van Rome er nog even voor gezorgd heeft dat D'66 een eigen politiek gezicht kreeg. Maar de onvriendelijkheid lijkt misplaatst; we hebben in Nederland te weinig mensen die echt begaan zijn met het milieu en die echt vinden dat de Nederlandse bevolkingsomvang moet worden teruggeschroefd.

De nieuwe politiek was voor D'66 overigens een tweesnijdend zwaard. Aan de ene kant was er de winst door de duidelijkheid en ook doordat D'66 aansluiting kon zoeken bij respectabele actiegroepen. Het is nu eenmaal een feit dat veel pogingen om restanten van de Nederlandse natuur te redden worden ondernomen aan de basis. Zo kreeg dat speciale democratische karakter van D'66 ook nog wat onverwachte inhoud. Maar aan de andere kant werd D'66 geconfronteerd met het verschrikkelijk onpopulaire van de nieuwe soberheid. Wie haar verdedigt raakt makkelijk op de elitaire toer; hij moet mijlenver afstand nemen van wat de meeste mensen en hun organisaties (vakbonden, bedrijven) willen, namelijk méér. (Zie hierna: *De zwakke stee van het rapport-Mansholt*.) Voor D'66 was deze positie extra-moeilijk; de club bestaat immers uit welgeklede, snelle, vakantieminnende, sterk gemotoriseerde, hedonistische types die best bereid zijn het persoonlijk met wat minder te doen, maar alleen bij de gratie van het feit dat ze relatief nog goed af zijn. Wie wel eens een congres van D'66 in de jaren zeventig heeft meegemaakt krijgt niet de indruk dat de nieuwe soberheid al echt in deze kringen wortel heeft geschoten (evenmin trouwens als in veel andere kringen).

Dat heeft D'66 iets verscheurds gegeven. Misschien heeft het ook wel bijgedragen tot de electorale ineenstorting in 1974. Het sombere wereldbeeld - er is geen redding, niets helpt, we gaan er aan - dat tegenwoordig door W.L. Brugsma wordt uitgedragen past slecht bij het jonge dynamische zelfvertrouwen waar het aanvankelijke succes op was gebaseerd.

Ik vind de ondergang van D'66 jammer. Ik had ze hun slechte start

('het oude bestel is ziek en moe') allang vergeven en ik heb er nooit een punt van gemaakt dat ik destijds aldoor al dacht: hoe lang zou het duren voordat die Van Mierlo zelf moe wordt - ook niet toen hij zo door afmatting werd overweldigd dat hij op kritieke momenten in Frankrijk moest uitrusten in plaats van in Den Haag het werk te doen waar de kiezers hem voor hadden ingehuurd. Dat soort van inzinkingen kan een mens soms overvallen en Van Mierlo is er misschien wat toleranter door geworden ten opzichte van andermans vermoeidheid en leeftijd. Ik heb mij ook nooit aan leedvermaak schuldig gemaakt toen D'66 in de kuil viel die ze altijd voor andere partijen had willen graven, ook al had ik liever gezien dat ze hun wensen destijds niet hadden geformuleerd door die partijen een ontploffing toe te wensen; verdampen, dat was een sympathieker wens geweest als het over politieke uiteinde van rivalen gaat. Maar de verdamping van D'66 lijkt me een duidelijk verlies voor het politieke leven in Nederland. Ik hoop dat er nog eens een nieuwe beweging op gang komt die evenveel oog heeft voor de eisen van de nieuwe economische politiek als D'66.

3. Treurig avondje Russki*

Opdat de herdenking van de Grote Russische Revolutie niet geheel onopgemerkt voorbijgaat, schrijf ik enkele indrukken op van een samenscholing, die 3 november (in de Lutherse kerk aan het Spui, de noodaula van de universiteit) te Amsterdam werd gehouden. De studievereniging Machiavelli had een forum op touw gezet om nog eens wat na te praten over de geschiedenis van de Sowjet-Unie, met een blik op de toekomst natuurlijk, en had daarvoor een heuse Rus uit Moskou over weten te krijgen. De naam is Bochdanow, een nogal bekende econoom, gespecialiseerd op het imperialistische monopolie-kapitalisme, maar toch ook geverseerd in Sowjet-toestanden. Verder waren er twee gediplomeerde Marx-kenners (Harmsen en Elders) voorhanden, die meer voor de historische en de filosofische kant zouden zorgen, en ik was uitgenodigd vanwege de economie. Mijn kennis van de Sowjet-organisatie houdt niet over, maar vooruit. Het werd naar mijn gevoel (dat zoals gewoonlijk door anderen niet gedeeld hoeft te worden) een heel melancholieke avond. Leerzaam voor wie dacht dat een goed gesprek (VPRO-taal) met de communisten wat zou kunnen uithalen.

* Hollands Maandblad, november 1967.

sturen dan een geoefend debater? - zich daar uit te redden. Hij zegt bijvoorbeeld dat de Chinezen hun eigen boontjes moeten doppen, en het allemaal eerst maar eens waar moeten maken - tenslotte heerst daar nog honger - terwijl de platgedrukte schrijvers een naar probleem vormen, waar de spreker zelf ook mee zit, maar ja, wat wil je; bij het hakken vallen spaanders, in Rusland zelf is echt wel sympathie voor allerlei nieuwe en kritische stromingen; als de ontwikkeling snel gaat kan het voorkomen dat sommige rechters wat erg streng zijn, en dat is natuurlijk ook beroerd, maar misschien komen Daniël en Sinjawsky wel gauw vrij, enzovoort. Zo zou een propagandist, of een Westers scepticus, de zaak aanpakken. Maar professor Bochdanow speelde alles over de band van de stralende volmaaktheid en de glasharde superioriteit, en iedereen die ook maar even iets anders zou kunnen denken had honderd procent ongelijk. In een kwartier tijds had hij, voorzover ik kon nagaan, iedereen tegen zich. Het was een avond vol sterke anti-propaganda, waarin op het laatst iedereen onze gast liet vallen. Hij bleef er kalm en opgewekt onder, dat wel, en schoot maar een of twee keer uit het slofje. Dat was toen het over Trotski ging.

Het begin was al dadelijk moeilijk te plaatsen. Bochdanow hield een inleiding, in het Engels, over de fasen van de historische ontwikkeling, waarbij het Russische socialisme dan binnenkort zou overgaan in het communisme. Alleen ignoranten konden van die overigens heel duidelijke uiteenzetting nog wat leren; zij bevatte niets wat de geest of de fantasie zou kunnen prikkelen. Het accent viel op de grote prestaties van de Sowjet-economie, dus op de groei van de produktie. Dit laatste is tegelijk ontroerend en irriterend; want iedereen weet, dat het verrotte Westen een veel hoger peil van de materiële produktie heeft bereikt, en dat sommige kapitalistische landen groeipercentages bereiken, die die van de Sowjet-Unie overtreffen (Japan, af en toe Italië). Als de Russen op die manier hun superioriteit willen bewijzen, moeten ze vroeger opstaan. Ze mogen best trots zijn op wat ze bereikt hebben, want dat is niet niks; maar het is een tactische fout om in de produktiecijfers een bron van antagonisme te zien.

Want wat de Russen niet begrijpen is dat de meeste mensen hier in het Westen, en dat geldt ook voor de meeste (echte) ondernemers - ik spreek hier niet over de rancuneuze kleinburgers - de Sowjet-Unie haar economische stelsel best gunnen. Het is hier langzamerhand doorgedrongen, dat dat systeem heel aardig werkt - niet volmaakt, maar dat doet het onze ook niet. De groei van de Russische produktie is inderdaad indrukwekkend, en de welvaart neemt er gaandeweg ook toe. In sommige sectoren zijn zij al beter af dan wij; het aantal patiënten per arts is in Rusland veel kleiner dan hier of in de VS. Daar staat tegenover dat de huisvesting, toch ook een typisch sociale sector, ver achter ligt; vergeleken bij de Russische woningtoestanden (zeven vierkante meter per persoon!) is onze woningnood een lichtvoetig

feestje. Maar ze bouwen. En ze komen meer aan de klant tegemoet dan vroeger. Weldenkende mensen in het Westen zijn daar blij om. Zij hopen, dat de stijgende consumptie van de communisten een wat vriendelijker volk zal maken, of dat althans hun regeerders wat humaner zullen worden, vooral ook tegen hun eigen onderdanen en kameraden. En tegen ons. Persoonlijk betwijfel ik of er een dergelijk aangenaam verband bestaat tussen welvaart en politieke vriendelijkheid - die twijfel is er gisteravond niet kleiner op geworden - maar dat is geen reden om niet te blijven hopen.

Ik heb niet de indruk gekregen dat Bochdanow dit in de gaten had. De communistische ideologie brengt mee, dat bezoekers uit Moskou ons indelen in twee categorieën: degenen die anticommunist zijn, en dus het Sowjet-systeem verwerpen omdat het (al was het maar door zijn lichtende voorbeeld) een bedreiging vormt voor de kapitalistische uitbuiting; dat is dus de categorie der uitbuiters en hun lakeien. En de tweede categorie is die van de verdrukten, die vanuit hun smart opzien naar de Sowjet-Unie als de enige hoop; natuurlijk wordt er ook nog ruimte gelaten voor een versufte categorie van verdrukten, die zover heen is dat zij zich van niets meer bewust zijn, maar deze groep speelt in de discussie uiteraard geen rol. De Russen zien niet in, dat zij in het Westen ook nog mensen kunnen ontmoeten die de Sowjet-organisatie van de produktie nog zo dwaas niet vinden, maar die bezwaar hebben tegen de terreur en de angst, die het noodzakelijk gevolg zijn van een totalitair regime. Het was vooral op dit punt, dat Bochdanow de zaal van zich verwijderde. Hij gaf er geen enkel blijk van, dat hij meeleefde met de slachtoffers van Stalin. Ze bestonden, geloof ik, bij hem niet. De hele Stalin was trouwens een soort witte vlek op de kaart.

Want wat te denken van het volgende. Uit de zaal wordt gevraagd of er niet een mogelijkheid bestaat dat de huidige regeerders, die toch in het verleden met Stalin hebben samengewerkt, nog iets van zijn ideeën hebben overgehouden. Daarop repliceert Bochdanow met een theoretisch betoog: de Russische leiders steunen op de brede massa van het volk, het socialisme brengt alleen de grootsten en meest geïnspireerden naar voren, en deze leiders passen de wetten toe van de glorieuze Sowjet-staat. Natuurlijk zit iedere toehoorder met de vraag in zijn hoofd, hoe dat dan gelopen is met Stalin, die toch ook een leider was en glorieuze wetten maakte en uitvoerde - maar de spreker anticipeert met geen enkel woord op die vraag. Er wordt gevraagd naar Beria - hoe zat dat met hem? Antwoord: ‘Beria heeft gezondigd tegen de wetten van de Sowjet-Unie’. Ja ja, maar hij was toch een leider? Antwoord: ‘Dit is een juridische kwestie. Beria overtrad de wetten’.

Ook Daniël en Sinjawsky hebben de wet overtreden. 't Is gewoon een kwestie van strafrecht. Er werd gevraagd wanneer ze vrij kwamen. Antwoord: ‘Zodra ze hun gerechtvaardigde straf hebben uitgezeten’. Dat antwoord valt natuurlijk niet lekker bij een Amsterdams gehoor,

en Bochdanow had het kunnen weten. Hij beging de tactische fout te vragen, of wij de werken van die twee schrijvers soms hadden gelezen, want anders konden wij hun misdaad niet peilen. Nee, werd gezegd, en dat hoeven wij ook niet. Wij hebben de misdaden van de slachtoffers van het Griekse bewind ook niet gepeild, en toch willen we dat ze vrijkomen. Dat nam Bochdanow niet. Iedere vergelijking tussen de communistische leiders en de Griekse fascisten is een belediging voor de Sowjet-Unie. Ja, best (of niet best, want wij discussiëren niet in termen van belediging of niet, maar alla); voor de gevangenen komt het echter op hetzelfde neer; het zijn politieke slachtoffers. Iemand uit de zaal vroeg: heeft professor Bochdanow de werken van Daniël en Sinjawsky dan wel gelezen? Het meer oprechte dan tactische antwoord was: nee. (In Staphorst lezen ze Wolkers ook niet - geen reden voor ze om er niet krachtig tegen te zijn.)

Uit de zaal wordt gezegd: ‘In Amsterdam is gedemonstreerd met de leuze: honderdvijftig jaar koninkrijk - mooi geweest. Zou men in Rusland kunnen demonstreren met de leuze: vijftig jaar Sowjet - mooi geweest?’ Had Bochdanow ook maar iets begrepen van zijn auditorium dan had hij gelachen en gezegd: wel ja, waarom niet? We moeten immers naar de nieuwe fase toe? In plaats daarvan zei hij: ‘Wie zou zulke onzin willen uitdragen? Bij ons niemand’ - en daarmee gaf de spreker andermaal het publieke geheim prijs dat er in Rusland één opvatting heerst over het politieke systeem, en wie mocht twijfelen aan die opvatting houdt zijn mond. Voor zijn gezondheid. Toen dat laatste gesuggereerd werd, ging Bochdanow koeltjes inmenging in Russische zaken van de hand wijzen - maar waarvoor zaten we daar dan anders? En zou hij niet weten dat die afkeer van inmenging in Nederland associaties oproept met Zuid-Afrika.

De avond werd pas onprettig voor Bochdanow, of misschien juist spannend toen Marx, Lenin en Trotski ter sprake kwamen. Roel van Duyn, gekleed als een zeer verzorgde moejik, besloop de microfoon en vroeg, helder articulerend, of onze Russische gast niet van mening was dat Trotski een historisch belangrijke rol had gespeeld bij de revolutie in Petersburg. En of Trotski's ideeën over de wereldrevolutie misschien toch niet meer Leninistisch waren dan die van Stalin. En of er toch, achteraf gezien, niet een zekere verdienste school in deze figuur? Nee, zei Bochdanow. Nee en nog eens nee. Van Duyn kreeg hulp van dr. Harmsen, die in het forum zat, en die herinnerde aan een brief van Lenin, gedateerd zus en zo, Köchels Verzeichnis nummer zoveel, geschreven vlak voor zijn dood (als ik het allemaal goed begrepen heb) waarin Lenin zijn grote waardering voor Trotski tot uitdrukking bracht. Voor het eerst zag ik bij onze gast het rechte vuur ontwaken. Harmsen en Van Duyn hadden, zo zei hij uiteraard, van Lenin niet veel begrepen. Aangezien zijn verweer in het Russisch ging, en de tolk ook wat moe begon te worden, raakte er nogal wat argumentatie zoek, althans voor mij; maar je kon merken dat Bochdanow

eindelijk het gevoel had gekregen met serieuze debaters van doen te hebben en niet met de speeltuin of met anarchisten die zichzelf niet au serieux nemen.

Voor het overige liep de discussie in helaas zeer bekende banen. Hoe zit het met de werkloosheid in de Sowjet-Unie nu er zo geautomatiseerd wordt? Er is geen werkloosheid in de Sowjet-Unie. Is het niet eigenaardig dat de produktie-voor-de-behoefte in Rusland tot een geringere aanpassing aan de wensen van de consument leidt dan de kapitalistische produktie-voor-de-winst het in het Westen doet? De kapitalistische produktie bevredigt de consument niet. Maar is het dan toch niet waar dat het reële loon in West-Europa en de VS hoger ligt dan in Sowjet-Rusland? Nee, het is er lager; dat is een kwestie van cijfers, een concreet probleem (ik heb menen te begrijpen dat de uitdrukking ‘een concreet probleem’ wil zeggen dat er verder niet over gepraat hoeft te worden). Men moet, zei Bochdanow (gesteld dat ik het juist weergeef), ook niet afgaan op enkele feiten, zoals statistieken van het verbruik, maar op de ontwikkeling en het diepere wezen: het wezen van de kapitalistische produktie is de uitbuiting, en dus kan de arbeider het alleen maar slecht hebben. Enz. enz. Dit soort theologie zou amusant zijn als verschijnsel, maar dan niet zo laat op de avond. Je moet goed uitgerust zijn, en 's middags behoorlijk geslapen hebben, om er om te kunnen lachen.

Deze ontmoeting heeft mij versterkt in mijn pessimistische vermoeden, dat er met de Russen slecht te praten valt. Wel over onschuldige onderwerpen, zoals de ijver en de motivering van de studenten, de kwaliteit van het vlees in Suisse, de nadelen van wijn boven thee, en stellig ook over de economische inrichting van de Sowjet-Unie. Over dat laatste onderwerp kunnen wij veel horen wat we niet wisten, en een redelijke discussie is mogelijk over de hervormingen à la Liberman, het nut van gratis verstrekkingen, het effect van de automatisering op de scholing, en zo meer. Een gesprek is niet mogelijk over een begrip als politieke vrijheid, want dan weten zij niet waar wij over praten. Een gesprek is nog veel minder mogelijk over onze economie. Niet alleen dat wij dan niet weten waar zij over praten, maar ze weten het zelf niet. Zij zien het Westen in de kromme spiegel van een rare oude theorie uit het holst van de negentiende eeuw. De regels van het redeneren zijn bovendien verschillend. Het is alsof men schaakt met iemand, die zijn pionnen achteruit zet en de koning van hier naar ginder laat schuiven; af en toe neemt hij koelweg enkele stukken van de tegenstander en rekent die tot zijn eigen kleur. De meeste schakers worden daar zeer nerveus van. Er moet natuurlijk met de communisten worden overlegd, hoe meer hoe liever. Ik pleit voor een levendige uitwisseling. Als ik maar niet hoef.

4. Politiek, geen economie*

We hebben in de krant kunnen lezen, dat het nieuwe kabinet-De Jong weer lelijk omhoog zit met de financiën. Dat is trouwens niets nieuws; ieder nieuw kabinet, en het verschilt daarin niet van een oud kabinet, heeft te kampen met een gebrek aan geld. Het is een natuurlijk gevolg van het wonen in een vol land, waarin steeds meer mensen in een auto willen rijden, steeds meer jongelui onderwijs willen krijgen, steeds meer mensen prijs stellen op een woning. Het is ook een natuurlijk gevolg van de wens de belasting te verlagen. Zo lang dat allemaal zo is, zullen de regering en de gemeentebesturen door financiële zorgen worden gekweld.

Er is maar één economische wet: het moet uit de lengte of uit de breedte komen. De keuze tussen lengte en breedte is politiek of anders gezegd: we kunnen kiezen wat we willen, maar niet alles tegelijk. De verantwoordelijkheid voor die keuze kan geen enkele wetenschap van ons afnemen.

Maar het ziet er naar uit, dat dit kabinet een extra zorgelijke toon zal gaan aanslaan. Dat staat altijd goed; je kunt als minister beter sombere verhalen ophangen dan vrolijke. Het eerste wordt je lang niet zo gauw kwalijk genomen als het tweede. Door moeilijkheden te voorspellen krijgt men al gauw de reputatie van solide staatsmanschap. (Ik w`il daarmee overigens niet zeggen, dat economische bezorgdheid altijd en overal misplaatst zou zijn.)

Maar dit kabinet heeft een extra reden om pessimistisch over de toestand van 's Rijks financiën te spreken: het moet laten uitkomen dat de regering Cals-Vondeling een financiële knoeiboel heeft achtergelaten. Veel mensen zullen geloven dat dat waar is. De geesten zijn rijp gemaakt voor de gedachte dat Vondeling een gat in zijn hand had (zelfs Wim Kan heeft er zich toe geleend dat misverstand ingang te doen vinden) en daar gaat deze regering nu de vruchten van plukken. Zij gaat zeggen: dit kan niet en dat kan niet, en hier moet gesneden en daar moet gekapt.

Het is er mij niet om te doen, het beleid van minister Vondeling recht te praten. Eerder heb ik gewezen op het misverstand, dat hij de staatsuitgaven zo zou hebben laten oplopen. Het aandeel van de overheid in het nationale inkomen is onder zijn voorgangers Zijlstra en Witteveen gestegen; minister Vondeling heeft dit percentage juist weer wat teruggedrukt. Als de heer Witteveen hetzelfde beleid volgt, dat hij eerder als minister van financiën heeft gevoerd, kunnen we een nieuw record voor de overheidsuitgaven verwachten. Maar daar wil ik het vandaag niet over hebben.

Liever dan de politiek van de verschillende ministers te vergelijken, zou ik willen wijzen op het niet zo denkbeeldige gevaar, dat de politici

* Het Parool, 13 april 1967.

zich achter de economen gaan verschuilen. Dus dat men zal gaan zeggen: het is economisch niet mogelijk om geld uit te trekken voor dit of dat doel. Bijvoorbeeld: het onderwijs wordt onbetaalbaar - daar moet in gesneden worden. Of: de economie leert ons dat de uitgaven voor cultuur, recreatie en maatschappelijk werk te hoog zijn. Of: de sociale verzekeringen zijn uit een economisch oogpunt ondraaglijk geworden. Of: de belastingdruk moet omlaag. Dit zijn geliefkoosde rechtse stellingen, en men kan ze misschien wel verdedigen, maar niet door er op te wijzen dat de economie of de economen ons klaar en duidelijk hebben bewezen dat deze stellingen juist en onontkoombaar zijn. De economen hebben namelijk nooit iets van dien aard bewezen. Het is in rechtse kringen gewoonte zich op de economie te beroepen. Men stelt dan het economisch mogelijke tegenover het sociaal wenselijke, en kiest, realistisch als men is, voor het eerste. Het is misschien wel eens nuttig er op te wijzen dat deze rare tegenstelling niet door vakeconomen wordt erkend. Het is een uitvinding van de politici, die daarmee iets willen bepleiten of tegenhouden - meestal het laatste. Zij gebruiken de economie als een argument, dat het goed doet hard, realistisch, wetenschappelijk, op feiten gebaseerd. Als econoom beschouw ik dit als misbruik van mijn vak.

In werkelijkheid kunnen de economen onze politieke problemen niet oplossen. Het zou makkelijk zijn als zij het wel konden; we zouden dan de politiek rustig kunnen overlaten aan iemand als Zijlstra, inderdaad een heel goeie vakman, en er zijn helaas legio mensen die daarin nu precies de oplossing zien. Wim Kan heeft nauwkeurig onder woorden gebracht wat er onder dit volkje leeft: Jelle zal wel zien, en wij gaan rustig slapen. Het is eerder gebeurd, dat een antirevolutionair politicus ons welterusten wenste, maar dat voorbeeld stemt niet tot navolging.

De werkelijke rol van de economie in de politiek is bescheidener, maar daarom nog niet onbelangrijk. Iedere econoom zal dadelijk toegeven, dat hij alleen als assistent van de politicus kan optreden: hij kan wijzen op feiten en samenhangen, hij kan zeggen hoe men een bepaald doel - bijvoorbeeld volledige werkgelegenheid - kan nastreven; hij kan ook aantonen, dat politici soms dingen willen, die niet met elkaar te rijmen zijn (zoals lagere belastingen, hogere staatsuitgaven en inflatiebestrijding). Hij kan waarschuwen, en op relaties wijzen die de politicus uit het oog dreigt te verliezen. Hij kan adviseren. Dat is niet zonder betekenis, maar het is iets anders dan het maken van een politieke keuze. Dat moet de politicus doen. Als die politicus toevallig, of misschien niet zo toevallig, óók nog econoom is, zet hij bij het doen van die keuze een andere pet op.

Nu zal de lezer misschien zeggen: ‘Nou, als het alleen in die andere pet zit, dan is het verschil toch maar subtiel. Het kan mij koud laten of we worden geregeerd door politici die hun adviezen van de economen ontvangen, of door economen die een politiek petje dragen’. De-

ze onverschilligheid is begrijpelijk, maar verkeerd. Het verschil is namelijk allerminst subtiel - het is doorslaggevend voor een goede functionering van de democratie, en dat is wat ik maar even in het midden wou brengen.

Als namelijk de economie, het vak van Zijlstra en Witteveen, ons objectief en wetenschappelijk zou kunnen voorschrijven of de staatsuitgaven omhoog of omlaag moeten, of de sociale verzekeringen uitgebreid of ingekrompen dienen te worden, of het onderwijs ja of nee onbetaalbaar wordt, dan zou de gewone man er niet meer aan te pas komen. Dan zou men de politiek niet alleen over kunnen laten aan de specialisten - dan zou het wel moeten. Inderdaad is dit precies wat sommige verachters van het ‘gewone volk’ willen. Maar het is een heilloos streven. Het zou misschien prettig zijn voor sommige economen, die uit de hoogte hun uitspraken over politieke zaken konden doen. Maar het zou daarentegen onprettig zijn voor andere economen, die zich daardoor met een veel te zware verantwoordelijkheid zouden zien belast.

Trouwens, tegen de gehele gedachtengang dat de economie ons dwingend de politiek zou kunnen voorschrijven pleit, dat de economen het vaak onderling oneens zijn. Dit brengt veel mensen in de war, en zij keren zich dan teleurgesteld van de economie af. Zij vergeten daarbij dat de meningsverschillen van de economen in de regel niet zozeer over de economische wetenschap gaan - dat ook wel, maar daar merken de meeste mensen weinig van - maar over de politiek. Twee economen, met ongeveer dezelfde opvattingen over het vak, kunnen best tegenovergestelde opvattingen over politieke wenselijkheden hebben. Bijvoorbeeld over de vraag of er meer of minder woningwetwoningen moeten worden gebouwd. Als zij die uitvechten in de taal der economen, blijven het toch politieke meningsverschillen.

5. Brain-drain van economen?*

Tot de standaardargumenten van het anti-amerikanisme hoort de opvatting, dat Amerika bezig is Europa, en trouwens de hele wereld, in intellectueel opzicht leeg te zuigen. De uitdrukking ‘brain-drain’ die men ervoor heeft bedacht klinkt griezelig, en dat is de bedoeling. Je ziet het gebeuren: Amerika als een vampier, dat de oude cultuurlanden en de jonge naties draineert van de veelbelovende, de zéér intelligenten, de besten van het volk - en zo'n uitgezogen volk blijft dan slap en onthersend achter. De gedachte appelleert niet alleen aan het anti-amerikanisme, maar ook aan het elitisme: de besten! de bloem van het volk! Er is verder een soort antimaterialisme in het geding, want de verleiding der intellectuelen geschiedt door stinkende dollars, terwijl in de benadeelde landen een mooie geestelijke cultuur wordt

* Hollands Maandblad, mei 1967.

ondermijnd. Tenslotte klinkt er natuurlijk ook een geborneerd en benauwd nationalisme in mee.

Ik zeg dit maar even om te laten uitkomen, dat ik het gejammer over de brain-drain misplaatst vind, om niet te zeggen misselijk, zelfs al zou er inderdaad een soort volksverhuizing aan de gang zijn. Maar dat laatste is hoogst twijfelachtig. Er zijn weinig cijfers over de migratie bekend. Daarom moet het onderzoek worden verwelkomd dat H.G. Grubel en A.D. Scott hebben verricht en waarvan de resultaten zijn gepubliceerd in het *American Economic Review* van maart 1967, onder de titel 'The Characteristics of Foreigners in the U.S. Economic Profession', blz. 131. Het gaat over de economen van buitenlandse herkomst die in de VS werken. De uitkomsten versterken op zijn minst de twijfel of de brain-drain werkelijk belangrijk is.

Bedacht moet worden, dat de economie een internationaal vak is. Er zitten weliswaar historische en institutionele kanten aan, maar de kern van het vak is in alle landen min of meer gelijk. In Duitsland, Japan en Australië worden vrijwel dezelfde leerboeken gebruikt, en die zijn dan vaak nog van Amerikaanse oorsprong. Het befaamde boek van Samuelson is de basis van het onderwijs over de gehele wereld, en lokale leerboeken zijn er soms duidelijk door geïnspireerd (bij ons het boek van J.E. Andriessen, *Economie in theorie en praktijk*). Bovendien zijn economen mobiel. Het vak heeft een kosmopolitische inslag. Er zijn veel internationale congressen. Men spreekt dezelfde taal, en dat jargon is overwegend Engels. Verder zou men nog kunnen vermoeden dat economen gevoelig zijn voor klinkende munt. Er is dus enige aanleiding om de economen als een soort test-case te beschouwen, al wil daarmee niet gezegd zijn dat bijvoorbeeld de fysici niet een grotere mobiliteit te zien zouden kunnen geven.

Trouwens, wie enigszins thuis is in het wereldje der Nederlandse economen weet dat enkele opmerkelijke vertegenwoordigers van deze branche in de VS wonen. Het wonderkind Houthakker, dat op jeugdige leeftijd bijzonder slim theoretisch werk heeft gedaan, doceert in Stanford. Theil, ook een hele knappe, vertrok nog niet zo lang geleden naar Chicago, en gaf in zijn Rotterdamse afscheidscollege een tirade ten beste over de geringe toekomstmogelijkheden die Nederland naar zijn mening aan de inheemse intellectuelen zou bieden. Goed, Eizenga is uit Harvard teruggekomen (nu weer in Rotterdam), maar anderen zijn in de VS gebleven. Iedereen weet dat men in de VS overal Nederlanders, en vooral Nederlandse economen kan ontmoeten. Het wekt de indruk, dat de brain-drain in deze sector op volle toeren werkt.

Op het eerste gezicht lijken de cijfers van Grubel en Scott een dergelijke indruk te bevestigen. Onder de economen in de VS werden 12% van buitenlandse huize aangetroffen; dat is een tweemaal zo hoog percentage als dat van de vreemdelingen in de totale bevolking. Binnen de nauwere groep der geïmmigreerde economen met een dok-

tersgraad vindt 57% emplooi aan de universiteiten; deze fractie bedraagt bij de Amerikaanse economen 42%, en wie wil mag daarin een aanwijzing zien dat de buitenlanders theoretisch beter zijn geëquipeerd. Dat zijn typische indicaties voor een brain-drain.

Maar op het tweede gezicht blijken andere dingen. De leeftijdsopbouw van de buitenlandse economen wijst er op dat de immigratie geen toenemend, maar een afnemend verschijnsel is. (Toch is de zorgelijke uitdrukking ‘brain-drain’ van recente datum!) Een bijzonder groot contingent is geleverd door Duitsland en Oostenrijk. Te zamen hebben deze beide landen meer economen naar de VS zien vertrekken dan heel Azië, Australië en Zuid-Amerika bij elkaar. Uit Oostenrijk komt maar liefst 18% van de gehele Europese groep, dat is meer dan uit Engeland! Deze Oostenrijkers zijn overwegend oudere of oude mensen. Er zijn coryfeeën bij. Zij stammen nog uit de roemruchte traditie van het oude Wenen, en ze waren in de kracht van hun leven toen Hitler hun land binnenviel. Toen ze eenmaal gevlucht waren, hadden ze geen moeite, plaatsen aan de Amerikaanse universiteiten te krijgen. De Duitsers, die een derde deel van de Europese groep vormen, tonen eveneens een leeftijdsopbouw die doet vermoeden dat althans een deel veeleer door hun landgenoten werd verjaagd dan door dollars aangelokt.

En dan blijkt uit de cijfers nog iets anders. Niet minder dan driekwart van het totale aantal buitenlandse economen is in de VS gearriveerd voor hun doctoraal examen. Zij zijn dus aan Amerikaanse universiteiten afgestudeerd. De investering in deze mensen geschiedt met Amerikaanse hulpbronnen. Dat lijkt mij het omgekeerde van intellectuele drainage. Een deel van deze jongeren - vooral die uit de ontwikkelingslanden - keert wellicht naar huis terug. Ook tussen degenen die in het moederland zijn afgestudeerd zitten een aantal, die tijdelijk in de VS verblijven en na een tijd teruggaan. Deze vorm van mobiliteit zal ook door de meeste tegenstanders van de brain-drain wel niet al te verkeerd worden gevonden.

Men kan overigens uit de cijfers van Grubel en Scott geen definitieve conclusies trekken over de betekenis van de migratie. Daartoe zou men tenminste de aantallen economen in het moederland moeten kennen, en dat is niet onderzocht. Er zijn zes Indonesiërs onder de economen in de VS - maar hoeveel zijn er in Indonesië? Voor Nederland is de berekening echter makkelijk te maken. Volgens Grubel en Scott heeft de Benelux vijfendertig economen aan de VS geleverd. Er wordt geen splitsing over de drie landen gemaakt, maar laat er nu eens twintig Nederlanders bij zijn (België produceerde vanouds minder economen dan Nederland, al zijn er heel spectaculaire gevallen van emigratie, zoals R. Triffin). Naar ruwe schatting lopen er in Nederland zo'n zevenduizend afgestudeerden in de economie rond. De helft daarvan laten we buiten beschouwing, omdat het bedrijfseconomen zijn en deze in het onderzoek van Grubel en Scott waarschijnlijk

niet zijn meegeteld. Dat brengt ons tot de conclusie, dat hooguit vierzevende procent van de Nederlandse economen in de VS zit. Er zijn er dus nog genoeg in het moederland overgebleven; dat wisten we trouwens zó ook wel. Voor zover het de Nederlandse economen betreft is er van een brain-drain geen sprake.

6. Neoklassieke economie*

Er is in de jaren zestig nogal wat veranderd in de theoretische economie. Vanaf het eind der jaren dertig tot diep in de jaren vijftig was het hoofdzakelijk Keynes en post-Keynes wat de klok sloeg; maar sindsdien is de klassieke theorie, waar Keynes zich tegen had afgezet, weer in de mode gekomen. Er wordt op dit terrein met vlijt en volharding gewerkt en het is misschien de moeite waard om uit te leggen waar de avant-garde van de economen zich mee bezighoudt. Dat moet m.i. wel min of meer mogelijk zijn, want het gaat over vrij gewone dingen zoals de produktie-omvang, de inkomensverdeling, de invloed van de techniek op de groei, en dergelijke. De manier waarop de neoklassieke economie te werk gaat mag dan lastig zijn, en volstrekt ondoorzichtig voor wie een afkeer van wiskunde koestert, maar als een economische theorie handen en voeten heeft, moet zij enigszins vatbaar zijn voor popularisatie. Om misverstand te voorkomen: met de economische politiek heeft de klassieke renaissance niet veel te maken. Misschien wel uit de verte - de vraag hoeveel geld er voor onderwijs en research beschikbaar behoort te komen - maar het gaat primair over de manier waarop samenhangen in de maatschappij worden gezien en niet over de manier waarop men ze zou kunnen veranderen.

De keynesiaanse theorie houdt zich bezig met het nationale inkomen. Dat wordt gevormd in de produktie, en het wordt ook weer uitgegeven aan produkten. Zo ontstaat de geldkringloop, en daarin blijken interessante relaties op te treden. Bijvoorbeeld: investeringen leiden tot extra geldinkomen, dit leidt weer tot extra consumptie, dat komt weer bij de bedrijven terug, en zo ontstaat een multiplier. Maar consumptie leidt ook tot extra vraag naar investeringen, en zo komt van het een het ander. Deze relaties bepalen de grootte van het nationale inkomen. De keynesiaanse economie is eigenlijk in één regel samen te vatten: het nationale inkomen zal zo groot worden, dat het evenveel bestedingen (aan consumptie, investeringen, overheidsuitgaven, enz.) te voorschijn roept als het zelf groot is. Dit klinkt waarschijnlijk duister voor wie het nooit eerder hoorde, maar zoveel is wel zeker, dat het allemaal gaat over geldstromen, en dat de produktie, als fysiek proces, eigenlijk vrij achteloos wordt behandeld. De keynesianen gaan uit van een gegeven produktiecapaciteit, en laten het dan van de be-

* Hollands Maandblad, juni/juli 1967.

stedingen afhangen of deze capaciteit al of niet volledig zal worden gebruikt. Is de som van consumptie, investeringen, overheidsuitgaven te klein, dan heerst er onderbesteding en werkloosheid, en dat moet niet; in het omgekeerde geval is er inflatie, en dat moet ook niet. De populariteit van de keynesiaanse theorie berust er op, dat zij ons de depressie en de inflatie leert begrijpen en bestrijden, maar daar staat als zwak punt tegenover, dat de produktiecapaciteit als gegeven wordt aangenomen, terwijl dat toch een heel belangrijke grootheid is, die wel enige nadere studie verdient. In het bijzonder zou men zich kunnen afvragen, waardoor de omvang van de produktiecapaciteit van een land wordt bepaald, en waarom deze grootheid jaar in jaar uit blijkt te groeien.

Nu is het waar, dat ook sommige keynesianen zich met dat soort vragen hebben bezig gehouden. Zo hebben Harrod en Domar een groeitheorie bedacht waarbij de produktiecapaciteit geleidelijk toeneemt doordat de kapitaalgoederenvoorraad voortdurend groter wordt. Het spreekt vanzelf, dat het kapitaal als produktiefactor belangrijk is; maar Harrod en Domar overdrijven toch als zij uitgaan van een vaste verhouding tussen kapitaal en produktie. Als die verhouding - de zogenaamde kapitaalcoëfficient - werkelijk een muurvast gegeven zou zijn, zou toevoeging van extra arbeid aan een bepaalde hoeveelheid machines geen enkel extra resultaat opleveren; en dat is niet wat men in de werkelijkheid waarneemt. De groeitheorie van Harrod en Domar met haar gefixeerde kapitaalcoëfficient is dus wel wat beter dan de oude keynesiaanse theorie met haar gefixeerde produktiecapaciteit, maar erg bevredigend is zij niet. Dat zij niettemin onder economen vrij populair is geworden hangt samen met het feit, dat een constante kapitaalcoëfficient een verwoestende uitwerking blijkt te hebben op het evenwicht van inkomens en bestedingen; een keynesiaanse theorie, die gecombineerd wordt met een groeitheorie à la Harrod-Domar levert het beeld op van een volstrekt instabiele maatschappij, die geteisterd wordt door de meest heftige bewegingen van het nationale inkomen. Daar putten sommigen troost uit - de werkelijkheid valt dan immers mee - maar erg bevredigend is het niet.

Het is nu juist de klassieke theorie, die zich met de wetten van de produktie bezighoudt. Daar staat tegenover, dat zij het samenspel van inkomens en bestedingen verwaarloost. De klassieke theorie ging er altijd van uit, dat de afzet geen macro-economische problemen oplevert, omdat het geldinkomen dat in de produktie gevormd wordt in totaal precies voldoende is om het totale produkt te kopen. Dat noemen ze de Wet van Say. Die wet loopt stuk op het feit, dat het inkomen niet volledig uitgegeven behoeft te worden, waardoor onder- en overbesteding hun kans krijgen; maar het is een legitieme procedure om (tijdelijk) de ogen te sluiten voor een dergelijke complicatie, en de aandacht te richten op hetgeen er zou gebeuren als de afzet zich aanpast aan de produktiecapaciteit. Dan is er een kans, dat men de ‘wet-

ten' van de produktie in onvertroebelde vorm te pakken krijgt, en dat is precies wat de klassieke theorie al sinds het eind van de achttiende eeuw (Adam Smith, Ricardo) probeert te doen.

De neoklassieke theorie, die enkele decennia oud is, maakt daarbij gebruik van het begrip produktiefunctie. Dat is het verband, dat er best eens zou kunnen bestaan tussen de hoeveelheden arbeid en kapitaal, die in de produktie worden gebruikt, en de hoeveelheid produkt die te voorschijn komt. Over het karakter van deze functie kan men speculeren - zo kan men veronderstellen, dat twee keer zoveel arbeid en kapitaal ook twee keer zoveel produkt oplevert, wat dan geleerdelijk homogeen-lineariteit wordt genoemd - maar men kan ook proberen, er door statistisch onderzoek iets over te weten komen. Juist daaraan is de laatste tien jaar veel gedaan, waarover aanstonds nader.

De produktiefunctie is de haak, waar de neoklassieke theorie aan hangt. Men kan er allerlei wetenswaardigs uit afleiden. Een voorbeeld. Stel dat de functie bekend is, dan weet men ook, hoeveel extra produkt er te voorschijn zal komen als er een kleine hoeveelheid extra arbeid wordt ingeschakeld. Men kent dan het effect van de bevolkingsgroei op de welvaart. Stel - het klopt met de ervaring - dat 1% meer arbeid bij gegeven hoeveelheid kapitaal ¾% meer produkt oproept, dan leidt ieder procent bevolkingstoename tot een achteruitgang van de welvaart met ¼%. En wat aanzienlijk vreemder lijkt: dan zal er ook een goede kans zijn, dat het aandeel van de arbeid in het nationale inkomen gelijk is aan drie-kwart. Dit laatste is niet zo één twee drie in te zien, maar wie wil zou het volgende kunnen overwegen.

Noem de produktie-omvang Q, de hoeveelheid arbeid L. De extra hoeveelheid arbeid is dL, de extra hoeveelheid produkt dQ; de waarde dQ/dL noemt men het grensprodukt van de arbeid; het is een van de standaardbegrippen van de neoklassieke theorie. De aardigheid is nu, dat het reële loon er toe neigt, aan dit grensprodukt gelijk te worden. Als de ondernemer namelijk méér extra produkt uit zijn laatste arbeider haalt dan het loon dat hij hem betaalt, zal hij meer arbeid willen aanstellen, en in het omgekeerde geval minder. De pogingen van de ondernemer tot winstvergroting tenderen dus tot een vraag naar arbeid, waarbij het loon gelijk is aan dQ/dL. De totale loonsom is dan L maal zo groot; en het aandeel van de arbeid in het totale nationale produkt Q is gelijk aan L/Q maal dQ/dL. Wie dit laatste nog eens aanziet krijgt al gauw in de gaten dat er niets anders staat dan de relatieve toeneming van de hoeveelheid produkt die het gevolg is van de relatieve toeneming van de hoeveelheid arbeid; dat is het getal, dat hierboven op 3/4 werd gesteld.

Ik heb dit enigszins schoolmeesterachtige verhaaltje even opgeschreven, omdat het zo goed laat uitkomen wat neoklassieke economie eigenlijk is. Er blijkt uit, dat de produktiefunctie, als wij haar zouden kennen, een bron van informatie oplevert. Men kan er dingen uit-

halen, die op het eerste gezicht verrassend zijn; en ook dat karakteriseert het neoklassieke denken van de laatste jaren. Telkens worden de meest wonderlijke stellingen geformuleerd, speciaal op het stuk van de groeitheorie, die bij nadere beschouwing pure deducties blijken te zijn uit de produktiefunctie.

Het genoemde voorbeeld laat nog iets anders uitkomen. De reactie van de ondernemer op de prikkel, die van het loon uitgaat, bestaat erin dat hij arbeid door kapitaal vervangt. Ook dat is wezenlijk voor de neoklassieke theorie: zij houdt zich met deze substitutie bezig. In het voorbeeld ging deze substitutie heel vlot; zozeer, dat het aandeel van de arbeid er ongevoelig door werd voor allerlei invloeden van buitenaf. Dat is een heel vreemde conclusie: de vorm van de produktiefunctie bepaalt het arbeidsaandeel, en vakbonden, loonpolitiek, en andere menselijke activiteiten kunnen de verdeling niet beïnvloeden. Deze hangt alleen van technische relaties af.

Inderdaad zijn er wel economen geweest, die dit een realistische beschrijving van onze maatschappij vonden. Zij zagen de vakbond als een façade; de realiteit die zich daarachter afspeelt, wordt beheerst door heel andere, namelijk technische krachten. Deze opvatting was vrij gangbaar bij aanhangers van de klassieke theorie tot in de jaren vijftig. Bij nadere beschouwing blijkt het, dat zij een vorm van de produktiefunctie in hun hoofd hadden, die een vlotte substitutie van kapitaal en arbeid toelaat. Deze functie staat bekend als de Cobb-Douglas (Voor wiskundige liefhebbers: $Q = L^{\alpha} K^{1-\alpha}$, waarin Q de produktie voorstelt, K de kapitaalgoederenvoorraad, L de hoeveelheid arbeid en α meestal gesteld wordt op ongeveer ¼). Een van de interessante aspecten van de neoklassieke renaissance is nu, dat men sinds 1956 is gaan opereren met andere vormen van de produktiefunctie. Vooral Solow, Minhas, Arrow en Chenery hebben empirisch relaties vastgesteld waarbij de exponentiële vorm weliswaar behouden blijft, maar de substitutie tussen arbeid en kapitaal veel stroever gaat. Het laatste verschijnsel kan men uitdrukken in een elasticiteit (de percentsgewijze verschuiving in de verhouding K/L die het gevolg is van een loonstijging met 1%). Bij de Cobb-Douglas is deze gelijk aan 1; bij de Solow waarschijnlijk ongeveer 0,6.

Dat laatste heeft verstrekkende gevolgen. Wij nemen namelijk waar, dat het aandeel van de arbeid in het nationale inkomen voortdurend stijgt. Vijftien jaar geleden was het in Nederland nog 55%; nu is het bijna 70%. Onder de Cobb-Douglas was dat een raadsel. Onder de Solow is het een verklaarbaar, maar tevens hoogst eigenaardig verschijnsel. Het vloeit enerzijds voort uit de loonsverhogingen, en dat had iedereen wel gedacht die nooit van de neoklassieke theorie had gehoord; wij weten nu, dat de substitutie van arbeid en kapitaal onvoldoende vlot gaat om de invloed van de looninflatie op het arbeidsaandeel te neutraliseren. Maar er is een andere kant aan de zaak, die veel vreemder is. Onder de Solow leidt een stijging van de hoeveelheid

kapitaal per arbeider tot een druk op de beloning van het kapitaal. Het reële loon stijgt ten opzichte van de reële rente. Nu is dat ook weer geen onbekend verschijnsel, maar we krijgen opeens een nieuwe kijk op wat er achter zit. De reden voor de verschuiving in de inkomensverdeling ligt bij de toegenomen kapitaalaccumulatie. Dat is wel degelijk in strijd met hetgeen je zo zou denken. Het ligt voor de hand te geloven dat een maatschappij waarin steeds meer kapitaal in de produktie wordt gebruikt - en dat is het proces van de economische groei - ook een steeds groter percentage van het totale inkomen aan de kapitalisten moet afstaan. Maar dat pakt averechts uit. Naarmate de maatschappij kapitaalintensiever te werk gaat, krijgen de gezamenlijke kapitalisten een kleiner stuk van de buit. Ik vind dat een ogenschijnlijke paradox, waar men misschien Marx (of een soort omgekeerde Marx) of de sociale wetgeving of de belastingen bij zou gaan halen als de verklaring niet stevig verankerd bleek te liggen in de eigenaardigheden van de produktiefunctie.

Het is dit element van verrassing, dat de neoklassieke theorie tot zo'n spannende bezigheid maakt. Enkele van de meest curieuze shockers zouden te veel ruimte vragen om uit te leggen, maar een ervan wil ik wel even noemen. Dat is de ongelooflijke stelling, dat de hoogte van de spaarvoet, dus het deel van het nationale inkomen dat gespaard (en geïnvesteerd) wordt, geen invloed heeft op het groeitempo. Sinds Adam Smith had de oudere klassieke theorie altijd aangenomen, dat kapitaalaccumulatie de groei in de hand werkt. Sinds een jaar of vijftien is men gaan vermoeden, dat de kapitaalcoëfficiënt zich aanpast bij de spaarvoet, in die zin, dat meer sparen wel leidt tot meer investeren, doch dat deze investeringen een lagere produktiviteit meebrengen. Als de groei precies ‘evenwichtig’ is - en de neoklassieke theorie heeft een haast ongezonde belangstelling voor dit speciale geval - compenseren de invloed van de verhoogde spaarvoet en de verlaagde produktiviteit elkaar precies. Ik begrijp, dat dit voor de lezer duister blijft en dat moet ook, want deze neoklassieke stelling lijkt mij nogal misleidend. De oorzaak zit bij de heel speciale constructie van het begrip ‘evenwichtige groei’, een ontwikkeling namelijk waarbij alle grootheden netjes in de pas lopen, en uiteindelijk de bevolkingsgroei doorslaggevend is voor de kapitaalaccumulatie. Dat denkbeeld heeft in Nederland enige verbreiding gevonden door de groei-optimisten of -fatalisten van de Tilburgse school (Schouten met name) en er valt, als gedachtenspel, weinig op aan te merken, behalve dan dat de realiteit een geheel andere is dan het groeimodel van de neoclassici ons te geloven voorhoudt. Dit is de speculatieve, de zwakke kant, van de neoklassieke theorie, die interessante bespiegelingen oplevert voor geleerden, maar waar praktisch erg weinig in zit; en die tot misleiding van goedgelovigen kan leiden.

Geheel anders staat het met een neoklassieke ontdekking die omstreeks 1956 door Abramowitz werd gedaan. Deze econometrist pro-

beerde de groei van de produktie in de VS over een halve eeuw te verklaren uit de groei van de bevolking en de groei van de kapitaalgoederenvoorraad. Volgens de leer van de produktiefunctie moest daar een mooie stevige samenhang uit te voorschijn komen, speciaal in die zin dat de groei van de hoeveelheid produkt per hoofd rechtstreeks gecorreleerd moest zijn met de hoeveelheid kapitaal per hoofd. Wie schetst de schrik en de ontsteltenis van de economen, toen Abramowitz (en vele anderen bevestigden zijn stelling) nauwelijks enige invloed vond. De groei van de hoeveelheid produkt per hoofd werd slechts voor 10% verklaard door de toegenomen kapitaalvoorraad. De overige 90% bleef onverklaard. Het hielp weinig, dat men er het etiket 'Residu van Abramowitz' op plakte. Ook de betiteling 'technische vooruitgang' bracht op zichzelf nog geen nieuw licht, want wat is technische vooruitgang eigenlijk? Maar de ontdekking van het Residu stimuleerde het onderzoek naar de factoren, die in de groei meespelen zonder dat de economen er eigenlijk ooit behoorlijk naar hadden gekeken. Men kreeg opeens oog voor de macro-economische betekenis van technologische research, voor de manier waarop de uitkomsten van die research verbreid worden, voor onderwijs en de invloed daarvan op de groei, voor kwaliteitsveranderingen zowel in de machines als in de mensen. Dit alles probeert de neoklassieke theorie kwantitatief te benaderen en in de groeitheorie te integreren. Hoewel dit opzichzelf niet nieuw is, heeft het onderwerp sinds 1956 toch een geweldige vlucht genomen.

Daar zit toch eigenlijk iets heel bemoedigends in. De ontdekking van Abramowitz was namelijk volledig in strijd met de centrale gedachte van de neoklassieke theorie: de gedachte dat er een vast verband bestaat tussen de hoeveelheden produktiefactor en de hoeveelheid produkt, gesymboliseerd door de produktiefunctie. Op de vastheid van die functie berustte de klassieke verdelingstheorie en de klassieke groeitheorie. In 1956 bleek dit fundament in elkaar te zakken. De produktiefunctie bleek niet vast te liggen, maar in de loop van de tijd te verschuiven. Het is waar dat sommigen (bijvoorbeeld Tinbergen in 1943) iets dergelijks al eerder hadden vermoed. Maar voor de meeste economen van de klassieke school kwam de slag hard aan. Men zou kunnen denken dat de professie geslagen bij de pakken neer was gaan zitten, of geheel nieuwe wegen had ingeslagen die van de klassieke theorie hadden afgevoerd. Maar het tegendeel is gebeurd. Geprikkeld door de geheimzinnigheid van het Residu hebben de econometristen zich geworpen op het probleem van de factoren, die in de simpele produktiefunctie buiten beschouwing zijn gebleven. Zij hebben in de afgelopen tien jaar enorm veel werk verzet, vooral om de invloed van de technische vooruitgang op de opbouw van kapitaalgoederenvoorraad, op de groei en op de inkomensverdeling doorzichtig te maken.

Een van de bekendste bijdragen was die van Denison. Hij heeft een poging gedaan, het Residu te splitsen in de invloed van de research in

engere zin, van het onderwijs, van de kwaliteitsverbetering van de machines, van de arbeid; en ook hield hij rekening met factoren die tevoren nog nooit gemeten waren, zoals de schaalvergroting van de produktie. Zijn getalsmatige resultaten zijn te onzeker om ze hier aan te halen, en het is ook allerminst zo dat er definitieve kwantitatieve conclusies zijn te trekken uit dit econometrische werk. Alle berekeningen bevinden zich nog in het stadium van het experiment, en het is vooralsnog eerder de methode dan de uitkomst die telt.

Maar één ding is er toch wel veranderd in de visie van de macro-economie. Het gaat niet langer aan om bij het onderzoek van de economische groei alleen te letten op de traditionele macro-economische grootheden, zoals de hoeveelheid kapitaal en de hoeveelheid produkt. Wij hebben oog gekregen voor kwaliteitsveranderingen, en voor samenhangen die vroeger achteloos naar andere wetenschappen werden verwezen. Zo is bijvoorbeeld door de onderzoekingen van Arrow over de produktiviteitsstijging die een gevolg is van het produktieproces zelf (‘Learning by Doing’) een brug geslagen met de theorie der leerprocessen, die door psychologen en pedagogen waren bedacht. Het inzicht, dat technische vooruitgang beheerst wordt door signalen vanuit een voorhoede heeft vele economen rijp gemaakt voor de studie van communicatieprocessen, die tevoren het terrein waren van sociologen en psychologen. De neoklassieke theorie is weliswaar typische economen-economie, in die zin dat het bijbenen van de nieuwe denktechniek veel vakmanschap vergt, maar er is tevens een blikverruiming opgetreden die aan de integratie van de sociale wetenschappen ten goede kan komen.

Intussen is het aantal problemen dat om een oplossing vraagt de laatste tien jaar zeker niet afgenomen; er komen er steeds meer bij. Eén van de meest voor de hand liggende opgaven is die van de synthese tussen de keynesiaanse en de klassieke theorie. Beide hebben hun pro's en contra's, in die zin dat ze het licht laten vallen op bepaalde problemen en andere in de schaduw laten. Een volledige theorie moet uiteraard zowel de neokeynesiaanse inkomensbestedingsanalyse omvatten als de neoklassieke produktietheorie. Op dit terrein wordt nu gewerkt, o.a. door het Centraal Planbureau. En dan moeten de macro-economische grootheden gesplitst worden; door op sectoren te letten, duiken heel nieuwe problemen op, zoals verzadiging en selectieve groei. Het is namelijk duidelijk dat niet alle vormen van produktie zich steeds maar kunnen uitbreiden. Vooral op dit laatste terrein is nog veel werk aan de winkel.

7. Het imago van Nederland*

Bijna iedereen is het er over eens dat Nederland in het buitenland wordt geassocieerd met verkeerde, wat ouderwetse denkbeelden. Het imago moet worden veranderd. Wij moeten nu maar eens af van die vervelende boter, kaas en eieren. Wij lopen nauwelijks meer op klompen en de bloembollen leveren percentsgewijs een bescheiden bijdrage aan het nationale produkt. Helaas komen de mensen die zo redeneren in de regel met een nieuw imago op de proppen, dat niet veel beter is. Zij wijzen er dan op, dat wij een industriële natie zijn geworden. Meer dan veertig procent van het nationale inkomen komt uit de industrie - dat percentage ligt in dezelfde orde van grootte als in de VS, het meest geavanceerde land ter wereld. Wij hebben een haven van heb ik jou daar. En de deltawerken. Wij maken de meest moderne apparatuur. Onze produkten concurreren met succes op de wereldmarkten. Enfin, zo gaat men nog een tijdje door.

Mij dunkt, dat dit nieuwe imago slechts weinig vrolijker is dan het oude. Je vraagt je af, wie eigenlijk onder de indruk moet komen van onze industriële aanprijzingen en vooral onder welke indruk. Dat wij een geïndustrialiseerde natie zijn is natuurlijk waar: het is trouwens ook waar dat Nederland boter, kaas en eieren voortbrengt. Het is prima dat dat gebeurt, maar het heeft iets naïefs en eigenlijk iets zieligs om trots op zulke dingen te wijzen. De mensen die Nederland aan de wereld willen ‘verkopen’ als een moderne industriële natie ervaren dat ook wel.

Want wat wil het geval? De buitenlanders, die de moeite nemen er een imago van Nederland op na te houden - en dat zijn er minder dan wij denken - zijn in de eerste plaats te verdelen in mensen uit ontwikkelde landen en uit arme landen. Die uit Afrika en Azië hoeft men niet aan boord te komen met sterke verhalen over onze industriële capaciteit. Zij hadden altijd al gevreesd dat we hun economisch de baas zijn, en dat hoeft niet nog eens een keer te worden ingewreven.

Maar de mensen uit de ontwikkelde landen komen al helemaal niet onder de indruk. Ach gut, maken jullie ook elektronische apparatuur? Die Hollanders toch. Ze hebben zowaar een chemische industrie. Nou, die hebben wij ook. Het is net of men iemand telkens opnieuw hoort verklaren dat hij centrale verwarming in zijn huis heeft; een wonder van de techniek waar hij maar niet over uitgepraat raakt. Iedereen mag weten dat hij niet meer met turf stookt. De indruk die zo iets maakt is averechts.

Dit negatieve effect is speciaal te verwachten als men landen benadert die zelf een snelle industriële ontwikkeling achter de rug hebben. Het meest formidabele voorbeeld is Japan. Het tempo waarin de Japanners hun land economisch op poten hebben gezet is enorm. Het

* Het Parool, 25 januari 1968.

groeipercentage van het nationale produkt van Japan is over de laatste decennia het hoogste in de wereld en de kwaliteit is hand in hand gegaan met de kwantiteit. Als wij nu tegenover zo'n land komen uitleggen dat we industrieel aardig meekunnen hebben we weinig meer te verwachten dan welwillende, zij het meewarige instemming. Ze vallen er niet van om; misschien denken ze aan de scheepsbouw en zwijgen dan beleefd; ik val ook niet om als ik Russen ontmoet die mij met de groei van hun kolenproduktie willen imponeren. Een onaardig antwoord op hun gewichtige statistieken is: ‘O ja zeg, die steenkool; daar zijn wij intussen al weer mee opgehouden.’

Goed, zal de lezer opmerken (of: niet goed, want ik hoor velen al sputteren), maar wat dán. Nu, er zijn in de tegenwoordige tijd verhevener en plezieriger denkbeelden te verzinnen dan die van de industrie (het aandeel van de fabrieksmatige produktie in het inkomen loopt overigens in de geavanceerde landen al weer terug!). Het accent ligt nu op de communicatie, op de menselijke factor, op dat wat swingt en ín is. Londen heeft op dat punt onlangs een belangwekkende reputatie verworven; Frankrijk heeft zijn plaats als cultureel middelpunt van de wereld verloren. Italië is erg bij de tijd. Wie aan Mexico denkt ziet de kolossale muur van zijn universiteit voor zich. Amsterdam is in het wereldnieuws gekomen door de provo's.

Als er dan toch een imago moet worden opgeroepen heb ik wel een idee. Nederland is het land van de ruimte, van de openheid, van de ontmoeting tussen de mensen. In economisch opzicht zijn we zelfs het meest open land ter wereld: meer dan de helft van het inkomen wordt verdiend in het verkeer met buitenlanders. Sinds Hugo de Groot hebben we ieder die het horen wilde (en vooral degenen die het helemaal niet wensten te horen, maar dat nu even daargelaten) verzekerd dat de zee vrij moet zijn. Gedachten en wereldbeschouwingen zijn ook vrij. Nederland heeft zich altijd gekeerd tegen de economische opsluiting door autarkie; en ook tegen de geestelijke opsluiting door despotisme.

De lucht en het water zijn voor ons geen barrières, maar verbindingswegen. Communicatie is het fundamentele beginsel van een klein land, dat juist door zijn kleinheid zo vrij mogelijk naar buiten treedt en dat wel gedwongen is bij de tijd te zijn. We trillen mee met de wereld.

Zo kan men nog een tijdje doorgaan met het opsommen en om- en omkeren van dit soort begrippen en intussen de nadruk leggen op de modieuze kanten van Nederland. Het aldus opgebouwde imago heeft het voordeel, dat het zich op aangename wijze laat demonstreren. Het levert stof voor creatieve geesten. Men kan het illustreren met min of meer abstracte kunstwerken en speciaal met films; daarbij worden aan de makers geen hinderlijke beperkingen opgelegd.

Natuurlijk heeft dit beeld zijn nadelen. Een van de meest opvallende is, dat het niet al te best klopt met wat in Nederland intussen gebeurt.

Hoepla is weg en de Telegraaf groeit en bloeit. Staphorst en de dorpen op de Noordelijke Veluwe zijn ijzersterke onderdelen van het nationale patroon, die geen enkele public-relationsman met vrijheid zal weten te rijmen. Maar goed, we kunnen niet alles hebben. Ook in de bloeitijd van de klompen liepen enkele Nederlanders op schoenen, en het gaat tenslotte meer om een symbool. Trouwens, als men een symbool lang genoeg hanteert is er een kans dat men er naar toe gaat groeien.

Een tweede bezwaar is te verwachten van de kant van het bedrijfsleven, dat vreest geen produkten te kunnen verkopen met een abstract imago van ruimte, openheid en ontmoetingen en dat misschien met schrik de taal der provo's zal herkennen, maar dat lijkt mij een misverstand. Dit beeld van Nederland is het beeld van een modern land, dat bij de tijd is; het sluit reclame en propaganda voor produkten niet uit. Deze produktenpropaganda moet echter op een ander vlak plaatsvinden. Zij komt als vanzelfsprekend vervolg op de symboliek van het geavanceerde, het ruime, het communicerende. De commercie volgt de wegen van de geest. Dat is óók een idee dat zich laat verkopen, speciaal door een land dat een hoge export heeft van diensten en adviezen van zijn experts.

Een derde bezwaar is, dat deze hele imagomakerij eigenlijk humbug is. Dat bezwaar is juist. Maar een land kan er nu eenmaal niet helemaal zonder.

Als wij er niets aan doen, verzinnen de buitenlanders hun eigen beelden van Nederland, dat wil zeggen dat zij volharden in het idee van molens en klompen. Wie deze symbolen van de oude waterstaat verkeerd vindt, moet er iets tegenover stellen. Vandaar bovenstaande suggestie.

8. Dat hele kritische*

De Volkskrant weet altijd meer nieuws te brengen dan andere kranten. Dezer dagen stond erin dat we aanstonds een ‘Kritiese Bibliotheek’ krijgen: een reeks boeken, uitgegeven door de combinatie Bezige Bij / Polak & Van Gennep. Op zichzelf is dat niet verrassend, want dat hele kritische is in de mode, zodat naar zo'n serie reikhalzend wordt uitgekeken. Als bezoldigd bestudeerder - dat is weer wat anders dan een bezoldigd bestuurder - van de kapitalistische maatschappij valt het me telkens weer op hoe trouw het bedrijfsleven de noden en behoeften van het koopkrachtige publiek volgt.

Waar ik echter even van opkeek was de mededeling dat in die Kritiese Bibliotheek, altijd nog volgens de Volkskrant, ook een boek van mijn hand gaat verschijnen. Dat zette me aan het denken. Zou ik in die reeks niet uit de toon vallen? Wat er verder ook in dat aangekondigde

* Het Parool, 22 maart 1968.

boek mag staan, het gaat noch over Zuid-Amerika noch over Vietnam, de naam van Régis Debray komt er niet in voor en het Cubaanse regime wordt er niet in aangeprezen. Ik herinner mij namelijk niet ooit iets over die onderwerpen te hebben geschreven. Zou er geen misverstand zijn? Of zou het misschien toch niet waar zijn, dat het kritische denken zich speciaal met die onderwerpen bezighoudt?

Want dat dacht ik altijd. Het nieuwe criticisme houdt van Fidel Castro. Het kritische denken onderscheidt zich van andere soorten van denken vooral hierin, dat het met onafwendbare noodzakelijkheid leidt tot het verwerpen van de hele gang van zaken in West-Europa en in de Verenigde Staten. Daar moet alles heel anders worden geregeld of helemaal niet geregeld, en in ieder geval moet het establishment omver worden gehaald.

Dat levert echter moeilijkheden op. Het is zo'n wijdvertakte instelling - 99% van de bevolking wordt er door bestreken, inclusief de kleine huisdieren - dat je aan het sloperswerk haast niet kunt beginnen. De kritische richting voelt dat ook wel aan en dat zet ze lelijk voor het blok. Als ze alléén maar kritisch waren zou dat, gegeven de onuitvoerbaarheid van hun taak, best eens tot een zure kijk op alles en iedereen kunnen leiden. Daarom is het zo gelukkig dat er nog enkele lichtpunten in de wereld bestaan, en het meest stralende daarvan is Cuba.

Wie naar Cuba kijkt wordt behoed voor het negativisme, dat zich anders misschien zou uiten in het omkieperen van enkele auto's van mensen die het ook niet kunnen helpen, of in het griezelige fanatisme van zo iemand als Dutschke. De aanwezigheid van Fidel Castro stelt de kritische denkers in staat zich anti-Amerikaans en toch constructief, anti-Duits en toch niet provinciaals, kortom kritisch en toch positief op te stellen.

Daarom hoeft het nieuwe criticisme ook niet zozeer op Cuba (of op Noord-Vietnam) te worden toegepast. Een kniesoor die let op het ontbreken van persvrijheid op Cuba of wie herinnert aan de tienduizenden vermoorde boeren in Noord-Vietnam. Zulke argumenten scheppen maar twijfel en dat neemt de pit uit de nieuwe kritiek.

Hoewel het nieuwe denken erg aantrekkelijk is, blijf ik me afvragen of ik wel zo erg thuis hoor in het kritische clubje. Wat me speciaal dwars zit, is de roep om een kritische universiteit. Het lijkt er immers eerder op, dat de universiteiten nu reeds te lijden hebben van een overmaat aan kritische zin. Men kan geen geleerde ontmoeten, of hij maakt zich ernstige zorgen over de feilen in de theorieën van anderen, en soms in die van hemzelf. Dat leidt maar tot neerslachtigheid en in het minst ongunstige geval tot een zwart soort vreugde.

De studenten vinden het ook vervelend, want het is zeer vermoeiend om alsmaar te moeten horen dat over deze of gene samenhang zeven theorieën bestaan, die elkaar ten dele wel en ten dele ook weer niet uitsluiten en waarvan nog lang niet uitgemaakt is welke nu eigenlijk de voorkeur verdient. Voor dit soort wankelmoedige verhalen zijn de

meeste studenten niet gekomen. Zij willen haring of kuit, al was het maar omdat ze straks examen moeten doen.

Gelukkig wordt echter met de kritische universiteit heel wat anders bedoeld.

Het is allerminst de bedoeling de twijfel te vergroten, doch integendeel de waarheid vast te stellen. Deze instelling van onderwijs en wetenschap zal de waarheid over het kapitalistische stelsel onthullen.

De uitkomst van dit onderzoek staat al vast, al moeten nog vele details worden ingevuld. De kapitalistische maatschappij is namelijk door en door rot en verleugend.

Dat kan ook niet anders. Alles is ingericht op de uitbuiting der arbeiders. Hun aandeel in de ‘welvaart’ slinkt, hetgeen overigens voor de werkers zelf verborgen wordt gehouden. Het commerciële surplus hoopt zich op bij de monopolisten, die het gebruiken om wapens mee te kopen. Dat doen ze niet rechtstreeks, maar via de staat, die ze in handen hebben. De staat houdt de monopolies in stand door ze bewapeningsopdrachten te geven; anders was het hele systeem al lang bij gebrek aan afzet in elkaar gezakt. Door de militaire sector groeit enerzijds de rijkdom der rijken en anderzijds de armoede der armen, maar bovendien ligt hier de basis van de macht die nodig is om de verdrukten er onder te houden.

In het binnenland hebben we daarvoor de massamedia die in handen zijn van de staat, de monopolies en hun handlangers (type Herman Wigbold); en verder beschikken de machthebbers over de universiteiten, die het bestaande stelsel aanprijzen. Als dat niet voldoende is, komen de knuppels van de politie in actie, het leger en de CIA.

In noodgevallen grijpen de Amerikaanse beheerders van het atoomwezen in; de verdragen voor die interventie liggen al klaar, zoals H. Lammers zonneklaar heeft bewezen. De voornaamste taak van het militaire apparaat is uiteraard gelegen in het onderdrukken van de arme volken, in het tegenhouden van hun ontwikkeling en in het steunen van de pro-Amerikaanse klieken die zich daar aan het verrijken zijn.

Zo'n kritische theorie heeft grote voordelen. Zij verschaft precies het soort haring of kuit waar sommigen om vragen. Alles wat er in de wereld gebeurt - werkelijk gebeurt - wordt klaar en duidelijk. Vietnam, Cuba, Zuid-Amerika, alles valt netjes op zijn plaats. Het anti-amerikanisme krijgt een hechte, want theoretische, basis.

Ook ziet men opeens wie in het schijnbaar rustige binnenland aan de touwtjes trekt. Het bedaarde establisment blijkt niet zo maar een groep met baantjes en vette inkomens; het is de institutionele bescherming van de corrupte structuur. De gewone universiteit moet weg, want zij produceert opium voor de intellectuelen. De kritische universiteit zal de sluiers wegrukken en voor een algemene ontmaskering zorg dragen.

Met erkenning van de voordelen van zo'n kritische maatschappijbeschouwing - het politieke denken wordt er een stuk eenvoudiger door, net zo eenvoudig als dat van de heer H.A. Lunshof, die meent dat de provo's vanuit een geheime centrale in Moskou worden bestuurd - blijf ik er persoonlijk toch wat vreemd tegenaan kijken. Dat mag de pret der nieuwe critici niet drukken, evenmin als de omstandigheid dat de kritische theorie niet zo best met de feiten klopt - aan dat laatste heeft nog nooit iemand zich gestoord die op zoek was naar een sluitende redenering, die bij zijn spijsvertering past. Ik wil het plezier van het kritische clubje ook niet bederven. Wel raad ik deze lieden aan de deeltjes van de Kritiese Bibliotheek kritisch te bezien voordat ze ze saanschaffen. Ik zie graag dat mijn werken worden verkocht, maar de koper moet zich niet bedrogen voelen.

9. De cornetto in het Bolsjoi*

K. van het Reve schrijft uit Moskou:

De grondige studie van een enkel klein ding kan soms meer opleveren dan het streven naar inzicht in een Groot Geheel. Daarom zullen wij vandaag niet de hele Sowjet-economie behandelen, maar slechts een klein onderdeel ervan, nl. de juffrouw, die in de pauze ijs verkoopt in het Bolsjoitheater te Moskou. Dit seizoen ben ik daar twee keer geweest, de ene keer La Traviata en de andere keer Boris Godoenow. Beide keren heb ik in de pauze ijs gegeten.

Die juffrouw staat in de grote foyer beneden achter een tafel. Op die tafel staan een stuk of dertig ijscoupes, een pot jam met een lepel, en een weegschaal. Naast haar op de grond staat een bak met roomijs. Als je een bestelling bij haar plaatst, neemt ze eerst je geld in ontvangst, en dan zet ze een coupe op de weegschaal. Daarna is zij gedurende ongeveer een kwart minuut bezig om de coupe te vullen met honderd gram ijs, geen vijfennegentig of honderdvijf gram, maar honderd.

De tolerantie die haar toegestaan is, schijnt niet groter dan één gram te zijn. Daar het ijs aan de schep blijft kleven is het afwegen van honderd gram ijs. veel moeilijker dan het afwegen van een kilo suiker. Daarna voegt zij, zonder te wegen, een lepeltje smakelijke jam aan het zeer smakelijke ijs toe, en dan wendt ze zich met het bekende Russische verkopersgezicht (ingehouden woede) tot de volgende klant.

Zo'n pauze (het aantal pauzes is gelijk aan het aantal bedrijven min een) duurt een minuut of tien. In die tijd kan zij schat ik twintig mensen bedienen, die samen zo'n dertig porties ijs kopen. De Russische deskundigen, die ik hierover geraadpleegd heb spraken het vermoeden uit, dat tijdens het bewind van Stalin (1924-1963) een oekaze is uit-

* Het Parool, 6 juli 1968.

gevaardigd volgens welke schepijs per gewicht verkocht moet worden. Die oekaze is nog steeds van kracht. De grote vraag is: waarom?

Ook als je geen econoom bent is het duidelijk, dat die juffrouw geen twintig, maar honderd mensen zou kunnen bedienen als ze dat ijs niet elke keer af moest wegen. Het is ook duidelijk dat de kopers van dat ijs er geen enkel bezwaar tegen zouden hebben als het ijs gewoon, zoals bij ons, verkocht zou worden. Wie in staat is enige roebels uit te geven voor een kaartje van het Bolsjoi kijkt niet op een paar gram ijs meer of minder. Het afschaffen van de weegschaal zou leiden tot het verdwijnen van de rij, of althans tot het vlugger aan de beurt komen. Wat de juffrouw betreft, zij zou makkelijker werken, haar klanten zouden tevreden zijn en haar omzet groter, en daarmee de mogelijkheid om daarvan iets in eigen zak te steken, al was het maar wisselgeld dat sommige kopers haar laten houden.

Ook voor de overheid zou het afschaffen van de weegschaal voordelig zijn: de omzet van Mosverroomschouwtrust (Moskouse trust voor de verkoop van roomijs in schouwburgen; er bestaan speciale woordenboeken waar je dit soort afkortingen in kunt opzoeken) zou met een paar honderd procent omhoog gaan, want de kosten van ijsverkoop liggen voornamelijk in arbeidsloon en transport, en niet in de grondstoffen. Het humeur van de schouwburgbezoekers zou verbeteren. Journalisten zouden niet langer misselijke anti-Sowjet-stukjes schrijven en meer oog krijgen voor de suikerbietenoogst, de werken van Sjolochow en de grote Sowjet-successen in de ruimtevaart.

Dat zijn de voordelen. De nadelen ontbreken geheel. Geen enkele economische hervormer, noch zij die destijds de slavernij wilden afschaffen noch de verdedigers van de achturen dag, hebben het zo gemakkelijk gehad als ik: er zijn geen nadelen, waartegen de voordelen moeten worden afgewogen. Nochtans staat die weegschaal daar al dertig jaar, of in ieder geval al twintig jaar. Waarom?

Mogelijk antwoord: het is nog nooit bij iemand opgekomen om het anders te doen (zoals men in India eeuwenlang bukkend de straat heeft geveegd zonder op het idee te komen die bezem aan een steel te binden). Dat antwoord bevredigt mij niet, want alle Russen die ik over deze zaak geïnterviewd heb waren al veel eerder dan ik op mijn idee gekomen.

Tweede antwoord: het ontbreken van een kapitalistische economie in Rusland maakt, dat niemand financieel is geïnteresseerd in betere goederen, snellere bediening en dat soort dingen. Ook dit antwoord bevredigt mij niet helemaal. De Russische kelners bijvoorbeeld zijn wel degelijk financieel geïnteresseerd in het bedienen van zoveel mogelijk mensen. Maar ook als er buiten op straat een hele rij staat, laten ze de klanten binnen rustig een half tot anderhalf uur wachten tot ze een bestelling komen opnemen, zonder dat ze in die tijd iets

anders doen. Vlotte, Westerse bediening zou zo'n Sowjet-kelner enige tientallen roebels per dag extra aan fooien opbrengen.

Anderzijds zou je zonder moeite een aantal voorbeelden kunnen vinden van dienstverlening in het Westen die vlot verloopt zonder dat er geldelijk voordeel voor dienstverleners aan verbonden is. De ANWB bijvoorbeeld is een organisatie die geen winst nastreeft, maar niettemin nooit zo'n weegschaal zal gebruiken.

Derde antwoord: De Russische ziel. De moeilijkheid met dat antwoord is, dat het geen antwoord is, maar een dooddoener, waarmee je alles kunt verklaren.

Maken de Russen revolutie, dan komt dat door de Russische ziel die de neiging heeft opeens in grote razernij uit te barsten. Laten de Russen alles over hun kant gaan, dan is dat ook de Russische ziel, die geneigt is tot passiviteit en vadsigheid. Komen de Russen als eersten op de maan, dan is dat alweer de Russische ziel, die nu eenmaal naar het onmogelijke streeft en met niets minder genoegen neemt. Komen de Russen helemaal niet op de maan, dan is dat ook alweer de Russische ziel, want die ziel zoekt het meer in contemplatie dan in technische perfectie en efficiency.

Nee, die Russische ziel is het ook niet. We zullen er een gediplomeerde econoom bij moeten halen. Pen bijvoorbeeld. Misschien weet hij raad met die weegschaal?

Antwoord van een gediplomeerd econoom:

Omdat hij het antwoord niet weet op het probleem dat deze ijsjes bij hem oproepen, roept de correspondent de gediplomeerde economen te hulp, en mij in het bijzonder. Helaas zijn wij wel zo ongeveer de laatsten die de fijnere nuances van de Sowjet-economie kunnen begrijpen. Niet alleen dat ons diploma daarin niet voorziet, het leidt onze gedachten alleen maar af. Economen denken namelijk, net als Van het Reve trouwens, dat een grotere omzet, meer tevredenheid, minder irritatie voor de hand liggende doeleinden zijn van de economische activiteit.

Maar is dat in Rusland wel zo? Waarom werd dan een mevrouw opgepakt en ingesloten die in het staatswarenhuis slechtzittende jurken kocht, deze thuis wat opfleurde en inkortte, en ze weer op de markt bracht? Dat bracht winst voor deze kleine zelfstandige, tevredenheid bij de klanten, een grotere omzet bij de warenhuizen, een vrolijker straatbeeld - maar het mocht toch niet.

Ik vermoed dat in Rusland heel andere doelstellingen worden nagejaagd, zoals de verwerkelijking van eigenaardige beginselen, ook al heeft niemand daar plezier van; maar zeker weten doe ik het natuurlijk niet.

Bij de ijsverkoop staat een rij. Misschien is dat iets waarop het oog

der autoriteiten met welgevallen rust, en blijft die weegschaal daarom in zwang. Misschien denken ze, dat het de ziel van de Sowjet-mens staalt. Want als ik goed ben ingelicht, ritselt het in Rusland van de keuen, al was het vroeger erger dan nu. Die rijvorming is best te vermijden; men hoeft de prijs maar even te verhogen, en de kopers passen hun aankopen aan bij het beschikbare aanbod. Wie meent dat deze kapitalistische methode in strijd is met de communistische rechtvaardigheid zegt iets wat ik niet kan begrijpen, want ik dacht dat de inkomens in Rusland rechtvaardig waren verdeeld, zodat je de besteding ervan gerust aan de mensen zelf kunt overlaten. Een plaats in het Bolsjoitheater is overigens ook niet goedkoop. Nee, er gaat iets opbouwends van die lange rijen uit, de Sowjet-burgers leren elkaar op die manier intiemer kennen, de gemeenschap wordt hechter ineengesmeed, en de verslapping van de welvaartsstaat wordt mooi tegengewerkt.

Het kan ook wel zijn, dat het afschaffen van de weegschaal en de ijsschep geen doorgang vindt omdat er dan alternatieve apparatuur moet komen, die als te kostbaar wordt ervaren. Het ten onzent veel gebruikte semi-automatische ijsgrijpertje, dat met de rechterhand wordt bediend (terwijl de linkerhand de pistache vasthoudt) staat niet gratis ter beschikking. Het moet gemaakt worden in een fabriek, waar machines moeten worden ingericht voor dit doel - en wie zegt, dat deze investering verantwoord is? Weliswaar zou bezuinigd kunnen worden op de produktie van weegschalen en eenvoudige ijslepels, maar met de omschakeling zijn toch aanzienlijke aanloopverliezen gemoeid. Kan de Sowjet-economie dit dragen? Ik weet, alweer, het juiste antwoord niet, maar ergens in Moskou bevindt zich een bureau waar dit antwoord stellig gegeven zou kunnen worden als iemand er maar lang genoeg om vroeg, en het kan best eens een vastberaden ‘Njet’ zijn.

Dit argument klemt des te sterker als men zou willen overstappen op nog meer geavanceerde technieken. Stel dat in het Bolsjoitheater voorverpakte ijzen worden verkocht, of, voor de ware liefhebbers, chocodips en eskimo's. Ik weet niet of Van het Reve zover zou willen gaan, maar de voordelen zijn nog massiever dan onder het semi-automatische stelsel. De ijsjuffrouw zou het nu opeens veel makkelijker krijgen, en wellicht zou haar ingehouden woede plaats maken voor serener gedachten. Het juiste gewicht van de versnapering zou exact gehandhaafd kunnen worden, zodat Stalin zich niet meer in zijn graf behoeft om te draaien. 't Is ook een stuk hygiënischer.

Maar de investering in verpakkingsmachines zou veel en veel zwaarder komen te drukken. Onder een kapitalistisch systeem is dat niet zo erg, want daar komt het geld er weer uit door de grotere omzetten en door de uitbuiting van de werkende bevolking. In Rusland gaat dat anders, daar blijft die last van de investering op het Plan rusten. Geen wonder, dat de Planautoriteiten zich wel twee keer bedenken voordat ze tot zulke voorzieningen besluiten.

Ik opper nog een mogelijkheid. De technische vooruitgang is niet zo maar een neutraal proces, waar allerlei buitenlanders zich een mening over kunnen vormen. Het is hecht geworteld in de sociologische en sociaal-psychologische structuur van een volk. Wat zeg ik, het is een echt cultuurverschijnsel, en de ijscultuur vormt daarvan een essentieel bestanddeel. Iedereen weet dat het de Italianen zijn, die de meer verfijnde varianten van het ijswezen hebben ontwikkeld en dat de volle ontplooiing van deze cultuur in Amerika tot stand is gebracht, waar het wemelt van de Italianen.

Aan Rusland is deze ontwikkeling tot nog toe voorbijgegaan. Zij maken er, zoals de Moskouse correspondent eerder heeft meegedeeld, bustehouders zonder het werkelijk te kunnen, en zij verkopen er ook ijs zonder dat dit in de diepere lagen van het volk is verankerd.

Gelukkig kan zoiets geleidelijk veranderen. De Fiat-fabrieken brengen hele installaties naar Rusland over, en het zou mij niet verbazen als in de buurt daarvan ook vestigingen van La Veneziana verrezen.

Zoiets kan vrij snel om zich heen grijpen, zoals de ervaring in Amsterdam en Den Haag heeft geleerd. De bezoekers van het Bolsjoitheater moeten de hoop niet opgeven. Misschien dat zij in een van de volgende planperioden in de foyer een cornetto of een cassata kunnen kopen. Van een ijsjuffrouw die haar ingehouden woede heeft verruild voor de ingetogen charme der Italiaansen. Grazie, towaritsj.

10. Modellen en vooroordelen*

De verschijning van D.B.J. Schoutens *Dynamische Macro-economie* verdient in meer dan een opzicht de aandacht der Nederlandse economen.[1] Het is een merkwaardig boek, dat na *Exacte economie* (1957) opnieuw bewijst dat Schouten een geweldige vaardigheid heeft ontwikkeld in het bouwen van modellen. Zowel conjuncturele (waaronder neokeynesiaanse) als structurele (neoklassieke) samenhangen worden door zijn vergelijkingen weergegeven, en er wordt op een aantal punten een synthese tussen de keynesiaanse en de klassieke denkwijze tot stand gebracht. Aan deze modellen ligt veel zelfstandig denkwerk ten grondslag. Een aantal elementen, of althans het accent dat zij krijgen, is nieuw; ik denk bijv. aan het telkens terugkerende thema van het kapitaalrendement, en aan de consequente wijze, waarop gewerkt wordt met de afwijking, die de variabelen ten opzichte van hun ‘natuurlijke’ of ‘evenwichtswaarden’ te zien geven. Maar daar schuilt het originele toch niet zozeer. Men komt er trouwens maar moeilijk achter hoe deze gedachtengangen zich precies verhouden tot hetgeen door Solow, Meade, Hicks, Allen en anderen is gepubliceerd. Schouten verwijst slechts zelden, en dan nog heel vluchtig, naar het werk van de

* De Economist 116, nr. 1 1968.

vakgenoten. Het lijdt echter geen twijfel, dat hij de nieuwere ideeën opnieuw en op zijn eigen manier heeft doordacht; vooral de stugge volharding waarmee de algebra wordt toegepast maakt dit boek uniek in de Nederlandse literatuur. Er worden ongeveer vijftig variabelen gebruikt, in telkens wisselende combinaties samengebonden door een veertigtal parameters (het Griekse alfabet blijkt te beperkt om ze allemaal weer te geven). Wie dit boek leest, of liever, wie er doorheen ploegt, wordt voortdurend gedwongen tot sterk nadenken; tenminste, als hij de wiskunde en de vaak lastige betoogtrant kan bijhouden. (Menigeen zal, al dan niet noodgedwongen, stukken overslaan, of het onderweg opgegeven.) Aan ieder hoofdstuk zijn enkele rekenvoorbeelden toegevoegd, zodat de lezer, als hij wil, ook in dit opzicht kan meepuzzelen. In deze zin vormt dit werk zowel een opmerkelijke intellectuele prestatie als een aanwinst voor de didactische literatuur.

Maar daar staan eigenaardige gebreken tegenover. Zodra Schouten opkijkt van het Griekse alfabet en de realiteit in ogenschouw neemt wordt zijn blik soms onscherp en zijn visie eenzijdig. Het komt voor, dat hij het karakter van een model verkeerd interpreteert. Hij richt onze aandacht wel eens op weinig zinvolle gevallen. Hij deduceert soms ‘wetten’, die niets anders voorstellen dan een aprioristische stellingneming. Soms vult hij voor zijn parameters zodanige getallen in, dat er irreële resultaten voor de dag komen, die de geest meer verwarren dan verhelderen. Hij waarschuwt te weinig tegen het beperkende karakter der vooronderstellingen. Het ergste zijn de politieke conclusies die uit deze modellen worden afgeleid. Zij zijn misleidend; en ook schadelijk, indien zij, bijvoorbeeld door grote groepen studenten, klakkeloos zouden worden aanvaard. Voeg bij dit alles een zekere duisterheid, een frequente slordigheid en enige taalmishandeling, en het zal duidelijk zijn dat *Dynamische Macro-economie* niet zonder reserve kan worden begroet.[2]

Het boek stelt voorts oude problemen met nieuwe dringendheid aan de orde. Men kan zich namelijk afvragen wat eigenlijk de waarde is van deze diepgravende denktrant, die haar beoefenaren blijkbaar niet vrijwaart tegen een kritiseerbare en soms nogal naïeve kijk op de economische werkelijkheid. Die vraag dringt des te meer op nu Schouten de econometrische benadering niet alleen versmaad, maar zelfs van mening is (blz. 26 deel I) dat ‘kwantitatieve gelijkenissen met feitelijk bestaande toestanden’ ‘veelal op toeval berusten’ (sic). Deze verbluffende uitspraak wordt iets begrijpelijker als men elders (bijv. op blz. 167 van deel I) leest, dat het ‘moeilijk zo niet onmogelijk (is) om de gecompliceerde macro-economische theorie met behulp van statistiek te verifiëren en te kwantificeren’. Als dat waar is (ik geloof het niet, gelukkig), wat voor zin hebben dan deze modellen en vooral, wat voor zin heeft dan het invullen van getallen voor de parameters? Op die manier kunnen wij elkaar van alles wijsmaken, en helaas krijgt men af en toe het gevoel dat Schouten daarmee bezig is.

Maar laat ik, alvorens het bovenstaande te staven, terugkeren naar de positieve kanten, en een indruk trachten te geven van de opzet van dit boek. In deel I wordt de conjunctuurtheorie behandeld. Schouten ziet de conjunctuur als een tijdelijke afwijking van de evenwichtige groei, zodat dit laatste begrip meteen aan het begin wordt omschreven: gelijkheid van feitelijke, natuurlijke en gegarandeerde groeivoet. Iedere variabele heeft een evenwichtswaarde, die bij deze groeivoet past. De afwijkingen van deze grootheden, genoteerd met een tilde erboven, worden in een neokeynesiaans model samengevat, dat bestaat uit een aanbodsfunctie, een consumptiefunctie, een investeringsfunctie (in verschillende varianten) en een balansvergelijking. Capaciteits- en inkomenseffecten zijn van stond af aan verwerkt. De oplossing voor de relatieve afwijking van het evenwichtige bestedingsvolume is een differentievergelijking van de tweede orde; de stabiliteit is af te lezen uit de modulus. Het dynamische karakter van het model springt duidelijk in het oog door de tijdindices; de vertragingen leiden tot een regelmatige golfbeweging van het traditionele conjunctuurtype. Aan de hand van de vergelijkingen volgt een verbale beschrijving van deze schommeling over acht perioden. Dan worden plafonds en vloeren ingevoerd; het systeem blijft echter nog keynesiaans in die zin, dat het prijzenmechanisme buiten spel staat. Dit wordt vervolgens geintroduceerd, waarbij met name een evenwichtswaarde voor het loonpeil uit de bus komt. Looneisen van de bonden (maar ook te lage lonen, door de overheid veroorzaakt) kunnen tot verstoringen leiden (positieve of negatieve ‘loonpush’) en Schouten gaat na hoe deze verstoringen er uit kunnen zien. De strategische variabele is daarbij het kapitaalrendement; dit wordt door looninflatie aangetast, en dat drukt de investeringen. Interessant zijn hier weer de vertragingen; een te hoog loon wreekt zich pas aanzienlijk later, omdat de investerings-plannen voor de lopende periode al vast liggen. Vervolgens wordt een model opgesteld voor een open volkshuishouding met over- of onderbesteding, waarin ook de monetaire sector een rol speelt. De eindvergelijking valt nu bijzonder ingewikkeld uit. Toch is er nog ruimte voor verdere complicaties: in de gedachtengang kunnen neoklassieke elementen worden ingevoegd, in casu de substitutie der produktiefactoren. Deze vervanging kan de conjunctuur afdempen, met name omdat de gevolgen van de loonpush eerder zichtbaar worden, in de vorm van een geringere werkgelegenheid; maar ook het omgekeerde, een vergrote labiliteit, blijkt mogelijk te zijn, met name in het geval van marginale substitutie. Dit eerste deel van het boek wordt dan afgesloten met een beschouwing over de invloed van de overheid op de conjunctuur; de conclusie is, dat de stabilisatie tot mislukken is gedoemd, omdat de maatregelen nooit op het juiste ogenblik kunnen worden genomen. Conjunctuurpolitiek is een illusie; wij moeten de schommeling aanvaarden om het stelsel vitaal te houden. Opmerkelijk is dat deze politieke conclusie langs verbale weg wordt bereikt; van eniger-

lei vergelijking voor de overheidshuishouding is in het model geen sprake. Zelfs een belastingsparameter ontbreekt.

Het tweede deel, dat de structuur behandelt, opent met beschouwingen over het model van Ricardo en dat van de absolute kapitaalschaarste - hierbij wordt de herinnering aan *Exacte economie* levendig, maar in dit nieuwe boek wordt meer het accent op de dynamica gelegd. In het bijzonder wordt de lengte van de aanpassingstijd behandeld, d.w.z. de periode waarbinnen de groeivoeten van kapitaal en arbeid, na een aanvankelijke verstoring, weer aan elkaar gelijk worden. In dit verband komt er een sombere mogelijkheid voor de dag: bij sterke technische vooruitgang (die tot grote arbeidsbesparing leidt) en sterke bevolkingsgroei ontstaan werkloosheid en 'Verelendung'. Maar dat hopeloze geval speelt dan ook in de onderontwikkelde landen. (In Tilburg en Groningen kan het niet gebeuren.) Het volgende hoofdstuk bespreekt de gebeurtenissen, die het gevolg zijn van een vergrote investeringsactiviteit bij complementariteit der produktiefactoren - en dat zijn uiteraard verstoringen, tenminste als men uitgaat van volledige werkgelegenheid. (Dit is dus eerder conjunctuur- dan structuurtheorie.) Vervolgens bespreekt Schouten het typische neoklassieke geval van kapitaalaccumulatie bij factorsubstitutie. Hij werkt met een ingenieuze produktiefunctie, die de gecumuleerde extra groeivoet ziet als afhankelijk van, ten eerste, de gecumuleerde extra groei van het kapitaal (twee tilden erboven!) en ten tweede, van het extra kapitaalrendement. In plaats van dit rendement zou men eerder de hoeveelheid arbeid als verklarende variabele naast de kapitaalgoederenvoorraad hebben verwacht, maar de werkgelegenheid hangt, in dit model, op bijzonder gecompliceerde en dynamische wijze af van het kapitaalrendement (blz. 63-65). Op basis van deze vergelijkingen gaat Schouten, evenals in deel I, het effect van loonsverhogingen na, alsmede de tijdsduur die nodig is om van het ene evenwichtspad op het andere te komen. De moderne neoklassieke theorie komt dan tot volle ontplooiing door de invoering van een heterogene kapitaalgoederenvoorraad; de jaarlagen hebben een verschillende produktiviteit. In een stelsel van twaalf vergelijkingen wordt dit probleem van de in het kapitaal belichaamde technische vooruitgang geformaliseerd. Er bestaat in dit model een uniek verband tussen de economische levensduur van de investeringen en het investeringsniveau; en ook tussen het reële loonpeil en de economische levensduur (bij hogere lonen worden de oude machines eerder afgestoten). Daardoor kunnen vergelijkingen worden opgebouwd voor de inkomensverdeling bij gelijkmatige groei; deze verdeling laat zich grafisch weergeven door een investeringsfunctie, die raakt aan een produktiefunctie. Ook wordt in het hoofdstuk over de in de kapitaalgoederen belichaamde vooruitgang (maar waarom daar?) de bekende stelling bewezen, dat het maximumgroeipad van de consumptie bereikt zal worden bij een investeringsquote die gelijk is aan het kapitaalaandeel (de 'gouden regel van de accumulatie', al

wordt deze uitdrukking niet door Schouten gebruikt). In een volgend hoofdstuk komt het geval aan de orde waarbij de produktiefactoren elkaar slechts aan de marge kunnen vervangen; de vraag is daarbij, hoe lang het duurt voordat de aanpassing, die het gevolg is van (bijvoorbeeld) een te grote loonsverhoging, de groei op een nieuw evenwichtspad heeft gebracht, en ook hoe dat nieuwe evenwichtspad eruit zal zien.

Het slothoofdstuk van deel II is gewijd aan de structuurpolitiek van de overheid; dit is, net als het besluit van deel I, volledig verbaal, en de conclusie is, dat wij de groei moeten overlaten aan 'hetgeen door God en de ingenieurs wordt gedicteerd'. Weliswaar wordt gewezen op de mogelijkheid van een politiek van hoge lonen en additionele investeringen, maar deze zal geen volledige werkgelegenheid opleveren (tenzij de overheid bereid is, de onrendabele bedrijven duurzaam te subsidiëren). Evenals ten aanzien van de conjunctuur huldigt Schouten ten aanzien van de groei het beginsel van laissez-faire, al geeft hij terloops toe, dat onderwijs en research gestimuleerd zouden kunnen worden. De technische vooruitgang is bij hem dus nog in overwegende mate een datum (zulks in tegenstelling tot de opvatting van bijv. J. Schmookler, die meent dat de technische vooruitgang een produkt is, dat met schaarse middelen en onder invloed van kosten en opbrengsten wordt voortgebracht, zodat de economie de ontwikkeling van de techniek ten dele als endogene variabele behoort te behandelen). Groeipolitiek door een speciaal fiscaal regime of door sterke uitbreiding van de infrastructuur wordt door Schouten niet aan bespreking onderworpen.

Het bovenstaande oppervlakkige overzicht doet uiteraard geen recht wedervaren aan de inhoud van dit interessante boek. De kracht zit in de vergelijkingen, in de virtuoze techniek, en niet zozeer in de probleemstellingen of in de conclusies. Maar deze laatste doen toch wel ter zake. Vandaar dat mijn commentaar zich mede hierop richt. Laat ik trachten de boven aangestipte punten van kritiek waar te maken. Zij hangen onderling samen.

In de eerste plaats noem ik een geval, waarin Schouten een model op vreemde wijze interpreteert. Op blz. 44 van deel I kapittelt hij de aanhangers van het model van Harrod en Domar omdat zij de economische politiek teveel baseren op de 'veel gebruikte slogan waar een wil is - tot hogere welvaart - is een weg'. Deze neokeynesiaanse theorie zou voorts, volgens de schrijver, een 'dissonantloze harmonie' suggereren tussen economie en psychologie. Deze uitspraken zijn echter moeilijk te rijmen met het grondeloze pessimisme, dat in feite aan de theorie van Harrod en Domar eigen is. Zoals bekend, is de groei in dit model volstrekt labiel; iedere afwijking tussen feitelijke groei en s/g leidt tot in- of deflatie. Van enige harmonie tussen economie en psychologie, wat dat ook moge betekenen, kan geen sprake zijn, en dat er een makkelijke weg tot welvaart zou bestaan wordt door de

formule *s/g* juist ontkend. Schouten geeft hier dus een vreemde voorstelling van zaken. Wèl heeft hij gelijk, dat er bij de 'epigonen van Keynes' een neiging bestaat, vraagfactoren en toekomstverwachtingen zeer belangrijk te achten. Inderdaad, zo lang de produktiecapaciteit niet volledig bezet is. Dat vindt Schouten zelf ook. Het verschil is alleen, dat de keynesianen een langdurige onderbezetting geenszins voor uitgesloten houden, terwijl Schouten over deze mogelijkheid vrij luchtig heenstapt. Verder menen de meeste keynesianen dat een hoog peil van de afzet de investeringen stimuleert, maar Schouten ziet daar weinig heil in omdat een hoger investeringspeil dan overeenkomt met het evenwichtsniveau toch alleen maar een hogere kapitaalcoëfficiënt teweegbrengt. Schouten acht het niet mogelijk, de groei blijvend te forceren, evenmin als hij een langdurige groeistagnatie voor mogelijk houdt. Dit alles verklaart natuurlijk ook een deel van het verschil in politieke visie, al hoop ik aan te tonen dat het niet de enige verklaring daarvoor is.

In de tweede plaats een voorbeeld van verwarring, die misschien ontstaat door een wat te gekunstelde begripsvorming. Op blz. 4 van deel I wordt gezegd, dat er in het geval van de evenwichtige groei geen onderscheid bestaat tussen de gemiddelde en de marginale spaarquote. Deze uitspraak lijkt mij onjuist, want waarom zouden de mensen bij voortgezette constante inkomensstijgingen niet telkens een hoger percentage van die toenemingen sparen? Schouten argumenteert zijn stelling door te verwijzen naar de psychologie van de spaarder, die zich alleen bij onverhoedse variaties van het inkomen anders zal gedragen dan normaal, terwijl bij bestendige stijgingen de normale spaarreactie verwacht mag worden. Maar volgens mij kan die normale reactie zeer wel inhouden, dat van het extra inkomen een groter stuk wordt gespaard dan het van bestaande inkomen. Ik haal deze vergissing aan, omdat zij misschien voortvloeit uit de definitie van een marginale grootheid, die Schouten op andere plaatsen in zijn boek gebruikt; hij bedoelt daar de afwijking mee die een grootheid vertoont van zijn evenwichtswaarde. Dit dunkt mij een ongebruikelijke en daardoor verwarrende terminologie, en misschien heeft zij iets te maken met de bewering, dat bij evenwichtige groei marginale en gemiddelde spaarquote gelijk zijn. Overigens is het niet zo, dat deze bewering juist wordt als men het begrip 'marginaal' uitlegt zoals elders in het boek gebeurt, want dan zou de marginale spaarquote in dit geval nihil zijn (d.w.z. de feitelijke spaarquote zou samenvallen met haar evenwichtswaarde).

Een derde punt. In deel II, blz. 107-109, brengt Schouten de 'gouden regel' (optimale investeringsquote is gelijk aan kapitaalaandeel) op wel zeer absolute wijze naar voren. De lezer krijgt gemakkelijk de indruk, dat hier een belangrijke waarheid is ontdekt, met grote praktische implicaties. Ook het beroemde artikel van E.S. Phelps (1961) beval deze optimale investeringsquote aan de autoriteiten van het land

Solovia aan. Maar de ‘regel’ bestaat in een heel eenvoudige algebraisch grapje, dat voor de praktijk zo goed als niets betekent. Dit theorema wordt in de recente literatuur dan ook met allerlei voorbehouden omgeven - het berust o.a. op vooronderstelling van voortdurende evenwichtige groei - en er wordt gewaarschuwd tegen het trekken van politieke conclusies.[3] Deze voorbehouden en waarschuwingen mist men in dit boek node. Zou Schouten misschien geneigd zijn, de uitkomsten van zijn modellen te snel en te blindelings toe te passen op de realiteit? (Het antwoord volgt hierna.)

In de vierde plaats moge ik een geval signaleren, waarin Schouten de aandacht van de lezer richt op een wonderlijke constellatie, die m.i. de geest meer in verwarring brengt dan zij dat haar verheldert. Het betreft hoofdstuk III van deel II, dat gaat over vergrote investeringen bij vaste technische coëfficiënten. Zodra de volledige werkgelegenheid is bereikt, is een verhoging van het investeringspeil, waarbij de groeivoet van de kapitaalgoederenvoorraad die van het arbeidsaanbod te boven gaat, niet mogelijk. De ondernemers kunnen zoiets wel even proberen, maar het blijkt dan dat voor de machines geen bemanning kan worden gevonden, en dat zinloze proces stopt dus dadelijk weer. Het heeft nu, dunkt mij, niet veel zin om, zoals Schouten doet, uitvoerig de gevolgen van die extra investeringen na te gaan. De formidabele formules en de rekenvoorbeelden leiden de aandacht maar af van het onmogelijke van de situatie. Alles wat meegedeeld wordt over de vereiste subtiele coördinatie van investering- en loonpolitiek, over de moeilijkheden waarop een regering daarbij stuit, en over de onmogelijkheid om een juist beleid te voeren - het is allemaal weinig ter zake. Vaste coëfficiënten bestaan niet, en als zij bestonden was het verhaal overbodig. Verder doet het wat eigenaardig aan, dat Schouten tenslotte vindt dat een hoger investeringspeil ‘indruist tegen de economische wetmatigheden’ (blz. 43). Die ‘wetmatigheden’ stonden namelijk van te voren vast doordat vaste coëfficiënten waren aangenomen. Ik zeg niet, dat bij dit alles sprake is van een ernstige vergissing, maar ik zie er wel een aanwijzing in, dat ingewikkelde en ingenieuze rekenmethoden soms eenvoudige waarheden aan het licht brengen, die wij zelf eerst hebben aangenomen.

Dit laatste doet zich op bedenkelijker wijze voor als Schouten het effect van te grote loonsverhogingen analyseert. Een verhoging van het geldloon met vijf procent boven het evenwichtspeil zet de ondernemers aan tot de keuze van een kapitaalintensievere techniek, waardoor arbeiders worden uitgestoten. Om dit goed te maken is een additionele investering vereist, die op maar liefst dertig procent wordt becijferd. Schouten begeeft zich dan in een bespiegeling over de vraag waar de financieringsmiddelen vandaan moeten komen. Eigenlijk zouden de arbeiders de machines moeten betalen, maar dat vindt hij toch weer te eel gevraagd, want het model bewijst dat de werknemers dan haast niets meer overhouden om te consumeren. ‘Onze ge-

dachtengang' staat op blz. 66 van deel I, 'kan evenwel toch nog worden gehandhaafd' namelijk 'wanneer het buitenland het extra-kapitaal verschaft'. Zo gaat het boek nog enige tijd door met speculaties over de problemen, opgeroepen door die enorme investeringen. Maar het hele betoog is weinig zinvol; de dertig procent additionele investering is namelijk veel te hoog. De uitkomst berust o.a. op integrale substitutie, d.w.z. in het betoog hebben ook de oude kapitaalgoederen een nieuwe technische gedaante gekregen, en dat kan in de realiteit niet. Het rekenvoorbeeld berust op te hoge waarden van de parameters. De praktijk geeft trouwens zoiets ook niet te zien - anders was er nu in heel Europa een kolossale werkloosheid. Schouten geeft dit verderop ook wel toe, en corrigeert zijn uitkomsten aan de hand van hun intuïtieve werkelijkheidswaarde. Die correctie is mooi, maar wat is dan de betekenis van de eerder ingevulde waarden der parameters? Geen enkele, behalve dat zo'n invulling nu eenmaal nodig is om de studenten aan het rekenen te zetten.

Dit bezwaar lijkt mij nog weer ernstiger in het navolgende geval. Schouten heeft de behoefte, zich af te zetten tegen de keynesiaanse theorie. Hij vindt dat deze te gemakkelijk over de werking van het prijssysteem heenloopt, en inderdaad nemen vele neokeynesianen, op het voetspoor van de meester, aan dat veranderingen van het geldloonpeil in een gesloten systeem weinig invloed op de reële grootheden zullen uitoefenen. Bij Schouten is dat anders. Een positieve 'loonpush' heeft in zijn model een negatieve invloed op het kapitaalrendement, en daaraan worden de investeringen en zelfs de werkgelegenheid opgehangen. In beginsel lijkt mij deze opzet juist. Maar alles draait om de waarde der parameters. Keynesianen zullen geneigd zijn tot de mening, dat het nominale kapitaalrendement zich wel zal aanpassen bij de geldloonsverhoging. Niet alleen dat de loonsverhoging wordt afgewenteld, maar de winstmarges zullen mee omhoog gaan. Daarom zal, in deze visie, de produktie-omvang noch het investeringsniveau ongunstig worden beïnvloed. De koopkrachtverruiming der arbeiders, die van de loonsverhoging het gevolg is, zal de aanpassing van winsten en rendement vergemakkelijken. Dit was, naar men zich zal herinneren, de 'Lesson of the Blum Experiment'.[4] Als Schouten deze keynesiaanse visie wil bestrijden kan hij dat alleen doen, door de verschillende regressiecoëfficiënten van zijn zeer ingewikkelde model numerieke waarden te geven, die plausibel zijn, en dan aan te tonen dat het kapitaalrendement wèl wordt beschadigd. Dit doet hij echter niet. De rekenvoorbeelden van het betreffende hoofdstuk (hoofdstuk II van deel I) helderen deze kwestie niet op, en ook in de getallenschema's op blz. 64-66 wordt nog de mogelijkheid van afwentelingselasticiteiten opengehouden, die tussen 0 en 1 liggen. In de tekst (blz. 78-86) wordt echter verbaal gesuggereerd dat het rendement onder de loonsverhogingen te lijden heeft. Geen enkele keynesiaan zal daarvan onder de indruk komen. Zij zullen liever econome-

trisch werk in herinnering brengen, zoals de dissertatie *Loonshoogte en werkgelegenheid*, 1947, van Witteveen, die immers vond dat zelfs in de depresie de winsten niet ongunstig reageerden op loonsverhogingen. Natuurlijk, zulke onderzoekingen hebben hun haken en ogen, en zij hoeven niet iedereen te overtuigen; maar op die haken en ogen zou dan toch ingegaan moeten worden, en dat is precies wat Schouten stelselmatig nalaat. Het empirisch onderzoek, dat hier als scheidsrechter moet fungeren, wordt genegeerd. Zo gaat de voornaamste kritiek, die *Dynamische Macro-economie* op de keynesiaanse theorie uitoefent, de mist in, en dat is jammer.

Dat brengt mij op de afwerende houding, die Schouten ten opzichte van de econometrie aan de dag legt. Hij verwijst af en toe wel eens, zij het vrij achteloos (want zonder enige specificatie of zelfs maar bronvermelding), naar de uitkomsten van empirisch werk. (Bijvoorbeeld als het over de grootte van de substitutie-elasticiteit gaat.) Maar hij is tevens van mening, dat de modellen zoals in dit boek opgebouwd, niet voor statistische verificatie in aanmerking komen (blz. 167 deel I). Ze zijn er te complex voor. Nu zou ik dan liever hebben geconcludeerd, dat er naar andere en betere toetsbare vergelijkingen moet worden gezocht. Maar goed, ieder moet de economie op zijn eigen manier beoefenen. Op blz. 26, deel I waarschuwt Schouten ons echter, dat kwantitatieve gelijkenissen van zijn modellen met feitelijk bestaande toestanden veelal op toeval berusten. Dat wil zeggen, dat de parameters en de vertragingen in de rekenvoorbeelden vrij gekozen zijn, en dat de vlijtige lezer meerekent om zijn geest te scherpen, en niet om enigerlei ter zake doende eigenschap van de realiteit te ontsluieren. Daar zou theoretisch niet zo veel tegen zijn, mits de lezer (en de schrijver) dan ook maar niet overstappen uit de droomwereld van deze modellen naar de echte wereld waarin zij leven. En dat overstapje wordt nu door Schouten juist wèl gemaakt, vooral als het gaat over de economische politiek. Wat hij daarover zegt hoeft dus, volgens zijn eigen gedachtengang, niet au sérieux te worden genomen.

Maar dat wil ik niettemin doen. Want de opvatting, dat iedere conjunctuurpolitiek moet mislukken is waard om te worden bestreden. Deze opvatting berust op de agnostische gedachte, dat de economische samenhangen te ingewikkeld zijn en daardoor eigenlijk nauwelijks kenbaar. De stabilisatiepolitiek zou voorts te kampen hebben met fatale vertragingen. De overheid kan volgens de schrijver in deze samenhangen alleen maar nieuwe verstoringen aanbrengen. Defaitisme ten aanzien van de wetenschap gaat hier hand in hand met defaitisme ten aanzien van de politiek. Het werkt allebei ontmoedigend, en herinnert aan de duizendpoot wiens tevoren zo natuurlijke voortbeweging in de knoop raakte vanaf het ogenblik dat hij te veel nadacht over de volgorde waarin hij zijn poten neerzette. De onkenbaarheid van de wereld is een schijnconclusie, die voortvloeit uit het bijzondere karakter van Schoutens variabelen. Eén van de voornaamste oorzaken van

hun ongrijpbaarheid is, dat ze goeddeels worden opgevat als afwijkingen van hun natuurlijke of evenwichtswaarde. Deze laatste is de waarde die behoort bij de evenwichtige groei. Maar dat is welhaast een metafysisch begrip (Joan Robinson spreekt van een mythe). De statistici kunnen er niet mee uit de voeten. Overal waar men in Schoutens modellen tilden ziet, onttrekt de redenering zich aan empirische verificatie (en het wemelt in dit boek van de tilden). Voorts zijn ook de relaties zelf te verfijnd en te ingewikkeld om getoetst te kunnen worden. Schouten beschrijft niet voor niets de 'komische situatie' (blz. 168 van deel I) dat een door hem gevoede rekenmachine met onbegrijpelijke resultaten voor de dag kwam. Terecht besloot hij uit die ervaring, dat de denkconstructies dienden te worden vereenvoudigd. Maar datzelfde had hij kunnen overwegen voor alle denkconstructies, die niet empirisch verifieerbaar zijn. Sommigen zullen zeggen: liever de magere modellen van de econometrie dan de verlammende spookwereld van de overgecompliceerde dynamische systemen, waarin alles opgehangen is aan het fantoom van de evenwichtige groei.

Wat nu de politiek betreft, op zichzelf is iedere waarschuwing tegen een te luchthartig optimisme inzake de effectiviteit van het conjunctuurbeleid nuttig. En ik had mij kunnen voorstellen dat Schouten zich verzet tegen de gedachte, dat iedere recessie, hoe klein ook, kan worden onderdrukt. Zo nauwkeurig werkt het beleid inderdaad niet. Het eigenaardige is echter, dat Schouten zijn opvatting geeft zonder enige kwantitatieve specificatie. In de gedachtengang van de modellenbouw zou het voor de hand hebben gelegen om de grenzen aan te geven waarbinnen de overheid, gegeven zekere vertragingen in haar reacties, geen gunstige invloed kan uitoefenen. Buiten die grenzen, dus in het geval van een aanhoudende depressie of een hardnekkige inflatie, is de kans op succes groter. Schouten zou hebben kunnen onderzoeken waar deze grenzen liggen, m.a.w. wat de kortste schommeling is die de overheid nog juist kan bestrijden.[5] Maar dat doet hij niet. Het is tekenend dat de slothoofdstukken van de beide delen, die over het beleid gaan, geheel verbaal zijn. Het kind van de depressiebestrijding wordt er met het badwater (het volledig gladstrijken van iedere kleine terugslag) weggegooid.

Achter dit, mijns inziens zeer schadelijke, politieke défaitisme schuilt nog een complex van opvattingen, die men op verschillende plaatsen in het boek tegenkomt. Daar is in de eerste plaats het vaste geloof in de evenwichtige groei, zoals die ons door God en de ingenieurs wordt geschonken. Deze groei zal, volgens Schouten, zeker doorzetten, ook al zullen telkens tijdelijke afwijkingen optreden. Zo'n geloof, dat aan de evolutieleer van Teilhard de Chardin doet denken, siert misschien de mens, maar het overtuigt degenen niet, die zich herinneren hoe de groei en de vooruitgang soms heel lang onderbroken kunnen worden, hoe de samenleving ten prooi kan vallen aan stagnatie en daardoor ook aan politieke ontwrichting.[6] En nu mag men, in een theoretisch

werk, stellig abstraheren van ernstige en duurzame stilstand, van de ondergang van hele culturen, maar men moet toch wel rekening houden met jarenlange afzetstoornissen en hun verwoestende gevolgen. Deze passen niet in het beeld van de regelmatige, beperkte conjunctuurschommeling, van de sinoïde, waar Schouten graag mee werkt. Toch is de aanhoudende depressie ons uit de recente geschiedenis bekend; zij kan door de economie ook heel goed worden verklaard (namelijk door diezelfde keynesiaanse theorie waarvan Schouten telkens zegt, dat zij zo 'arm aan inhoud' zou zijn). Dat de hardnekkige depressie de vitaliteit van de kapitalistische stelsel zou verhogen, gelijk Schouten even opwerpt, zal niemand in ernst menen. En wij mogen, hoe onze legitieme abstracties er ook uitzien, stellig niet al te vast gaan *geloven* in de voortdurende economische groei. Daarvoor is dat proces te kwetsbaar en te wankel.

Er zit intussen meer achter de politieke conclusies dan alleen het geloof in de groei. Op verschillende plaatsen in het boek spreekt Schouten zijn vertrouwen uit in het ondernemersgedrag. Dit wordt z.i. gekenmerkt door rationaliteit (zie bijv. blz. 28, deel I, waar op die grond een te grote vertraging in de investeringsbeslissing a priori wordt verworpen). De overheid daarentegen gedraagt zich stumperig. De bladzijden 166-170 van deel I beschrijven hoe de regeringen worden gedreven door angst, hoe zij worden gehinderd door onwetendheid, hoe zij ten prooi vallen aan illusies. Op blz. 122 van deel II worden bovendien de subsidiepolitiek, de loon-, de investerings- en de spaarpolitiek als te moeilijke opgaven buiten spel gezet. De overheid moet zich daarom liever onthouden van actie. Het is opvallend, hoe asymmetrisch het beeld is: de actieve, rationele ondernemer versus de onmachtige overheid. In dit verband is het ook opmerkelijk, dat Schouten (blz. 72, deel I) de overheidsinvesteringen tot de consumptie rekent. Zou daar misschien toch meer achter zitten dan een simplificatie?

Op andere plaatsen in het boek treft mij een soortgelijke asymmetrie, nu tussen ondernemers als prijszetters en werkgevers-werknemers als loonzetters. Schouten spreekt herhaaldelijk over de 'loonpush'. Deze is aan de ignorantie der vakverenigingen toe te schrijven; zij tasten in het duister omtrent de evenwichtige loonvoet, die door veel te veel en te ingewikkelde factoren wordt bepaald om kenbaar te zijn (blz. 59 van deel I). De vakbonden stellen hun ambities te hoog, en de loonpush verstoort telkens het economisch evenwicht. Een 'prijzenpush' bestaat bij Schouten echter niet, tenzij hij uit het buitenland komt. Nu kan men, naar mijn mening, met evenveel recht een betoog houden over de ingewikkeldheid van de evenwichtsprijs om daaruit te besluiten dat geen oligopolistische ondernemer ooit de juiste prijs zou weten te vinden; en ook hieruit zouden dan verstoringen kunnen voortvloeien. Maar dat geval onderzoekt de schrijver niet (zie bijv. blz. 114 van deel I). In het licht van deze asymmetrie valt het dan de argwa-

nende lezer opeens op, dat de arbeiders bij Schouten niet sparen. Die deugdzame activiteit is voorbehouden aan de kapitaalbezitters. Dat is weliswaar een vereenvoudiging, die vele klassieke schrijvers (sinds Ricardo) maken, maar zij past wonderwel bij al die andere vereenvoudigingen: de overheid die niet spaart, de prijsinflatie die in het model niet voorkomt, de rationele ondernemer. Dit alles vormt een samenhangend geheel van abstracties, dat duidelijke ideologische trekken vertoont.

Er schuilt achter deze modellenbouwerij dus een heel speciale maatschappijbeschouwing, en het is geen wonder dat er tenslotte laissezfaire uit de bus komt. Het is het maatschappijbeeld van de fysiocraten, die pas de natuurlijke orde hadden ontdekt, en daar begrijpelijkerwijs diep van onder de indruk waren. Bij Schouten is het de ontdekking van de natuurlijke groeivoet ('God en de ingenieurs') en van de neoklassieke evenwichtstheorie die hem tot het geloof in de rationaliteit van het systeem inspireren. Op zichzelf valt over die visie te praten. Ik ben het er persoonlijk niet mee eens, omdat ik meen dat er meer conflicten en meer chaos in de maatschappij bestaan dan de profeten van de natuurlijke orde ontwaren. De discussie over deze zaken is al een paar eeuwen aan de gang en zij zal nog wel even duren. Zolang heeft ieder recht op een eigen mening, ook al is deze vrij extreem; extreme denkbeelden kunnen trouwens de discussie verhelderen en verlevendigen. Waar ik echter bezwaar tegen aanteken is, dat ons een aantal politieke en levensbeschouwelijke vooroordelen wordt opgedrongen onder het mom van strikt wetenschappelijke modellen. Deze suggestie van koele, objectieve wetenschap, gesteund door onverbiddelijke formules en glasharde cijfers gaat in hoge mate van *Dynamische Macro-economie* uit. Weliswaar zullen sommige lezers door het Griekse alfabet, de accenten en de tilden, de differentiaal- en de integraalrekening en de vijftig variabelen heenzien en het maatschappijbeeld ontwaren dat daarachter ligt. Schouten biedt immers genoeg aanknopingspunten voor zijn eigen ontmaskering. Toch vrees ik, dat niet elke student - en dit is echt een boek voor studenten - daartoe in staat is. Mijn advies zou daarom zijn: strikt voorbehouden voor rijpere lezers. Zij zullen door de studie van dit boek stellig knapper, en misschien zelfs wel wijzer worden.

Eindnoten:

1 Twee delen, in samenwerking met A.H.J. KOLNAAR. Eerste deel: *Conjunctuurtheorie*, X + 170 blz. tweede deel: *Structuurtheorie*, VII + 151 blz. Leiden, Stenfert Kroese. 1967. De verleiding is groot dit boek te vergelijken met andere recente werken over macro-economie, en speciaal met het schitterende en kristalheldere *Macro-economic Theory, A Mathematical Treatment* door R.G.D. ALLEN (Macmillan, 1967). Deze recensie dreigt echter toch al te lang te worden.

2 Ter toelichting volgen hier enkele voorbeelden van vreemd taalgebruik en andere oneffenheden. 'Bevindsel' (blz. 2 dl I) in effect 'ressorteren' (blz. 2 dl II) zijn geen Nederlandse woorden. 'A little bit fool indeed' (blz. 9 dl I) is geen Engels, en dat treft ons des te pijnlijker omdat Schouten deze zinsnede te berde brengt om zijn kritiek op een bepaalde Engelse uitdrukking te ondersteunen. Hier en daar krijgt de lezer trouwens de indruk dat hij met vertaald Engels te doen heeft (het stelselmatig weglaten van het lidwoord in uitdrukkingen als: de groei van kapitaal). Op blz. 51, dl I wordt gesproken over 'respectievelijke inkomensaandelen'. Op blz. 166, dl I staat y'te wijten' waar blijkbaar bedoeld is 'te danken'. Slordig dunkt mij het gebruik van 'arbeidsprestatie' in plaats van 'arbeidsproduktiviteit' (blz. 107 dl I). Slordig (en teleurstellend) is dat de laatste paragraaf van deel II 'instrumenten' heet, maar in het geheel niet over de instrumenten van het groeibeleid gaat. dat slechts over arbeidsbesparende technische vooruitgang zal worden gesproken, terwijl in het laatste hoofdstuk van dl II te lezen staat, dat alleen de neutrale vooruitgang werd behandeld.

Tussen deze twee passages bestaat geen tegenspraak, daar Schouten met ‘neutraal’ blijkbaar Harrod-neutraal (en dus arbeidsbesparend) bedoelt, maar verwarrend is het wel, temeer daar in dit boek nergens de drie soorten neutraliteit (à la Hicks, à la Harrod en à la Solow) worden onderscheiden. Bepaald misleidend vind ik ook de passage op blz. 72, dl I, waar de overheidsinvesteringen tot de consumptie worden gerekend. De schrijver zegt dat hij zich niet verheelt dat deze uitgaven een produktief karakter hebben; het gaat echter bij het onderscheid investering-consumptie niet om het produktieve karakter, maar om de duurzaamheid. Evenmin correct is de stelling (blz. 61 van deel I) dat het reële loon invariant is ten opzichte van het nominale loon indien geldloonstijgingen volledig worden doorberekend; voor de invariantie is immers bovendien nodig dat de andere inkomens zich volledig aan de loonstijging aanpassen. Duister zijn de daarop volgende rekenvoorbeelden (blz. 64-66), die de invloed van een ‘loonpush’ op de reële grootheden zouden moeten illustreren, doch in feite uitgaan van een *gegeven* golfbeweging van het reële loon, zodat per definitie de invloed van de geldlonen nihil is. Op een aantal plaatsen zijn fouten geslopen in de notatie, er worden wel eens tilden vergeten, en ook de getallen zijn niet steeds vlekkeloos. Een systematische zonde tegen de dimensionele zuiverheid schuilt in uitdrukkingen als $\frac{dl}{l}$ voor de relatieve toeneming van de grootheid *l*; dit moet zijn $\frac{dl/dt}{l}$. Bij dit alles moet weliswaar worden bedacht, dat vergissingen nooit geheel vermeden kunnen worden, en zeker niet bij zo'n ingewikkeld boek als dit. Schouten laat echter meer oneffenheden zitten dan met het natuurlijke evenwicht valt te rijmen.

3 Bijv. door J.E. MEADE, *The Effect of Savings on Consumption in a State of Steady Growth*, in ‘Rev. of Econ. Studies’, juni 1962.

4 Het was ook de conclusie van enig platvoers rekenwerk over een recente zevenjarige periode, door mij gepubliceerd in het *Hollands Maandblad* van januari 1966. Hoewel de Nederlandse looninflatie in de jaren '58-'65 aanzienlijk was, stegen de winstmarges. Zij stegen sterker dan de prijzen.

5 Hij zou hebben kunnen aanknopen bij een gedachtengang van M. FRIEDMAN, die juist *kwantitatieve* eisen stelt aan de ‘timing’ van de conjunctuurpolitiek. Zie *Les effets d'une politique de plein emploi sur la stabilité économique: Analyse formelle*. In: *Economie Appliquée*, 1951, blz. 441.

6 Zo is Teilhard de Chardin van oordeel, dat de atoombom niet zal vallen - dan zouden we immers niet in het punt omega aankomen. Het is een schrale troost voor degenen die zijn geloof niet delen. De analogie tussen de neoklassieke groeitheorie en de ideeën van Teilhard de Chardin is overigens niet door mij bedacht maar door TH. M.C.J. VAN DE KLUNDERT, *Modellenbouw en economische realiteit*, in ‘Maandschrift Economie’, sept. 1962. Het is Van de Klundert wellicht ontgaan, dat deze analogie door sommigen zal worden uitgelegd als een argument tegen de neoklassieke groeitheorie. Teilhard heeft nogal wat tegenstanders, die hem verwijten dat hij wetenschap en geloof vermengt. En die vermenging vinden we - zie hierna - ook bij Schouten.

11. Mooi links in vijftig punten*

Het is allemaal al zo vaak gezegd en opgeschreven. Maar toch blijkt het telkens weer nodig het begrip ‘links’ te definiëren. Er treedt enorm veel ruis op in de communicatie; en dan is herhaling vereist om berichten over te brengen. De linksheid dreigt te worden gemonopoliseerd door kleine groepen die iedereen, die hun neomarxistische

* Hollands Maandblad, november 1968.

dogmatiek niet omhelst, rechts gaan noemen. Deze groepjes maken zoveel lawaai, dat allerlei progressieve mensen in de verdediging worden gedrongen, en misschien zelfs gaan twijfelen of ze wel links zijn, wat ze vroeger toch aitijd gedacht hadden. Aan de andere kant vindt D'66 dat de begrippen links en rechts afgeschaft moeten worden; dat lijkt mij echter bepaald een verarming van het taalgebruik. ‘Links’ betekent wel degelijk iets, al kan men van mening verschillen over wat dat precies is. Onderstaand lijstje is een poging tot omschrijving. Er staan ook wel dingen bij, zoals volledige werkgelegenheid, waar links het monopolie niet van heeft; maar dan geldt m.i. toch, dat links er wat warmer voor loopt dan rechts, en minder gauw bereid zal zijn tot concessies als die met het oog op andere doelstellingen gevraagd zouden worden. Ik stel voor dat iemand die tenminste een bepaald aantal van de onderstaande 50 punten kan onderschrijven, links genoemd wordt. Over dat minimumaantal kan men ook nog weer van mening verschillen; om de gedachten te bepalen: 35. Waaronder tenminste de nummers 1, 2, 7, 15, 24, 27, 43 en 50. Ik kom op 49.

1. Links komt op voor degenen die aan het kortste eind trekken: wat ze tegenwoordig wel de ontriefden noemen. De gedepriveerdheid slaat niet alleen op het inkomen; ook op de sociale positie, de macht, de mogelijkheid zich te uiten, de deelname aan de cultuur, meer in het algemeen het levensgeluk, voor zover dat door de samenleving wordt geconditioneerd.
2. Naar linkse opvatting is de inkomensverdeling binnen de Westerse wereld nog te ongelijk. Speciaal de positie van de onderste twintig procent der inkomenstrekkers, die in de regel zoiets van vijf procent van het nationale inkomen krijgen, verdient bijzondere aandacht. Als er op het stuk van de inkomensverdeling iets te regelen valt, dan krijgen de lagere inkomens prioriteit boven de hogere. (Tenzij er sterke indicaties in een andere richting bestaan, zoals bij de inkomensverhoging der kamerleden, maar dat moet dus apart waar gemaakt worden.) Dus: minimumlonen verhogen, sociale voorzieningen gaandeweg uitbreiden. Links vindt niet zo gauw, dat de sociale voorzieningen voldoende zijn!
3. Omdat links mild is, en tolerant (waarover nader), wordt er minder gelet op het inkomen der rijken dan op dat der armen. Natuurlijk is het waar, dat het lagere aandeel van de onderste twintig procent, zuiver statistisch gezien, samenhangt met het hoge aandeel van de top tien procent (d.i. meestal tussen één kwart en één derde van het nationale inkomen), maar zolang de rijken niet op aantoonbare wijze de armen benadelen, zij hun de rijkdom gegund. Natuurlijk moeten rijke mensen meer belasting betalen en zij krijgen geen prioriteit in het sociaal-economische beleid; maar links houdt zich verre van rancune en jaloezie. Reden: links komt op voor het levensgeluk van de mensen, en rancune en jaloezie dragen daartoe nu niet dadelijk bij.
4. De vermogensverdeling is nog veel ongelijker dan de inkomens-

verdeling, en links is daar unaniem tegen. Maar er bestaat tussen linkse mensen geen eensgezindheid over de manier waarop dit verbeterd moet worden. Sommigen willen methoden toepassen zoals winstdeling, spaarpremies of vermogensaanwasdeling (dit alles in combinatie met de sociale verzekering, die risico's opvangt, en een gelijkmatige spreiding van de inkomens, die sparen mogelijk maakt) die door anderen als lapmiddelen worden gezien. Links vreest ook wel dat het aankweken van vermogentjes bij iedereen de burgerlijkheid in de hand zal werken, zonder dat daarmee de nadelen van de vermogensconcentratie - dat zijn voornamelijk de nadelen van de machtsconcentratie - worden weggenomen. In deze gedachtengang is nationalisatie van het produktief vermogen de enige oplossing. Maar naar mijn mening is dit laatste niet een zodanig essentiële voorwaarde voor de linksheid dat men iemand, die deze nationalisatie niet zo praktisch acht, onlinks zou mogen noemen.

5. De ondernemingsgewijze produktie wordt kritisch bezien. Waar zij slecht functioneert (hoge kosten, slecht produkt) komt nationalisatie in aanmerking. Feit is overigens, dat de particuliere produktiewijze in de Westerse wereld een snel stijgende (4% per jaar) consumptie mogelijk heeft gemaakt en dat in verreweg de meeste sectoren de behoeftenvoorziening behoorlijk is aangepast aan de wensen van de consumenten. Links staat niet dogmatisch tegenover deze kwestie; het Joegoslavische stelsel wordt niet bij voorbaat verworpen. Het Russische waarbij alle particuliere produktie verboden is, wel, omdat dat te leerstellig is. Er bestaat waarschijnlijk een optimale combinatie van particuliere en overheidsproduktie (Tinbergen), maar de moeilijkheid is die in de praktijk te vinden.
6. In een aantal sectoren neigt links tot produktie door de overheid, waar rechts dat juist met kracht verwerpt. Voorbeelden: woningbouw, medische voorzieningen (ook de huisartsen), verzekeringsbedrijf, bankwezen.
7. Links wil een grotere collectieve sector in die zin dat het onderwijs sterk moet worden uitgebreid, de sanering van de steden veel sneller behoort te gebeuren, de investeringen in de recreatie verveelvuldigd moeten worden en er van gemeenschapswege meer culturele faciliteiten behoren te komen. De totale belastingdruk zal dus wel moeten stijgen (en zulks zeker wegens de ontwikkelingshulp).
8. De belastingen behoren vooral te worden geheven volgens draagkracht (niet te bang zijn voor de progressie) en volgens het beginsel van de bevoorrechte verkrijging (successierechten, commissarissenbelasting). Links ziet echter wel in, dat het zin kan hebben de mensen voor de gemeenschapsvoorzieningen te laten betalen naar gelang ze er gebruik van maken, en is dus niet geheel afkerig van retributies.
9. De reclame wordt niet zonder wantrouwen bekeken; zij houdt immers verspilling in, wekt de hebzucht op en berust op een onprettig mensbeeld: de comfortabele profiteur van de welvaart. Weliswaar er-

kent links dat reclame nut kan hebben voor zover zij informatief is; er wordt, behalve zinloze, ook zinvolle reclame gemaakt (folders van een reisbureau). Maar links wijst op de verdienste van de soberheid, vooral ook in verband met de armoede elders in de wereld.

10. Volledige werkgelegenheid is zowel een rechtse als een linkse doelstelling, maar rechts is eerder bereid met enige werkloosheid genoegen te nemen (bijv. ter bestrijding van looninflatie) dan links. Links is meer beducht voor de werkloosheid die uit automatisering kan voortvloeien, en bepleit dus omscholingsfaciliteiten en een gerichte industrievestiging.
11. Als de looninflatie toch tegengegaan moet worden (hetgeen voor links niet steeds vaststaat) wil links dat doen door overheidsingrijpen, waarbij ook andere inkomens in de hand worden gehouden; nooit door een lichte werkloosheid en niet door een loonpolitiek sec.
12. Rechts en links zijn vóór groei van de produktie, maar links wil de negatieve kanten krachtiger bestrijden dan rechts. Lucht- en watervervuiling, landschapsbederf en lawaai moeten van overheidswege binnen de perken worden gehouden, ook al zou dat het risico van enige groeivertraging inhouden. Welzijn krijgt een linkse prioriteit boven welvaart. Toch kan links daarmee niet te ver gaan: groei blijft nodig om de arme mensen binnen de gemeenschap aan inkomen te helpen, om de collectieve sector zonder te veel conflicten te vergroten, en bovenal om de ontwikkelingshulp te kunnen verhogen.
13. Links heeft een bijzondere belangstelling voor de woningbouw. Er wordt slecht en fantasieloos gebouwd; dat kan, bij de huidige stand van de architectuur, veel beter, menselijker en grootser. Daar is planning voor nodig; en geld, dat door de overheid op tafel moet worden gebracht. Alleen op die manier, vindt links, kunnen de steden van de toekomst hun functie als brandpunten van de cultuur behouden. Te veel bankgebouwen in de binnenstad is strijdig met die doelstelling.
14. Bureaucratie is strijdig met het linkse ideaal, al was het maar omdat de machtelozen er het meest van te lijden hebben. De overheid behoort efficiënt, vriendelijk en hulpvaardig met het publiek om te gaan. Geen geheimen, geen barsheid, geen autoritair optreden. Rechtszaken moeten op tijd beginnen, loketten behoren open te zijn als het publiek wacht, politieagenten behoren beleefd te zijn tegen iedereen en niet alleen tegen het duurder uitziende slag volk.
15. Links neemt aanstoot aan de standsmatige gelaagdheid van de maatschappij, en niet alleen omdat de betere mensen automatisch hogere inkomens weten te krijgen dan de mindere man. Het bestaan van standen frustreert de omgang tussen de mensen. Overal waar dat mogelijk is moet de standsvervloeiing worden nagestreefd: in het onderwijs, op straat, in de fabriek, op kantoor, in de schouwburg (en bij het Holland Festival, zo dit mogelijk ware maar dat is niet zo).
16. De culturele apartheid, die het gevolg is van de standen, moet verdwijnen. Door die segregatie worden namelijk veel mensen afge-

sneden van hun ontplooiingsmogelijkheden. Zij krijgen het gevoel dat lezen, schilderen, toneelspelen en muziekmaken een privilege is van de hogere standen - een toestand die doorbroken moet worden. Aan deze doorbraak wordt meegeholpen door de Beatles, reden waarom links de Beatles behoort te appreciëren, ook al vindt men hun muziek misschien niet zo erg mooi. Idem Jan Cremer, al is daarover natuurlijk nog allerlei meningsverschil mogelijk (speciaal over 't geweld, dat in zijn boeken wordt aangeprezen; maar het is het kinderachtige geweld van de underdog).

17. Links geeft het experiment alle ruimte. In de kunst, waarvoor subsidie moet komen. In de produktie, door activiteiten te steunen die niet dadelijk door de markt worden gehonoreerd (woningbouw, zie boven). In de organisatie van de produktie (waarom niet meer coöperaties op touw gezet, waarin de arbeiders participeren?). In het jeugdwerk, allicht. Dat draagt bij tot de pluriforme maatschappij.
18. Er moeten meer amateurs komen, van allerhand slag en kwaliteit. Wie vindt dat de koren van de Mattheus niet door amateurs mogen worden gezongen maakt zich schuldig aan elitisme - dat kan de muziekrecensent van ‘Vrij Nederland’ (het blad dat door velen voor links wordt versleten) in zijn zak steken. Links lacht en haalt de schouders op (ik hoop niet met verachting, want links is immers tolerant) als een dirigent zijn orkest niet wil laten optreden bij een schoenenshow, waar ook jazz wordt gespeeld - alsof de kunst te hoog was voor de schoenen of voor de show of voor de jazz. Alsof de kunst te hoog was voor het dagelijks leven.
19. Links wil ieder zijn culturele en sociale kansen geven; maar als de mensen dan, gegeven die kansen, toch maar liever met hun pantoffels bij de televisie blijven zitten dan mógen ze dat. Dan wordt er niet gedramd en gezeurd dat die televisiekijkers eigenlijk iets anders hadden moeten doen dan zij doen. Links houdt zich immers verre van de regentenmentaliteit, vindt dat ieder het zelf maar moet weten, en wie vissen wil die vist maar.
20. Links koestert gezond wantrouwen tegen een maatschappij die voortdurend om prestaties vraagt, de mensen opjaagt en ze op alle terreinen des levens beoordeelt naar hetgeen ze hebben bereikt. Dat is de meritocratie. Links wil daarentegen een maatschappij waarin het kalmer toegaat, waarin wordt vermeden dat de mensen elkaar telkens vliegen afvangen. Prestatie is natuurlijk nodig voor de welvaart, maar kameraadschap en belangstelling voor het werk vormen een betere basis voor de produktie dan wedijver.
21. Sport is schitterend, maar ook hier geldt weer dat de overprikkelde concurrentiegeest moet worden vermeden. Het huidige systeem van topsportbeoefening kweekt stelselmatig een meritocratische geest. Wie een tiende seconde achterblijft op de honderd meter telt niet meer mee. Daar houdt links niet van. Gewone mensen moeten op hun gewone manier aan sport doen, dat is veel belangrijker dan de records

van de elite.

22. ‘Intellectuelen’ zijn gewone mensen: of, anders gezegd, alle mensen zijn wel een beetje intellectueel. Nu ja, de één meer dan de ander; de één kan ook beter voetballen dan de ander. Het onderscheid tussen intellectuelen en de domme massa is een domme tweedeling. Ook de kunstenaars mogen niet als een aparte club worden gezien, strikt gescheiden van het publiek. De hele uitdrukking ‘massa’, al dan niet voorafgegaan door ‘dom’, ‘groot’, of zelfs ‘werkend’ is niet links.
23. Links is voor de vrije, pluriforme maatschappij waarin ieder wel iets van zijn gading vindt. Maar links heeft ook oog voor de vicieuze cirkels waaraan sommige groepen in zo'n maatschappij blootstaan. In een pluralistische maatschappij werken allerlei krachten - en het gaat er maar om, waar men mee te maken krijgt. Het kan zijn dat de mensen met de zwakke talenten en beroerde omstandigheden steeds dieper in de misère worden geduwd, zodat alle gespreide nadelen geconcentreerd over hun hoofd komen. Vandaar dat links steeds op zoek blijft naar de nieuwe gedepriveerden, en niet blijft denken in oude klassenschema's. Vandaar ook, dat links er steeds op uit is compenserende sociale voorzieningen te treffen voor de nieuwe achterblijvers.
24. Links is democratisch, dat spreekt vanzelf. Dit kan, helaas, nog van alles betekenen; maar het houdt in ieder geval in, dat staatsburgers vrije mensen zijn die op hun eigen wijze aan politiek doen, hoe belachelijk hun denkbeelden in andermans ogen misschien ook uitvallen. Wie zin heeft richt een politieke partij op. Wie zin heeft demonstreert. Wie zin heeft zegt of schrijft of roept van de daken dat de regering hoognodig vervangen moet worden, dat we een republiek moeten hebben, dat Luns een zeekakelobus en Johnson een moordenaar is. (Niet dat buurman Jansen zijn baas besteelt - dat valt onder het Wetboek van Strafrecht en terecht.) Wie regimes probeert goed te praten en als bijzonder democratisch aan te prijzen die deze vrijheden uitbannen mag dat natuurlijk doen, maar hij kan niet volhouden dat hij links is. Dat iemand als H. Lammers, die het uitscheurenswaardige politiek systeem van de DDR heeft goedgepraat, door velen (gelukkig niet door iedereen) als links wordt beschouwd, draagt in niet geringe mate bij tot de begripsverwarring die de linkerzijde kenmerkt.
25. Democratie houdt natuurlijk ook in, dat de volksvertegenwoordiging invloed heeft op het beleid van de regering, en dat wil weer zeggen dat volksvertegenwoordigers zich niet laten afschepen door ministers die vinden dat het een of het ander te geheim is om over te praten. Als volksvertegenwoordigers zich wél met een kluitje in het riet laten sturen dan vindt links dat jammer, maar links is tevens tolerant, en vindt ook dat een democratie niet beter kan functioneren dan haar vertegenwoordigers. Er is dus geen reden tot grote verbittering en zeker niet voor de stelling, dat een slappe Kamer het einde van de democratie betekent. In plaats van af te geven op de democra-

tie wil links haar verbeteren, namelijk door invloed uit te oefenen, informatie te vragen en aan te bieden. De opvatting dat de politiek tegenwoordig zo technisch en zo moeilijk zou zijn, en dat de gewone mensen haar niet kunnen begrijpen, is een regentenopvatting, dus onlinks.

26. Links vindt dat de maatschappij verandert, dat dat goed is (mits in de goede richting, natuurlijk) en dat dat proces moet worden versneld. Er is nog zeer veel te doen. Wie vindt dat er niets verandert in de Westerse landen, dat alles sinds 1950 hetzelfde is gebleven, of erger, dat er niets kán veranderen omdat de 'fundamentele structuur' of zoiets toch constant blijft, is nauwelijks links. Hij is misschien een neomarxist of een ander soort dogmaticus; vast staat dat hij geen oog heeft voor zeer tastbare wijzigingen in de positie van de zwakke groepen (overwegend gunstige wijzigingen, maar niet alléén gunstige wijzigingen), en die blindheid is niet links. Een groot deel van de troebelen aan de linkerzijde ontstaat doordat sommige zich links noemende groepen stekeblind zijn voor de sociale werkelijkheid en alleen oog hebben voor hun eigen hersenspinsels, die zij opdoen uit geleerde boeken.
27. Links wil de mensen meer zeggenschap geven over hun dagelijkse bezigheden. Het spreekt vanzelf, dat links niet akkoord gaat met een situatie waarin arbeiders hoegenaamd niets te vertellen hebben over hun werk. Er kan gediscussieerd worden over de vraag, hoe deze zeggenschap moet worden gerealiseerd (Versterking ondernemingsraden? Directe invloed op het werk in de afdeling van de fabriek? Vertegenwoordiging van de werknemers zelf of via de vakbond? Arbeiderscommissarissen?), maar niet over de vraag of deze medezeggenschap gewenst is; voor links staat die buiten twijfel.
28. Leerlingen en studenten moeten ook meer zeggenschap krijgen over het onderwijs. Ook daarbij is weer veel meningsverschil mogelijk over de modaliteiten. Ik zou er voor zijn als een student curator werd (ik ben ook voor arbeiderscommissarissen), maar anderen zien daar niets in. Het onderwijs, en dat geldt ook speciaal voor het lager onderwijs, moet minder autoritair worden. Niet alleen omdat dat beter leert, maar vooral omdat het karakter van een samenleving in belangrijke mate bepaald wordt door de geest in het onderwijs.
29. Het onderwijs - ook weer speciaal het lager onderwijs - behoort de eigen persoonlijkheid, en daarmee de creativiteit van het kind meer ruimte te geven. Dat is een linkse gedachte, omdat een deel van de gedepriveerdheid op latere leeftijd wordt veroorzaakt door het verharden van de zogeheten kinderziel. Helaas geldt hierbij, nog meer dan bij veel andere punten, dat links wel makkelijk praten kan, maar dat het niet altijd duidelijk is hoe goede voornemens precies in daden moeten worden omgezet. (Het zou echter verkeerd zijn te menen, dat links overal feilloze oplossingen voor weet.)
30. Links vindt voorts, dat er tussen ouders en kinderen een minder

autoritaire relatie moet bestaan dan nu als regel het geval is. Normaal is thans dat ouders van boven naar beneden tegen hun kinderen praten, en kinderen die daaraan eenmaal gewend zijn houden straks de verticale opbouw van de maatschappij in stand.

31. Vrouwen worden in velerlei opzichten nog steeds achtergesteld. Gelijke beloning is binnenkort wel te realiseren, maar gelijke baantjes ho maar. Links wil dit verhelpen. Maar bovenal behoort de positie van de vrouw in de huishouding te worden verbeterd. Dat kan misschien door meer coöperatie: eten koken, op de kinderen passen, huishoudelijk werk kan groepsgewijs (per straat of blok?) worden geregeld. De mannen kunnen ook meer bijdragen dan zij nu doen. Het staat trouwens niet vast dat het altijd de man moet zijn die het geld inbrengt - dat kan ook best eens de vrouw zijn. Fundamenteel is uiteraard, dat vrouwen niet langer als sociaal lager geklasseerde wezens worden gezien, goed voor het mindere werk en niet erg snugger. Die inferioriteit is de keerzijde van de romantische verheerlijking van de vrouw - ook al iets, waar links erg kritisch tegenover staat.
32. Geboortenregeling is uiteraard een persoonlijke zaak, maar de dreiging van overbevolking maakt propaganda voor geboortenbeperking gewenst.
33. Links is tenminste tolerant tegenover wat anderen pornografie noemen, tegenover bloot op de televisie, onnette toneelstukken enz. Links onderkent namelijk de heilzame bevrijding uit bijzonder knellende negentiende-eeuwse keurslijven, die nu aan de gang is, en neemt op de koop toe dat hier en daar de goede smaak wel eens even geweld wordt aangedaan. Trouwens, wat is eigenlijk goede smaak. Dat weten alleen de regenten.
34. Discriminatie tegenover homoseksuelen is een schande, dat spreekt vanzelf. Waarom treedt links niet krachtiger op tegen minister Polak, die de erkenning van het COC traineert?
35. Links is niet tolerant tegenover het geweld. Schieten en slaan in boeken en films wordt gewantrouwd; de moeilijke vraag is, hoe die heilloze invloed tegen te gaan zonder de persvrijheid aan te tasten. Op die vraag worden uiteenlopende antwoorden gegeven; wie hier enige censuur wenst toe te passen hoeft nog niet per se als onlinks te worden veroordeeld.
36. Geweld, en nu niet in boeken maar in 't echt, wordt verafschuwd. Er is maar één instantie die geweld mag toepassen, en dat is de overheid, binnen de zorgvuldig en zeer nauw door de democratische wetgever getrokken grenzen. Alleen in volstrekt extreme situaties mag van deze regel worden afgeweken; dan bestaat er trouwens geen democratische overheid, maar wordt er gevochten tegen een onderdrukker. Deze uitzondering kan, tussen linkse mensen, veel stof tot meningsverschil geven: wanneer is zij wel, wanneer niet aanwezig (Zuid-Amerika)? Maar het kan niet worden volgehouden dat in Nederland, Engeland, West-Duitsland en zelfs Frankrijk zo'n uitzonde-

ringstoestand bestaat. Voor het overige: het zinloze plagen van politie, en het daardoor ten halve plegen en het volledig uitlokken van geweld, is niet een speciaal linkse liefhebberij. Hooguit kan men zeggen dat links er wat toegeeflijker tegenover staat. Wie het gewelddadige of semi-gewelddadige optreden der Franse en Berlijnse studenten veroordeelt is daarmee nog niet antilinks.

37. Links is niet noodzakelijkerwijs pacifistisch, maar wel antimilitaristisch. Het leger is ten hoogste een noodzakelijk kwaad, en nooit iets om bijzonder trots op te zijn. Soldaten zijn burgers in een eigenaardig pakje. De barse hiërarchie moet op zijn minst verzacht, en als het even kan radicaal omgebouwd tot meer menselijke verhoudingen. Militaire parades zijn op zijn best onzin, en op zijn slechtst een stimulans voor autoritaire en nationalistische gevoelens. De taptoe moet weg (intolerant misschien, maar het is verspilling, en erger). De vele uniformen rondom het Koninklijk Huis schaden de monarchie.
38. Links schuwt het nationalisme, o.a. omdat daarin een van de voornaamste oorzaken van de oorlog wordt onderkend. Ook de vaderlandsliefde is al gauw verdacht, want waar ligt de grens? Het spreken over de ‘nationale waarden’ is een veeg symptoom van een antilinkse mentaliteit, wat in de regel door links al gauw als zodanig herkend wordt. Het kan linkse mensen in de regel geen fluit schelen of de nationale driekleur, het fiere rood-wit-blauw na donker ja buiten hangt of nee buiten hangt. Die hele vlag en dat hele volkslied krijgen alleen betekenis in ogenblikken van nationale nood en spanning. Normaal heeft links er lak aan. De nationale eer; dat is zelfs een heel griezelig iets, niet zelden een excuus voor moord.
39. Links is in de regel vóór Europa, inclusief Engeland, omdat daarin een tegenwicht wordt gezien tegen Amerika en Rusland. Soms lijkt het alsof er aan de linkerzijde een nieuw Europees nationalisme opkomt. Links is uiteraard tegen de autoritaire hypernationalistische en pompeuze De Gaulle; maar er is ook nog het andere Frankrijk, al kun je het soms moeilijk vinden.
40. Helaas is links lelijk verdeeld over het Midden-Oosten, al is er gelukkig een duidelijk overwegende sympathie voor Israël. Maar de Arabieren lijken voorshands de onderliggende partij, en links is immers vóór de underdog. Inderdaad kunnen veel vluchtelingen het óók niet helpen. En de Israëli's hebben soms iets militaristisch over zich, dat is waar.
41. Over Cuba, Zuid-Amerika en Vietnam is links óók verdeeld. Ik bedoel: de aanhangers van Castro en Ho Tsji Min hebben niet het alleenvertoningsrecht van de linkse opinie. Men kan deze revolutionaire leiders met een maximum aan wantrouwen bezien en toch links zijn. Wel wordt het bombarderen van Noord-Vietnam unaniem veroordeeld, de afschaffing van Zuidamerikaans grootgrondbezit unaniem voorgestaan en het sociale beleid van Castro unaniem geprezen, maar dat schept nog geen unanimiteit.

43. De ontwikkelingshulp moet stijgen tot één, twee of meer procenten van het nationale inkomen, en het geld moet doeltreffend over de landen worden verdeeld. Wij behoren de produkten van de ontwikkelingslanden vrij binnen te laten, en we mogen ze niet tegenhouden met een beroep op de zwakke concurrentiepositie van onze eigen bedrijven. Indien nodig moeten wij onze industriële structuur aanpassen aan het handelspatroon dat ontstaat bij een grotere produktie in de ontwikkelingslanden. Die aanpassing, inclusief de daarbij horende omscholing, is een vorm van ontwikkelingshulp.
44. Links is graag bereid, stukken nationale souvereiniteit uit handen te geven aan internationale organen. Dat geldt niet als het doel van die organen gewantrouwd wordt, zoals bij de NAVO, maar dat is een uitzondering.
45. Meer dan rechts staat links wantrouwig tegenover de invloed van de producenten van militaire goederen op het internationale beleid. Men vermoedt dat deze invloed wel eens bijzonder sterk en bijzonder heilloos zou kunnen zijn, speciaal in de VS. (Eisenhower vond dat ook, al zou niemand hem nu dadelijk links willen noemen.) Links heeft verder een open oog voor de dodelijke gevaren van de internationale wapenhandel, ook al treden ‘socialistische’ leveranciers daarbij in levendige concurrentie met ‘kapitalistische’. (De Tsjechen doen, bijvoorbeeld in Afrika, dapper mee.)
46. Als links werkelijk links is, laat het zich niets wijs maken. Het gelooft niet in autoriteiten en in overgeleverde en verheven waarheden, want het wil zelf eerst nog wel eens zien of ze werkelijk waar zijn. Links is dus empirisch ingesteld, blijft bij de realiteit, is flexibel en nuchter. Links houdt niet van goedpraterij, van het verhullen van pijnlijke waarheden. Vandaar die speciale belangstelling voor de grondslagen van de wetenschap en voor de kennissociologie; links is er op uit, rechtse ideologieën te ontmaskeren, mythen te doorzien, sprookjes lek te prikken. (Daarom is het zo jammer en zo verwarrend, dat een deel dergenen die zich links noemen zich een vast geloof heeft aangemeten in een mythe - die van de samengebalde machtsconcentratie en de toenemende uitbuiting in de Westerse samenleving - terwijl de feiten, die deze mythe zouden kunnen weerspreken, systematisch over het hoofd worden gezien. Ik heb daar in Het Parool van 24 oktober 1968 een heel verhaal over geschreven, wat uiteraard nogal negatief uitviel; het was gericht tegen het moderne, pseudo-linkse geloof in autoriteiten als Marcuse en C. Wright Mills, en bevatte slechts terloops enkele aanduidingen van hetgeen ik dan wél voor links houdt. Van die aanduidingen is dit artikel een wat uitgebreidere versie).
47. Links is tolerant en humanistisch. Het doet dus niet mee aan het verheerlijken van abstracte en onmenselijke idealen, die vaak gepropageerd worden om de mensen in bedwang te houden en onredelijke offers van ze te vergen. Links gaat niet in de loopgraven om de be-

langen van een kleine groep te verdedigen, die dat deelbelang mooi weet te versieren als een verheven zaak (de nationale eer); maar links wil ook de barricaden niet op voor de onzin, de leuzen, de holle fraseologie. Links vergrijpt zich niet aan onschuldigen die het ook niet kunnen helpen, of die ook maar gestuurd worden. Zelfs steekt links geen auto's in brand van willekeurige derden, als u begrijpt wat ik bedoel, ook niet al zijn de belendende universiteiten archaïsch geregeld en al is de nationale televisie in handen van een generaal, die er misbruik van maakt. Wie wel op die barricaden klimt moet dat zelf maar weten, en links zal hem er misschien niet kwaad op aankijken, maar hij staat daar niet in naam van links. Hij staat daar in naam van het romantische protest, en dat is bevrijdend voor degenen die meedoen, maar het is niet specifiek links. Het helpt de gedepriveerden immers niet.

48. Er is geen bijzonder links belang mee gemoeid, het latente conflict tussen de generaties aan te wakkeren. Wie in de politiek slagzinnen gebruikt als ‘Het oude bestel is ziek en moe’ maakt zich schuldig aan goedkope, sentimentele, verkeerd gerichte, en dus rechtse propaganda. Wie in partijbesturen e.d. mensen attaqueert omdat ze van gevorderde leeftijd zijn, moet zich goed realiseren dat hij gevaarlijk dicht bij een heel onlinkse redeneertrant komt - en waarom zouden dan de ouderen, met hun bestuurlijke ervaring, niet het autoritaire argument in de schaal werpen dat de jongeren blagen zijn, die uit hoofde van hun gering aantal jaren nog niet droog zijn achter de oren en dus hun mond moeten houden? Dat doen ouderen wel eens, en het is even onlinks als het bestendig foeteren op de jeugd van tegenwoordig. Maar ook het jonge en frisse wat sommigen voor links verslijten lijkt mij daarvan eerder het tegendeel.
49. Het stoken in de diepere lagen van de psyche, om het eens mooi te zeggen, wordt door links overgelaten aan rabiaat rechts. Een cartoonist die, in ‘Het Parool’ negers tekent met hele dikke lippen, provo's met hele nare gezichten of Oe Thant met een karikaturaal Aziatisch kopje speculeert op de verkeerde instincten die in ons allemaal op de loer liggen; ook al meent hij linkse ideeën te verbeelden, hij zal de naam krijgen rechts te zijn, en m.i. niet ten onrechte. Links zal nooit aansturen op geestestoestanden van de lezer, de kijker of de luisteraar die gekenmerkt worden door uitingen als: ‘ze moesten ze allemaal opsluiten / doodslaan / in werkkampen stoppen / castreren / hun studiebeurs afpakken / ontslaan’; ‘dat we die negers / leeglopers / halfgare artiesten / demonstrerende studenten / stomme ambtenaren / van ons goeie geld betalen’; ‘het is allemaal de schuld van die roomsen / kapitalisten / de tweehonderd / de Amerikanen / de Russen / de regenten / de rechtsen /’. Links is er op uit de tegenstelling te overbruggen tussen ‘zij’, die door en door slecht zijn, en de arme bedreigde ‘wij’. Links is niet paranoïde.
50. Links is actief. Het berust dus niet in de gesignaleerde misstan-

den, het vind dat er iets aan gedaan moet worden. Daarom zijn ook veel van de bovenstaande 49 punten negatief geformuleerd. Terwijl rechts het geduld aanprijst, en van mening is dat links overijld te werk gaat waardoor grote schade ontstaat, wegen bij links de belangen der ontriefden zwaarder. Zwaarder bijvoorbeeld dan die van de ‘orde’, als die neerkomt op de handhaving van de status quo. Toch kent links randvoorwaarden die de actie beperken. Een van de meest omstreden beperkingen: het groeiproces van de welvaart mag niet te veel worden geschaad, want zulke schade komt vooral neer op de hoofden van de zwakken. Deze randvoorwaarde is omstreden, omdat zo weinig empirisch bekend is over de remmende factoren van de economische groei. De een zal zeggen: pas op, je frustreert de vooruitgang (door te hoge belastingen, door te veel ineens, door inflatie); de ander zal antwoorden: dat lijkt me een dooddoener, ik wil terstond de gedepriveerden helpen. Bij het tempo der maatregelen ligt een bron van meningsverschil tussen linkse politici, maar zij kunnen daarom allemaal nog wel aanspraak maken op de kwalificatie ‘links’. Mits ze niet een voorkeur voor Sint-Juttemis aan de dag leggen, dat spreekt vanzelf.

Tot slot een kleine handreiking aan degenen die mij willen bestrijden. Deze opsomming van vijftig punten beschrijft, zullen zij zeggen, ‘mooi links’. Er is ook een lelijk links; dat van de onverdraagzamen, de schreeuwers, de rancunezaaiers, degenen die altijd menen dat ‘zij’ het gedaan hebben, de dirigisten die een ander willen voorschrijven wat er gedacht en gedaan en mooi gevonden moet worden, de driftige ingrijpers die de vooruitgang fnuiken en daardoor leed brengen, de dogmatici die menen dat het reële loon daalt en dat de arbeider uitsluitend verkeerde consumptiegoederen krijgt opgedrongen, de onaangename mensen die in de Beatles een perfide zet zien van het grootkapitaal, gericht op de bestendiging van de uitbuiting. Inderdaad, dat links bestaat; het omvat de Mao-aanhangers, en Harry Mulisch en Igor Cornelissen, de Trotskisten en de Ho Tsji Minners, en lelijk links speelt lelijk rechts geweldig in de kaart. Het valt niet te ontkennen. Maar mooi links bestaat ook, al moet ik helaas constateren dat het niet zo mooi en zo aantrekkelijk en zo vanzelfsprekend is dat iedereen het met de bovengenoemde vijftig punten eens zal zijn. Ga maar even na bij u zelf. Wie de 49 punten haalt wordt door mij als partijgenoot omhelsd. Het valt te vrezen dat het een klein partijtje zal worden. Een splinter.

12. De linkse mythe*

De linkse politiek is, zoals iedereen weet, gericht op het verminderen van de ongelijkheid; dus op het gelijkmatiger maken van de inkomensverdeling, op het spreiden van de macht, op het vervloeien van de standen, op het opheffen van de culturele apartheid. Links komt op voor de mensen die aan het kortste eind trekken. Er is op al deze terreinen (van het geld, de sociale privileges, de macht) nog veel te doen; het is allerminst waar, zoals rechts beweert, dat de moderne maatschappij wel ongeveer een maximum aan gelijkheid heeft bereikt. De ongelijkheid springt iedereen die het wil zien, voortdurend in het oog. Het rechtse denken probeert deze sociale ongelijkheid te verhullen en goed te praten. In die zin is het rechtse denken een poging om de werkelijkheid te versluieren; dat is vanouds een rechts kenmerk. Daartegenover heeft het linkse denken altijd de pretentie gehad, de werkelijke feiten en samenhangen te ontmaskeren. Als ik mij links noem, dan bedoel ik daarmee dat ik (a) de ongelijkheid in de huidige maatschappij nog veel te groot vind, en (b) dat ik streef naar theorieën die de sociale werkelijkheid (inclusief de sociale ongelijkheid) proberen te onthullen en (c) dat die ongelijkheid zo mogelijk moet worden verholpen.

De moeilijkheid is nu, dat er ook linkse theorieën bestaan die een heel ander doel willen dienen. Zij zijn primair gericht op actie - de mensen moeten in beweging worden gebracht. Voor de aanhangers van zo'n theorie is het van minder belang of zij al dan niet klopt met de sociale werkelijkheid. Zij mag desnoods enige onzin bevatten, voorbijgaan aan harde feiten, of zelfs volledig zijn opgetrokken op gedachten die niets met de realiteit te maken hebben - als zij maar functioneert als gangmaker. Als ik het goed zie raakt dit soort ‘linkse’ maatschappijbeschouwingen weer meer en meer in de mode. Zij zijn neomarxistisch of geïnspireerd op de werken van de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills. In deze theorieën schuilt een gevaar. Want zij dragen niet steeds bij tot de onthulling van de sociale realiteit, maar wel tot de versluiering ervan. De aanhangers brengen elkaar in de war; zij geven zich over aan een irrationeel geloof, aan meeslepende romantiek, ten koste van de helderheid.

Er gaat een grote bekoring uit van dat soort ideologieën en de voorstanders ervan zijn vaak sympathieke mensen. Maar in hun prijzenswaardige ijver tot maatschappijverbetering laten zij een van de beginselen van het linkse denken los, namelijk dat van de onbevangen en nuchtere visie. Hun theorieën ontaarden in mythen, die niet bestand zijn tegen de meest eenvoudige kritiek. De mythen zijn gevaarlijk omdat zij links afschermen van de realiteit, en omdat zij een tweespalt teweegbrengen tussen de voorstanders van een linkse politiek. Iemand

* Het Parool, 24 oktober 1968.

kan een open oog hebben voor de ongelijkheid in deze wereld, een politiek nastreven die de ongelijkheid beoogt te verminderen, en tevens afgestoten worden door de ingewikkelden en onrealistische theoriën der linkse gelovigen.

Daar komt nog bij, dat orthodoxe lieden slecht kunnen luisteren. Ze menen, dat wie niet in hun sprookjeswereld gelooft, in het vijandelijke kamp thuishoort. Er is in Nederland, en elders, een geweldige verkettering aan de gang waarbij iedereen, die de gesloten denkwereld van de linkse ideologen niet aanvaardt, als 'rechts' wordt bestempeld. Daardoor staat opeens een aantal mensen, stromingen en kranten als 'rechts' te boek, hoewel zij oprecht bezield zijn door de wens, oude privileges af te schaffen, de verdrukten nieuwe kansen te geven en meer gelijkheid in de wereld te brengen. Soms wordt iemand alleen al 'rechts' genoemd omdat hij bestaande feiten die niet in de linkse orthodoxie passen, in het licht stelt. Een dergelijke verkettering speelt in de kaart van diegenen die alles willen laten zoals het is. Het moet voor de conservatieven een buitengewoon verheugend spektakel zijn als de aanhangers van links hun banvloek uitspreken over allen die weliswaar de maatschappij democratischer willen inrichten, maar niet bereid zijn de gedachtenspinsels van de neomarxisten, van Wright Mills en van H. Marcuse, te accepteren.

Het zou rijkelijk ver voeren, hier een hele mythologie van het linkse denken te beproeven. Een paar opvallende punten uit de orthodoxe theorie zien er als volgt uit: Het neokapitalisme wordt gekenmerkt door het pure conflict tussen kapitaal en arbeid. De werkelijke macht wordt uitgeoefend door een klein clubje machthebbers; dat zijn de toppen van het bedrijfsleven, de vertegenwoordigers van het monopoliekapitaal, de hoge militairen en de verkochte politici. Zij zorgen ervoor dat alles bij het oude blijft, en dat de werkelijke verhoudingen gehandhaafd blijven. De winsten worden steeds opgevoerd. Er is in het neokapitalisme veel sprake van toenemende welvaart, maar de werkelijke lonen stijgen niet, of althans: het aandeel van de arbeid in het nationale inkomen daalt. De uitbuiting neemt, volgens deze zienswijze toe.

De werkelijke behoeften van de mensen worden niet bevredigd. Het bedrijfsleven brengt slechts minderwaardige produkten voort - zielloze 'waren', vaak met opzettelijk verkorte levensduur - die alleen verkocht kunnen worden dank zij de reclame; en voorts worden militaire goederen geproduceerd die de rijkdom en de macht van het kapitaal bevestigen. De arbeider vervreemdt van de gebruiksgoederen. Het onderwijs is een methode om de uitbuiting te vergroten: het leidt technocraten op die met handen en voeten aan het systeem en aan het monopoliekapitaal zijn gebonden. Zo raakt ook de arbeider steeds meer in de greep van het kapitalisme en zijn instellingen. De vakbonden idem; zij verraden de belangen van het werkende volk. De democratie is een schijnvertoning, waarachter zich de werkelijke machtsver-

houdingen en de werkelijke conflicten verbergen. Ook de vrijheid van meningsuiting heeft geen reële betekenis; zij dient alleen om de mensen een goedkope afleiding te verschaffen. Door al dat parlementaire gepraat wordt niets aan de werkelijkheid veranderd. Trouwens, de massamedia, kranten, radio en televisie zijn vast in handen van de machthebbers. Het systeem is waterdicht, het smoort alle oppositie voor zover zij werkelijke invloed zou kunnen krijgen. In laatste instantie wordt de oproerpolitie te hulp geroepen. Dit is, ongeveer, het beeld van het neokapitalisme dat de linkse orthodoxie ons voorhoudt. Deze visie op de maatschappij is gesloten, in de zin dat de logica ervan tamelijk onaantastbaar is; zo'n samenleving zou best eens kunnen bestaan. Het beeld houdt echter weinig verband met de realiteit der moderne industriële landen. Zeker, men kan in de verwarde wereld van vandaag altijd wel iets vinden dat zo'n theorie een schijn van redelijkheid geeft, vooral als men nu eens een voorbeeld ontleend aan de Verenigde Staten, dan weer aan Zuid-Amerika, dan weer aan West-Duitsland. Dergelijke ‘bewijzen’ steunen een emotionele visie, geen heldere theorie. Deze visie is een soort geloof, en het hoort bij dat geloof dat het telkens met het woord ‘werkelijk’ opereert. Dat woord suggereert het onthullende karakter van het orthodoxe denken. Alles wat wij menen waar te nemen is, volgens de neomarxistische mythe, schijn. Die schijn wordt door de machthebbers en hun trawanten bewust gehandhaafd via de massamedia, zodat ieder die de linkse orthodoxie haar irreële karakter verwijt, zelf wel in dienst moet staan van de kliek der machtigen. (In mijn geval: ik word betaald door een universiteit, en deze wordt, via het college van curatoren, beheerst door het bedrijfsleven.)

Ook het woord ‘systeem’ is typisch voor de gelovige denktrant; het wil ons doen geloven dat alles goed in elkaar grijpt. Speciaal de macht van het monopoliekapitaal, de bewapening, de uitbuiting en de vervreemding horen, in de neomarxistische orthodoxie, onverbrekelijk bij elkaar. ‘Het is niet toevallig’ - dat is een van de karakteristieke uitdrukkingen, waaraan men de gelovigen kan herkennen.

Tegen deze mythen kunnen enkele eenvoudige waarheden worden ingebracht. Zij komen er allemaal op neer dat er meer harmonie in het neokapitalisme bestaat dan de mythe ons wil doen geloven, en ook meer verandering. Neem de meerwaarde: dat is het deel van de nationale inkomen dat niet aan de arbeiders toevalt. Dit deel wordt, naar de statistieken uitwijzen, in de moderne landen steeds kleiner.

Niet alleen groeit het totale inkomen (en in vrij hoog tempo - in de meeste Westelijke landen een verdubbeling binnen de 20 jaar!) maar bovendien neemt het arbeidsaandeel in dat groeiende inkomen gestaag toe. De ondernemingsgewijze produktie zorgt goed voor de welvaart van de arbeiders. Een jaar of tien geleden was het arbeidsaandeel in Nederland nog ruim de helft van het nationale inkomen, thans

is het ongeveer tweederde. De machtige kapitalisten zien, ondanks hun beweerde macht, hun aandeel slinken, en dat moet ze des te meer verdrieten daar de hoeveelheid kapitaal in de produktie veel sneller stijgt dan de hoeveelheid arbeid. Terwijl de reële loonvoet voortdurend oploopt daalt de reële rentevoet. De daling van het kapitaalaandeel in het nationale inkomen klopt niet erg met de overheersing van het economische leven door het zogenaamde monopoliekapitaal. Deze feiten worden door de linkse orthodoxie dan ook hardnekkig over het hoofd gezien.

Er zijn nog een paar dingen die niet met de overheersing door de machthebbers zijn te rijmen. Van de winst der vennootschappen wordt in alle Westelijke landen een flink stuk door de overheid weggenomen; bij ons bijna de helft. Toegegeven, een stuk van de vennootschapsbelasting wordt via de prijzen op de klanten afgewenteld, maar die hoge belasting zou er nooit gekomen zijn als de kleine club der vennootschappelijke bewindvoerders het werkelijk voor het zeggen had. En datzelfde geldt voor de zeer aanzienlijke inkomensoverdrachten die in de moderne maatschappij plaatsvinden. In Nederland bijvoorbeeld gaat meer dan de helft van het nationale inkomen in een of andere vorm door de handen van de overheid - hetzij in de vorm van collectieve voorzieningen, hetzij in de vorm van sociale verzekeringen. Wat speciaal opvalt is de snelle stijging van de categorie der sociale inkomensoverdrachten, zoals kinderbijslag, ouderdomsuitkering, ziektegeld, enz. Deze uitkeringen bedroegen in 1950 nog slechts 5 procent van het nationale inkomen; in 1960 beliepen ze 10 procent en thans 18 procent; dat percentage stijgt stellig nog verder. Dat hebben de reactionairen niet weten tegen te houden. Geen wonder, want hun macht is veel kleiner, dan de theorie van Wright Mills en anderen ons wil doen geloven.

Het mythe-achtige karakter van het linkse geloof spreekt het duidelijkst als het over de consumptie gaat. Volgens het neomarxisme worden de werkelijke behoeften van de mensen door de kapitalistische produktie niet bevredigd. Dat de rommel toch wordt gekocht komt alleen door de misleidende en verleidende reclame. Dat is aardig gevonden, maar het is niet geloofwaardig. Zo machtig is de reclame natuurlijk niet. Zij wakkert weliswaar de hebzucht aan - en dat is helemaal niet zo mooi - maar de spullen die de mensen kopen zijn geen andere dan die ze ‘werkelijk’ willen hebben.

Het is eenvoudig niet waar, dat de kapitalisten ons goederen opdringen die we niet begeren. De ondernemer die dat probeert blijft met de boel zitten. Hiermee wil niet gezegd zijn, dat de kwaliteit altijd zo best is, of dat de aanpassing van de produktie aan de behoefte optimaal zou zijn - ook naar mijn mening valt er nog veel te verbeteren aan de industriële vormgeving, aan de kwaliteit van de diensten, aan de voorziening in een aantal sectoren - maar het is pure linkse misleiding om ons te doen geloven dat al die auto's, al die produkten in

de zelfbediening, al die textiel, de wasmachines en de wasmiddelen, en die hele vracht televisietoestellen ons door de monopolisten zijn opgedrongen. Het is niet alleen misleiding, maar er spreekt ook een geweldige linkse verachting uit voor de gewone mensen en hun gewone behoeften. Die verachting siert de linkse orthodoxie naar mijn mening niet. Ook het protest tegen de massaconsumptie en de consumptieve maatschappij dat bij vele jongeren in de mode is, miskent het gerechtvaardigde karakter van een rustig burgermansbestaan, waar een aantal arbeiders nu gaandeweg ook eens aan toe komt. De kwaliteit van dat bestaan kan zonder twijfel verbeterd worden - bijvoorbeeld door de kunst tot een minder exclusieve zaak te maken, en de hebzucht is stellig verkeerd, maar het terugverlangen naar de armoede (van anderen) is een van de meest kwalijke trekken van sommige linkse nieuwlichters.

Misleidend is voorts het gebruik van het woord ‘monopolist’, waaraan de orthodoxe linksen herkend kunnen worden. General Motors mag dan het grootste bedrijf ter wereld zijn, een monopolist is het bepaald niet. De klant bepaalt of het nieuwe model verkocht zal worden, en de bedrijfsleiding weet niet hoe hard zij zich uit moet sloven om die klant te bedienen. Soms vertikt de klant het opeens: de Ford Edsel, waar de ontwerpers zo hun best op hadden gedaan, viel als een steen. Hoe groter de bedrijven, hoe feller de concurrentie, en zulks vooral ten bate van de afnemer - een gedachte waar iedere linkse romanticus van gruwt, maar niettemin een nuchtere waarheid.

Fundamenteel lijken mij ook enkele misverstanden over de vrijheid en de democratie. De orthodoxe mythe is zozeer doordrongen van de idee dat de machthebbers een kleine, goed samenhangende club vormen, dat zij wel moet aannemen, dat de vrije discussie en de parlementaire democratie waardeloze schijnvertoningen zijn. Dat pessimisme is alleen maar in stand te houden als men geen oog heeft voor de grote veranderingen, die zich in het economische leven aan het voltrekken zijn (stijging van het arbeidsaandeel, stijging van de sociale voorzieningen, stijging van de collectieve sector). Deze veranderingen komen ten dele tot stand door de kracht van de democratische discussie. Ook daarbij geldt, dat de verachting waarmee de linkse orthodoxie over de vrije pers spreekt weinig verheffend aandoet. H. Marcuse en zijn aanhangers veroordelen de tolerantie, omdat die volgens hen ‘repressief’ zou zijn. Dat is een interessante gedachte zolang zij van een abstract en weinig gelezen filosoof komt; andere geleerden kunnen dan met hem in debat gaan, hem herinneren aan enkele harde economische feiten, en intussen toch nog best iets van hem leren. Want dat zou ik niet graag ontkennen: wij kunnen uit dit linkse denken interessante gezichtspunten oppikken; en vooral kunnen we er uit leren dat we onze opvattingen over West-Europa niet zomaar mogen toepassen op Argentinië of Mexico. Maar als grote groepen jongelui achter deze loodzware romanticus gaan aanlopen, en zich dan ook

nog voor bij uitstek links en ‘kritisch’ gaan houden, is er iets mis. Dan is het irrationele geloof de baas geworden, dan wordt minachtend gesproken over de vrijheid en de tolerantie alsof deze al niet genoeg bedreigd worden (door rechts), dan worden de oorzaken van de ongelijkheid en de onvrijheid in onze maatschappij op de verkeerde plaatsen gezocht, en dan wordt de kans op verbetering er niet groter op.

Want dat is het noodlot van de orthodoxie: zij blokkeert de weg naar de linkse politiek. Niet alleen doordat zij tweedracht zaait binnen de groepen, die een gelukkiger samenleving willen, maar ook doordat zij een verkeerde kijk op de remedies van de ongelijkheid in de hand werkt. De mythe verwacht het enige heil van de volledige omwenteling, die, gegeven de politieke meerderheidsopvattingen in West-Europa, niet tot stand zal komen. De romantici hebben geen oog voor het kleine en saaie peuterwerk van de sociale politiek, dat op den duur toch een geweldige invloed heeft op de positie van de vergeten groepen.

Zij zien ook niet wat er de laatste twintig jaar aan vrijheid en gelijkheid in Nederland is gewonnen. Erger, de linkse mythe verzet zich tegen een aantal zaken (zoals de industriële vormgeving, de heel prille culturele participatie van het bedrijfsleven) die misschien, indien zorgvuldig gecultiveerd, op den duur nog eens kunnen bijdragen tot het culturele klimaat in een industriële samenleving. Nog erger, de mythe leidt tot romantische acties, zoals die in Frankrijk, die heel opluchtend werken en die ook wel iets sympathieks hebben, maar waar de laagstbetaalden niets mee opschieten en waardoor de positie van de reactionairen wordt verstevigd. Het zijn allemaal onbedoelde gevolgen. De linkse mythe is verleidelijk, juist omdat zij zozeer in gesloten systemen denkt en omdat haar aanhangers soms zulke aardige, linkse mensen zijn. Het rommelige karakter van de werkelijkheid verandert door het geloof à la Wright Mills met één slag in de stralende helderheid van een stelsel dat naar vaste wetten luistert. Alle misverstanden zijn verklaard, de weg naar het heil is zichtbaar.

Maar door dit onvruchtbare geloof wordt niet alleen het zicht op de verwarde wereld verduisterd, maar tevens wordt haar geleidelijke verbetering veel moeilijker. Dat laatste is toch het tegendeel van hetgeen linkse mensen, of zij nu revolutionair of evolutionair denken, het liefst zouden willen. Daarom voelen de nieuwe orthodoxen zich zo geïsoleerd in hun eigen maatschappijbeschouwing; en vluchten zij steeds dieper in het onwerkelijke geloof. Zij koesteren zich in het prettige gevoel dat ze de enigen zijn die zich niets door de machthebbers en hun lakeien laten wijsmaken - maar intussen blijft de ‘massa’ maar achter het kapitalisme aanlopen. Om dat te verklaren worden de denkconstructies steeds geleerder (zie Marcuse!), onbegrijpelijker en rechtzinniger. De aanhangers van de mythe zien zich zelf als ‘de intellectuelen’, tegenover het domme volk, dat het al best vindt als het

maar te eten heeft. Bovendien wantrouwen deze linkse intellectuelen iedereen, die bestuurt.

Zo wordt de verkettering een algemeen bedreven gezelschapsspel. De politieke situatie dreigt daardoor verder te verharden. In die zin draagt de neomarxistische orthodoxie bij tot hetgeen zij voorspelt, namelijk het slecht functioneren van de democratie. Wie daar het meeste last van hebben zijn de linkse partijen. Frankrijk is altijd al een politieke tragedie. In Nederland begint die pijnlijke situatie zich ook enigszins af te tekenen. Het is niet iets om verheugd over te zijn - wel om te signaleren en te bestrijden.

13. De wrange vruchten van de barricaden*

Nu de Franse revolutie van 1968 voorlopig weer even achter de rug lijkt komt de vraag naar voren: wat heeft het uitgehaald? Het antwoord houdt een teleurstelling in voor velen die de barricaden hebben beklommen. Zij hebben tijdelijk het gevoel van macht gekend; zij waren de baas in universiteiten en fabrieken en als ze er beslist niet uit gewild hadden was het officiële machtsapparaat voor de haast onuitvoerbare taak komen te staan ze te verdrijven. Maar de bloei van het revolutionaire sentiment was van korte duur; je kunt zo'n uitzonderlijke situatie niet volhouden zonder er genoeg van te krijgen, en dan komt het er op aan de macht om te zetten in een verandering van de ‘structuur’. Daar zie ik echter niet veel van terecht komen. Het revolutionaire elan loopt dood in de taaie maatschappij, die zo haar eigen samenhangen vertoont. Geen ijzeren wetten, maar meer de reactie van een spons. Je kunt er nog zo hard in knijpen, hij herstelt zich meteen.

De studenten zijn waarschijnlijk nog het best af, en dat hebben ze, malgré tout, ook wel verdiend. De allerdomste kanten van het academisch paternalisme zullen worden afgeslepen. De universiteiten zullen meer gedecentraliseerd worden bestuurd; misschien krijgen ze de autonomie waar algemeen naar wordt uitgekeken. De reglementen zullen eens worden bezien en minder ouderwets en minder verticaal worden, al zie ik nog niet gebeuren dat de studenten, zoals hier en daar in Nederland, in de faculteitsvergaderingen gaan meepraten. Maar de sfeer zal verbeteren. Men kan het betreuren dat daar zoveel geweld voor nodig was, maar blijkbaar was de weg van de rede en de evolutie geblokkeerd. Als iemand toch wil treuren moet hij zijn aandacht richten op die laatste omstandigheid.

Verder is het niet onwaarschijnlijk dat de ergste misstanden bij de radio en televisie worden opgeruimd. Het huidige monopolie van de

* Hollands Maandblad, juli 1968.

gaullistische propaganda en de gaullistische censuur loopt ten einde, al was het maar omdat het zo opmerkelijk in strijd is met de beroepsgewoonten van de Franse journalist. De kloof tussen de openhartige pers aan de ene kant en de gemuilkorfde radio en tv aan de andere kant was al te opzichtig. Zelfs al zou het oude opperhoofd de verkiezingen winnen, dan nog lijkt enige liberalisatie hier in zicht.

Dat zijn echter randverschijnselen, weliswaar belangrijk voor de betrokken sectoren, maar geen ingrijpende veranderingen in de Franse samenleving. Centraal is de situatie van de Franse arbeiders, en meer in het algemeen de verdeling van de inkomens en van de macht. Het is moeilijk in te zien hoe de barricaden daarin een verschuiving teweeg zullen brengen. Voor zover ik zoiets zie gebeuren gaat het eerder de verkeerde kant op: ten koste van de machtelozen.

Hoe nu, hoor ik menige lezer zeggen. Hebben de stakingen dan niet geleid tot nieuwe looncontracten, die vijftien en twintig procent hoger liggen dan de oude lonen? Is het minimumloon niet opgetrokken met vijfendertig procent? En wordt daardoor niet een stuk van de achterstand ingehaald die de arbeiders in de afgelopen jaren hadden opgelopen? Moet de uitbarsting niet gezien worden als een reactie op het streven naar een harde franc en op de zware lasten die de prestige politiek met die dure force de frappe aan de Franse bevolking heeft opgelegd? Het effect van de staking op de welvaart is misschien niet direct indrukwekkend, maar op lange termijn kan het toch gunstig werken. De stakingsdreiging zou herhaald kunnen worden, en de arbeiders zullen niet toestaan dat hun belangen opnieuw worden geschaad terwille van de wensdromen van een pathetische megalomaan. Ik heb deze redenering de laatste dagen in allerlei variaties vernomen, maar ze houdt m.i. geen steek.

En zulks in de eerste plaats al niet omdat de positie van de Franse arbeider er de laatste jaren niet op achteruit is gegaan. Niet absoluut en niet relatief. Zijn inkomen laat natuurlijk veel te wensen over, de huisvesting is vooral in de steden slecht, het is geen pretje om met weinig geld in een volle metropool te wonen, evenmin als het werk in zo'n fabriek zo fijn is - allemaal waar, maar dat is niet erger geworden onder het gaullistische bewind. Men kan de generaal ook te veel in de schoenen schuiven. De veelgehoorde stelling, dat zijn sociale beleid volstrekt onvoldoende was wordt door feiten weersproken.

Deze feiten zijn als volgt. Het gemiddelde geldloon steeg in 1966 met acht procent, in 1967 met zeven procent, en voor het lopende jaar werd, voordat de beroeringen losbraken zes procent verwacht.[1] Die verhogingen lopen in de Europese pas: de EEG-cijfers zijn resp. acht, zes en een half, zes. De Franse prijzen stegen met ongeveer 2% per jaar;[2] voor 1968 werd iets meer verwacht, zeg 3½%. Die geldontwaarding is ook niets bijzonders en klopt met het EEG-gemiddelde. Het reële loon van de Franse arbeider nam toe met een procent of vier, vijf per jaar. Dat is lang niet slecht, en in ieder geval niet slechter

dan in West-Duitsland, Nederland of Italië. Het werkloosheidscijfer is in Frankrijk laag; lager dan in Nederland en West-Duitsland en veel lager dan in Engeland of Italië.[3] De reële loonstijging overtrof in Frankrijk, zoals bijna overal elders, de stijging van de arbeidsproduktiviteit, zodat het aandeel van de arbeid in het nationale inkomen steeg. De sociale voorzieningen staan in Frankrijk bepaald niet op lager peil dan in andere landen. De 'force de frappe' en de harde franc hebben deze ontwikkeling niet tegengehouden. Wel is er veel verzet ontstaan doordat de bijdragen van de werknemers aan de sociale verzekering zijn verhoogd, maar deze lastenverzwaring is deels alweer in de lonen (en de prijzen) doorgegeven, en is trouwens ook een heel ondergeschikte gebeurtenis in een lange-termijnontwikkeling, die zich in Frankrijk net zo voltrekt als in de andere ontwikkelde landen. Er gebeurt op het stuk van de gemiddelde lonen en de prijzen niets dat specifiek ongunstig is voor het Franse proletariaat. Wel blijven de meeste mensen ver achter bij hetgeen ze willen, dat wil zeggen bij hetgeen ze gerealiseerd zien bij de meer welgestelden; en die ergernis wordt in de hand gewerkt doordat de standen zich in Frankrijk nogal duidelijk manifesteren.

Nu zou men kunnen menen dat de achterstand tussen de arbeider en de Franse bourgeoisie wordt ingelopen door de forse loonsverhogingen die uit de stakingen zijn voortgevloeid. Dat is nu echter precies de grote illusie. Het reële inkomen van Frankrijk als geheel is door de stakingen lager komen te liggen; de produktievermindering plus de vernietiging van goederen kan best eens naar de tien procent van het nationale inkomen lopen. Daarbij is de schade voor sommige bedrijfstakken nog conservatief geschat, want als er door gebrek aan transport een stuk van de oogst teloor gaat komt de klap hard aan, en in enkele zwakke branches (textiel!) zullen bedrijven over de rand geduwd worden. Verhogingen van het geldinkomen kunnen zulke verliezen macro-economisch wel even versluieren, maar ze presenteren zich daarna altijd opnieuw in de vorm van verhoogde prijzen of, als de staat de betrokkenen schadeloos stelt, in de vorm van verhoogde belastingen. Forse loonsverhogingen over de hele linie blijken dan niets anders te zijn dan looninflatie. Dat wisten alle ingewijden al, en de Franse arbeiders die het niet willen geloven zullen het wel gauw merken. Een beperkte staking in een niet te grote sector - daar zit brood in, voor de betrokken groep. Massieve geldloonverhogingen over een breed front - dat is de schijn van de vooruitgang.

Looninflatie immers is geen methode om de inkomensverhogingen mee te verbeteren. De sterke bedrijven wentelen de last af op de klanten. De zwakke bedrijven - en dat zijn in Frankrijk veel kleine middenstanders - slagen daar niet in, maar dat komt nu juist niet aan de rechtvaardigheid ten goede. De bezitters, en ook die van vast goed, profiteren van de nominale waardestijgingen. De arbeiders worden er nauwelijks wijzer van, en voor zover het gebeurt gaat het ten koste

van de economisch zwakkeren. En een zeker gevolg van al deze geldwaardedalingen is de frustratie: de prijsstijging geeft iedere huisvrouw het gevoel dat zij achterop raakt, dat de anderen profiteren, dat de maatschappij boosaardig functioneert.

De Fransen hebben overigens enige ervaring met dit proces. In het midden van de jaren dertig, onder de regering van Leon Blum, zijn de lonen binnen enkele jaren verdubbeld. Ook toen waren er stakingen en bedrijfsbezettingen aan vooraf gegaan. Het was in de tijd van de crisis, met een slappe vraag en grote werkloosheid. Daarom leek de kans op afwenteling van de loonsverhoging toen geringer dan op 't ogenblik. Toch heeft een befaamd onderzoek van M. Kalecki aannemelijk gemaakt, dat er in de reële verhoudingen opvallend weinig veranderde. De prijzen stegen met de lonen, hetgeen wil zeggen dat de winstinkomens zich aardig wisten aan te passen. De koers van de franc daalde evenredig met de stijgende lonen. De werkloosheid werd niet veel groter, zoals de klassieke theorie had voorspeld, maar nam ook niet af (hetgeen volgens de koopkrachttheorie had moeten gebeuren). De spons van de reële verhoudingen herstelde zich snel na de krachtsinspanning die de nominale grootheden had veranderd. De les van het Blum-experiment[4] is door de Fransen niet geleerd.

Uiteraard bestaat er bij linkse waarnemers de hoop, dat de onderste lonen sterker zullen worden opgetrokken dan de hogere, en dat schijnt ook de bedoeling te zijn van sommige vakbonden. Doch die bedoeling is moeilijk te realiseren. De collectieve arbeidsovereenkomst betekent in Frankrijk veel minder dan in andere landen. In belangrijke bedrijfstakken liggen de uitbetaalde lonen aanzienlijk hoger dan het contractloon - soms kan dit verschil vijftig procent belopen. De echte lonen worden vastgesteld in de bedrijven, waarbij ploegbazen en voormannen een invloedrijke rol spelen. De loonvorming is in dit opzicht veel individualistischer dan in andere landen. Ook het wettelijk minimumloon (SMIG) betekent daardoor meestal weinig; het ligt in de regel ver beneden het feitelijk loon. Door de individuele loonvaststelling ontstaan overigens wel wrijvingen en onbillijkheden, en dat stemt de arbeiders niet vrolijker; daarin wordt door de loonronden echter geen verbetering gebracht.

Maar ook al zouden deze eigenaardigheden in het Franse loonsysteem zich niet voordoen dan nog zouden we ernstig moeten twijfelen aan de mogelijkheid, de loonopbouw door looninflatie te nivelleren. De hogere lonen van geschoolde arbeiders zullen zich trachten aan te passen aan hun traditionele posities. De macht van de geschoolden is daartoe zeker voldoende, evenals de macht van de sterke ondernemers voldoende is om de kostenverhogingen door te geven en hun oude inkomens te herstellen. Inflatie is nu eenmaal het systeem dat de sterken spaart en de zwakken grijpt. Alleen als de economisch sterken zich vrijwillig beperkingen opleggen kan de loonopbouw wat in elkaar worden gedrukt, ten bate van de laagste inkomens. Dat

vergt echter een inkomenspolitiek, dus een bewuste solidariteit tussen de gesalarieerden en lagere inkomenstrekkers.

Nu kunnen wij hopen, dat de barricaden juist deze solidariteit zullen opleveren, als een rijpe vrucht van de gemeenschappelijke strijd. Men moet wel een geharde optimist zijn om er in te geloven: in een tijd van versterkte prijsstijgingen, waarin talrijke groepen abrupte schade hebben geleden, moeten de hoger betaalde loon- en salaristrekkers zich matigen bij hun looneisen. Onderwijzers en leraren, het personeel van de tekenkamer, de bazen in de fabriek, zij moeten meewerken aan een nivelleringsoperatie; want als zij het niet doen haalt het in de lagere regionen van de loonopbouw te weinig uit. Deze groepen zijn het voor een groot deel met de stakingen oneens geweest. Uit hun gelederen zijn de tegenbetogingen georganiseerd die onder het kruis van Lotharingen, en krachtig de Marseillaise zingend, hun trouw aan De Gaulle hebben getoond. En zij zouden, uit solidariteit, hun inkomens door de looninflatie laten indrukken? Kom nou.

Intussen worden tijdelijke relatieve verbeteringen in de positie van de Franse arbeiders nog uit een andere hoek bedreigd. De nieuwe koopkracht die door de inflatie ontstaat richt zich op goederen, die in het binnenland niet geproduceerd kunnen worden; de produktiecapaciteit wordt immers volledig gebruikt, er is geen werkloosheid en de groei van de produktie is voor zeker twee jaar achterop geraakt. Dus zuigt de extra koopkracht buitenlandse goederen aan, en zo ontstaat een tekort op de buitenlandse handel. Dat kan natuurlijk in goud worden afgedekt - daarvan hebben ze genoeg in Frankrijk - maar dit verzwakt de franc. Eenzelfde invloed gaat uit van de duurder geworden export, en van het feit dat sommige exporteurs door de stakingen hun verplichtingen niet kunnen nakomen. Het spreekt vanzelf dat dan de gedachte aan devaluatie opkomt. Of het zover zal komen valt nu nog niet te zeggen; mij lijkt het niet nodig, indien er tenminste geen hernieuwde stakingsgolf komt. De Franse goudreserves kunnen de stoot opvangen, en de Franse regering zal voor het prestigeverlies van de devaluatie terugdeinzen. Als het er echter toch van zou komen zou dit nieuwe prijsstijgingen mee brengen, en de arbeiders zouden nieuwe looneisen moeten stellen om hun reële inkomen te beschermen. De devaluatie zou in de eerste plaats de winstmarges vergroten, en er verder toe bijdragen dat de oude inkomensverhoudingen worden hersteld.

Mijn stelling is dus, dat er een hele reeks van krachten werkt die de inkomensverdeling in stand houdt, dat looninflatie deze krachten niet terugdringt, en dat het reële produktieverlies een terugslag in de economische groei oplevert van tenminste twee jaar, dat ook door de arbeiders zal worden gedragen. Economisch en sociaal is de hele operatie vergeefse moeite geweest, met schade op korte termijn en zonder uitzicht op winst op lange termijn. Wie de economische verhoudingen wil veranderen moet andere wegen bewandelen - hij moet

het vooral zoeken bij de belastingen en de overheidsuitgaven, maar dat is een verhaal, dat hier niet aan de orde is.

Tenslotte zou iemand kunnen menen dat de barricaden het politiek klimaat in Frankrijk verbeterd hebben. Er komen dan toch maar verkiezingen. Ik heb optimisten horen speculeren over de beleidswijziging die door de verkiezingen zal worden afgedwongen. Dat is inderdaad een zonnig onderwerp, voor wie graag de zonzijde wil zien. Er zal straks een breed kabinet komen met verstandige mensen erin. Niet meer dat serviele tegenover het staatshoofd.[5] Het opgeblazen nationalisme zal worden doorgeprikt. Engeland wordt aanvaard als partner in een stevig opgebouwde EEG. Het is uit met het gechicaneer tegen Amerika en met de geniepige politiek tegen de dollar. Frankrijk zal zich in het Midden-Oosten met een nieuw minimum aan fatsoen gaan gedragen; er komt een eind aan het hyena-achtige beleid, het loeren op de oliebelangen en het heulen met de Arabieren. In plaats van de zelfoverschatting van de Franse natie zal het klassieke rationalisme weer naar voren komen. In plaats van het Frankrijk van De Gaulle krijgen we weer te maken met het Frankrijk van Monnet.

Ja ja. Maar voorlopig is daar allemaal niets van te zien. De studenten zijn trouwens niet voor dit soort doeleinden de straat op gegaan; hun politieke idealen zagen er heel anders uit, veel romantischer en helaas veel onzinniger. De treurige waarheid is, dat men de mensen niet voor rationele doelstellingen op de barricaden krijgt. De revolutie wordt gevoed door de onzin, en het effect is navenant. Want het meest tastbare resultaat is dat de Franse rechterzijde nu hechter dan ooit samenklit. Terwijl enkele mensen op het kerkhof liggen, lopen kwaaie rakkers van het type Salan weer vrij rond. Bidault is terug. De reactionairen zijn verbitterd, en zij zeggen dat zij het altijd wel gezegd hebben: links is een gevaar voor Frankrijk. De oproerpolitie is beter getraind dan ooit. Dat zijn de wrange vruchten van de barricaden.

Eindnoten:

1 Bron: *Het (Nederlandse) Centraal Economisch Plan* 1968, blz. 41.
2 Bron: *Jaarverslag Nederlandsche Bank* 1967, blz. 47.
3 *C.E.P.* 1968 blz. 29.
4 *The Lesson of the Blum Experiment*, artikel van Michael Kalecki in het 'Economic Journal' van 1938.
5 Zelden is mijn afkeer van De Gaulle en zijn stelletje ministers zo groot geweest als toen het oude staatshoofd, na zijn onhandige gestommel in Quebec, onverhoeds terugkeerde en zich daar, op een onchristelijk uur, door de hele ministerraad liet opwachten. Geen van die mensen bracht het op, voor deze keer eens in bed te blijven liggen en de ontvangst over te laten aan Pompidou, die tenslotte betaald wordt voor dit soort klusjes.

14. De lasten van het wegverkeer*

'Protest! Geen zwaardere lasten op het wegverkeer!' Dat is de tekst van het oranje papiertje dat op veel auto's geplakt was. Door de automobilisten en de benzinetappers. Het is dus een protest van belanghebbenden - en dat mag dus wel eens kritisch worden bekeken. En zulks ook omdat de ANWB, overigens een voortreffelijke instelling, achter de actie is gaan staan. Er kwam een functionaris van de ANWB op de beeldbuis protesteren, namens de leden - zou hij ze dat eerst

* Het Parool, 23 april 1969.

gevraagd hebben? Ik ben lid van de ANWB, maar ik vind de voorgenomen belastingverhoging op benzine helemaal niet zo verkeerd. Integendeel, ik heb het gevoel dat autorijden nog veel te goedkoop is - voor de automobilisten. En dat het automobilisme te duur

is voor de maatschappij als geheel. Het protest zou, naar mijn mening, eerder moeten luiden:

Geen zwaardere lasten op de maatschappij door een uit de kracht gegroeide autocultuur!

Auto's brengen veel kosten met zich mee. Deze worden slechts voor een deel gedragen door hun eigenaren. Voor een deel worden ze gevoeld door anderen. Voorbeelden: stinkende uitlaatgassen, bedorven grachten, ontwrichte steden, verkeersongevallen. Ook de luchtvervuiling door de olieraffinaderijen is een voorbeeld, want dat Pernis zo onsmakelijk staat te geuren gebeurt vooral ter wille van het autoverkeer. Deze kosten bestaan wel, maar ze worden gedragen door jan en alleman. In die zin is de auto te goedkoop.

Daar komt nog iets bij. Een auto neemt ruimte in beslag - al gauw een vierkante meter of tien. Die rechthoek ligt niet stil, maar verplaatst zich bij voorkeur naar de plekken waar de ruimte het meest schaars is. Overdag in de binnenstad, 's nachts in de buitenwijken. Het is dus dure grond die geblokkeerd wordt. Dat betekent weer: kosten, die slechts bij hoge uitzondering (parkeergeld) door de automobilist worden gedragen.

Daar staat natuurlijk tegenover, dat het wegverkeer ruim twee miljard gulden aan belasting betaalt. Iets minder dan een miljard wordt besteed aan wegen. De belangengroep der automobilisten wordt dan ook niet moe er op te wijzen dat de overheid meer dan een miljoen van hun goeie geld aan andere dingen uitgeeft dan aan verkeersvoorzieningen. Daarbij wordt vergeten, dat dat miljard voor een deel nodig is om verkeersagenten, parkeerborden, verkeersdeskundigen, ambulances en ziekenhuizen te betalen. Maar dat is het ergste niet. Veel erger is, dat een groot deel van de reële kosten helemaal niet aan de maatschappij wordt vergoed, maar onbetaald en onvergolden worden afgewenteld op degeen die het per ongeluk treft.

Wie het bovenstaande inziet zal gauw op fantastische bedragen uitkomen. Hoe moeten wij bijvoorbeeld het feit waarderen, dat jaarlijks talloze voetgangers, die 's ochtends nog welgemoed de deur uitstapten, 's avonds in een ziekenhuis liggen omdat zij door een auto zijn geschept? De verzekering vergoedt de geldkosten, en die worden betaald uit bijdragen van automobilisten - maar wie vergoedt de ellende en de narigheid? Natuurlijk hoeven we niet de individuele man aan het stuur, die het ongeluk veroorzaakte, aansprakelijk te stellen (schuld of geen schuld, dat is de kwestie niet); maar de autocultuur als geheel is toch wel degelijk verantwoordelijk voor verminking en doodslag op grote schaal. Dat kan moeilijk anders - maar het zijn kosten, die onder de huidige toestand onvergolden blijven.

Nu geef ik dadelijk toe dat auto's ook grote voordelen met zich brengen: anders waren ze er niet. Het saldo is stellig positief. Maar de voordelen komen voor het grootste deel ten goede aan de autorijders. Weliswaar ook voor een deel aan anderen. Dank zij het wegverkeer

worden goederen en diensten sneller en efficiënter bij de mensen gebracht. Maar daarvoor betalen die mensen dan ook. Het beroepsvervoer laat zich voor zijn diensten honoreren - transportkosten zijn vooral een deel van de kostprijs - en daar is niets tegen. Er is echter wél iets tegen, dat het automobilisme lasten op de maatschappij afwentelt waar niet voor wordt betaald. Zo krijgen we een te gunstig beeld van het nut van de auto's. De concurrentiepositie van het wegverkeer ten opzichte van veiliger en minder geurige bedrijfstakken wordt geflatteerd. Wie fietst, draagt bijna geheel zijn eigen lasten. Het tekort van de spoorwegen is zichtbaar. Het tekort bij de auto's is onzichtbaar. Door de vertrokken concurrentieverhoudingen wordt het autopark te veel uitgebreid.

De produktieverhoudingen worden scheefgetrokken. Dat wreekt zich in sectoren waar men het verband met de auto's niet eens vermoedt: woningbouw, medische voorzieningen, scholen. Uit de groeicijfers blijkt dat de auto top-prioriteit heeft in onze samenleving.

Voor wie gevoelig is voor de inkomensverdeling komt daar nog een ander argument bij. Het zijn vaak de armere mensen, die de meeste last ondervinden van de auto's van anderen. De toch al te ongelijke inkomensverdeling wordt daardoor nog ongelijker. Dus niet alleen de produktieverhoudingen, maar ook de inkomensverhoudingen worden schever.

Wie het bovenstaande inziet zal niet makkelijk een grote mond opzetten tegen de verhoging van de benzinebelasting. Hij zal misschien eerst nog eens willen nadenken. Als hij daarmee toch bezig is zou hij meteen even kunnen prakkizeren over de vraag waar de overheid (die in de toekomst nog veel en veel meer geld nodig zal hebben) dan wel extra belastingen op zou moeten heffen. Op de anderen, natuurlijk, dat is duidelijk. Maar hoe dan? De BTW verhogen? Of de inkomstenbelasting?

De meeste autobezitters zullen een verhoging van de inkomstenbelasting evenmin met gejuich ontvangen. Toch is dit argument, hoezeer de ANWB, de KNAC en de andere protestanten het hadden behoren te overwegen, niet doorslaggevend. Van veel meer betekenis is, dat de auto, blijkens de groei van het wapenpark, een hoge prioriteit in onze maatschappij blijkt te genieten. Die prioriteit is mede het gevolg van onvergolden kosten. Een wat lagere prioriteit is ongetwijfeld in het belang van een gezonde en evenwichtige samenleving. Het wordt tijd voor een antiprotestactie.

P.S. En waarom worden geen nabranders bij de wet voorgeschreven? Mag ik de Tweede Kamerleden van de linkse partijen herinneren aan het recht van initiatief?

15. Inflatiecorrectie: liever niet doen*

De minister van financiën en de bijpassende staatssecretaris hebben een fiscaal plannetje bedacht dat er niet alleen bijzonder smakelijk uitziet maar bovendien nieuw is in de wereld der belastingen. Men zou misschien menen dat op dit terrein alles wel eens eerder was vernomen, maar dat is niet zo. Ook in het buitenland wordt het idee nauwelijks toegepast. Het komt er op neer, dat de loon- en inkomstenbelasting ieder jaar verlaagd wordt naarmate de prijzen stijgen. Die verlaging gaat automatisch volgens een in de wet neergelegde formule. Het woord ‘verlaging’ geeft de operatie niet helemaal zuiver weer; de tarieven worden van toepassing verklaard op hogere inkomens dan het jaar tevoren, al naar gelang de prijzen sindsdien zijn opgelopen; en de belastingdruk blijft dus constant, in weerwil van de inflatie. Daarom kan men beter spreken van automatische tariefcorrectie of bijstelling dan van belastingverlichting. Inderdaad is ‘bijstelling’ het woord dat de minister gebruikt.[1]

Omdat het hier een experimentele zaak betreft is een wetsontwerp gemaakt dat niet, zoals gebruikelijk, door de Koningin aan de Kamer is gestuurd; het is aan jan en alleman gezonden met verzoek om discussie. Het heet daarom geen wetsontwerp maar voorontwerp. Deze aantekeningen zijn bedoeld als een kleine, zij het negatieve, bijdrage. Het plan ziet er sympathiek uit; het zal dan ook niet ontbreken aan gunstige reacties. Eigenlijk is deze bijstelling nog sympathieker dan echte belastingverlaging. Want die wekken altijd enig schuldgevoel op, zo van: kan dat nu wel; maar hier doet de fiscus bij voorbaat afstand van geld dat op dubieuze wijze (namelijk door de inflatie) wordt verkregen.

Als iemands inkomen stijgt, en de prijzen stijgen net zoveel, wordt hij er beter noch slechter van. Dan komt echter de progressieve inkomstenbelasting die hem onder een hoger tarief brengt, en het gevolg is dat zijn reële inkomen achteruit gaat. Aan die stiekeme ingreep staan wij nu al decennia lang bloot, ieder jaar opnieuw. Ze wordt af en toe goedgemaakt door schoksgewijze ‘verlichtingen’, zo om de vier jaar, die een geweldige deining geven. Het lijkt schitterend dat de automatische bijstelling aan dit systeem een eind maakt. Een kniesoor die het voorontwerp van minister Witteveen niet verwelkomt. Toch is de strekking van deze aantekeningen dat het plan niet zo mooi is als het lijkt, en dat het maar liever niet moet worden uitgevoerd.

De argumenten vóór de glijdende bijstelling zijn voornamelijk een zestal. Met slagwoorden: draagkracht, kruipende verhoging, democratie, inkomensverdeling; de schoksgewijze aanpassingen zijn verkeerd; en zij scheppen de illusie van een echte verlaging. Dit zestal wordt

* Hollands Maandblad, juni/juli 1969.

hieronder toegelicht, waarbij zal blijken dat de meeste pro's omkeerbaar zijn of schaduwzijden hebben. Tenslotte volgen twee contra's, die voor mij de deur dichtdoen.

Een voor de hand liggend argument voor de automatische tariefcorrectie is, dat de progressie[2] in de inkomstenbelasting is gebracht omdat de wetgever, nog juist voor het aflopen van de vorige eeuw, rekening wilde houden met de draagkracht. Het draagkrachtbeginsel wordt algemeen erkend als een van de grondslagen van het belastingrecht. De wetgever heeft nooit beoogd dat de tarieven zouden oplopen zonder dat de draagkracht toeneemt - dus is het gevolg van de wet in inflatietijd strijdig met de bedoelingen van de wet. Deze redenering staat, als historisch verslag, stellig sterk. Wel zou ik zachtjes willen tegenwerpen dat het bij het draagkrachtbeginsel meer gaat om inkomensverhoudingen dan om absolute inkomens; en de door de inflatie oplopende tarieven brengen geen verstoring in de draagkrachtverhoudingen. Erg zwaar zou ik dus aan deze kritiek op de huidige wet niet willen tillen, al kan men niet ontkennen dat er iets in zit.

Een tweede argument voor de bijstelling, dat het bij velen goed zal doen, is m.i. al zwakker. Het vraagt zich bekommerd af, waar we met die inflatie naartoe gaan - naar de afgrond, uiteraard, en daar komt dan nog de voortdurende tariefsverhoging bij.

Deze wordt nu een ‘sluipende’ tariefsverhoging genoemd (de term is ontleend aan het wetsontwerp). U ziet hem griezelig voortsluipen, naast de kruipende inflatie, hand in hand, om zo te zeggen. Maar voordat men uit deze suggestieve woordkeus besluit dat er iets sinisters aan de gang is ware wel even te bedenken, dat de belastingen juist ten doel hebben de inflatie af te remmen. Inflatie ontstaat vooral door overbesteding, en de belastingen dammen de bestedingen in. De sluipende tariefsverhoging mag dan een onwettig kind zijn van progressie en inflatie, het is tevens een inflatiebestrijder. Dat kruipen en sluipen gaat dus niet zozeer hand in hand als het wel lijkt.

Voorstanders van de door de wetgever onbedoelde tariefsverhoging beschrijven het opkruipen van het tarief met de uitdrukking ‘automatische stabilisator’. Dat klinkt een stuk positiever. Zij vinden, dat we op die automatische stabilisatoren zuinig moeten zijn. Er werken namelijk in een overbestedingsproces overwegend cumulatieve krachten: doordat de consumptie toeneemt, stijgen ook de rendabele investeringen, daardoor wordt weer inkomen gecreëerd dat tot meer consumptie leidt; bij hogere prijzen stijgen de lonen en de winsten, en daardoor geeft haast iedereen weer meer uit, enz. Laat er nu in dat hele cumulatieve proces ook eens een zelfwerkende tegenkracht optreden, namelijk de automatische drukverzwaring van de loon- en inkomstenbelasting. Het is waar, dat daardoor afwenteling en prijsverhoging ontstaan (niets is ideaal), maar de bestedingen worden geremd. De wetgever mag het destijds niet zo bedoeld hebben, het is toch mooi meegenomen.

Deze laatste redenering wijst er al op, dat de zaken minder duidelijk liggen dan op het eerste gezicht lijkt. Ook zonder dat men het automatische stabilisatie-argument de doorslag laat geven, wordt een begin van twijfel gewekt. En dat is wat ten aanzien van dit wetsontwerp bepaald nodig is.

Een derde argument dat in het nieuwe wetsontwerp doorklinkt is het volgende. De sluipende tariefsverhoging komt tot stand buiten de wetgever om. Die gang van zaken is eigenlijk, in onze parlementaire stelsel, niet zuiver. Als we de belastingdruk willen verhogen is daarvoor maar één juiste weg: Koning en Staten-Generaal beslissen zulks in gemeen overleg. De bijstellingswet schaft de onzuivere tariefsverzwaring af en plaatst de bewuste tariefsverzwaring in het juiste perspectief. Het wetsontwerp dient, in deze redenering, de democratie.

Dit nu lijkt mij een gedachtengang die niet vrij is van formalisme. Men kan er, desgewenst, een nog veel formeler argument tegenover stellen: uit het feit, dat wij een progressieve inkomstenbelasting in inflatietijd handhaven blijkt, dat de wetgever akkoord gaat met de tariefsverhoging die daarvan het gevolg is. Dit mag dan niet voorzien zijn door de wetgever van 1893, maar de huidige leden van de regering en het parlement zien de automatische drukverzwaring wél, en het feit dat ze de wet laten zoals ze is, is een teken dat er precies gebeurt wat er in de parlementaire democratie behoort te gebeuren. Dit is, dat geef ik toe, een bijzonder flauw praatje (alle bestaande wetten zijn, zolang ze bestaan, ‘uitingen van de volkswil’) maar het is niet zoveel flauwer dan het argument dat de huidige wet fout is omdat zij automatische tariefsverhogingen in het leven roept, die niet netjes staan in een democratie waar belastingverhogingen alleen behoren te geschieden uit kracht van *nieuwe* wetten. De sluipende drukverzwaring geschiedt conform de wet, daar zit nu juist de kneep. Misschien is die wet goed, mischien niet.

Men kan, ten vierde, de glijdende correctie voorstaan met een beroep op de inkomensverdeling. Zo'n verhaal is gemakkelijk op te hangen, maar het is hachelijk. Zoiets van: de zwakken worden het slachtoffer van de inflatie, en nu worden ze ook nog eens gepakt door de belastingen. Dat klinkt suggestief, maar het klopt niet. De zwakken profiteren niet van de inflatoire inkomensstijgingen, en ze ondergaan dus ook geen kruipende tariefsverhoging. Bovendien betalen de minder draagkrachtigen weinig inkomstenbelasting. Wil men ze werkelijk helpen dan kan beter de belastingvrije voet worden verhoogd, of de regering zou kunnen afzien van stukken van de BTW (maar kom daar eens om). Het voorontwerp bevat een hele mooie zin, waard om te worden geciteerd: door de voorgestelde regeling ‘wordt bereikt dat voor degenen wier inkomen de inflatie heeft gevolgd de inkomstenbelastingdruk dezelfde blijft en dat zij wier inkomen de invloed van de inflatie niet of slechts ten dele heeft ondergaan, een met de verminderingen aan draagkracht overeenkomende verlichting van de in-

komstenbelastingdruk ondervinden'. Dat klinkt nobel: de achterblijvers worden straks gecompenseerd door een automatische belastingverlaging. Maar het meeslepende karakter van die uitspraak wordt wat dubieus als men bedenkt, dat de achterblijvers vaak zulke lage inkomens hebben, dat ze toch niet veel van de glijdende bijstelling zullen profiteren. En de geciteerde stelling kan ook, met een kleine wijziging, op de huidige regeling worden toegepast: thans worden inflatiemakers automatisch afgestraft doordat ze zichzelf onder een hoger tarief brengen. Wie achterblijft is nu uiteraard van deze extrabelasting vrijgesteld.

Een vijfde argument vóór het nieuwe ontwerp: onder het huidige systeem worden om de paar jaar tariefsverlagingen toegepast die schoksgewijs plaatsvinden. Die correcties komen te laat, en omdat er grote bedragen mee gemoeid zijn vallen ze altijd slecht. De minister kan het geld moeilijk missen, de conjunctuur is vaak niet te rijmen met een abrupte belastingverlaging. Deze kritiek wordt door de minister aangevoerd om zijn glijdende correctie aannemelijk te maken. Het is m.i. weer een tamelijk ambivalente redenering en onderling kloppen de argumenten niet helemaal. Als de minister door de schoksgewijze correctie geld te kort komt ('budgettaire moeilijkheden') komt hij dat ook door een glijdende correctie; de bedragen zijn immers ruwweg dezelfde. Onder het voorgestelde systeem treden de verliezen voor de schatkist zelfs eerder op: dat betekent dat het budgettaire probleem moeilijker wordt, niet makkelijker. (Toegegeven: als de minister het geld eerder vangt gaat hij het misschien ook eerder uitgeven, en als dan de belastingverlaging om de vier jaar komt zit hij met tekorten.)

Tenslotte - argument no. 6 - zinspeelt de minister erop dat de schoksgewijze neutralisaties van het inflatoir opgeschroefde tarief die we nu kennen bij het publiek illusies wekken. De mensen denken dat ze een echte belastingverlichting krijgen, maar in feite is dat niet zo; over de loop van de jaren blijft de druk ongeveer dezelfde. Cynici zullen daar tegenover stellen, dat de wereld vol illusies is, speciaal op economisch terrein, en dat de meeste daarvan nu juist pessimistisch uitvallen. Zo geloven de meeste mensen dat de prijsstijgingen het reële inkomen van alle Nederlanders bij elkaar doen afnemen, wat natuurlijk niet waar is, maar wel veel frustratie en ontevredenheid oproept. Laat er dan ook eens een rozige illusie tussendoor lopen. Bovendien zijn vanouds in de belastingtechniek die heffingen aangeprezen die vrij ongemerkt plaatsvinden. Die aanprijzing kan men uitbreiden tot de stiekeme tariefsverhogingen; sluipende en kruipende verzwaringen hebben althans het voordeel dat ze stilletjes tot stand komen, zulks in tegenstelling tot andere, die met geweldig veel radauw gepaard gaan. Ook hier dus weer een redenering, die men best kan omkeren.

Tot zover heeft het overzicht van de argumenten vóór de automatische bijstelling eigenlijk alleen opgeleverd, dat de bedoeling van de wet op de inkomstenbelasting ligt bij de draagkracht, en dat tariefs-

verzwaringen bij een constante draagkracht alleen maar toelaatbaar zouden zijn door een afzonderlijk ingrijpen van de wetgever. Maar daar staat tegenover dat een wet, zoals de huidige die automatische tariefverzwaringen in inflatietijd oplevert, een welkom tegenwicht tegen overbesteding oproept. Dat tegenwicht wordt inderdaad stilletjes geboden, maar daar kan men net zo goed een voordeel als een nadeel in zien.

Ik kom nu aan de punten, die voor mij de doorslag geven. Ik zou, het bovenstaande overziende, misschien nog net voorstander zijn van het wetsontwerp. Maar dan alleen op twee voorwaarden. Ten eerste zou ons belastingstelsel zo evenwichtig in elkaar moeten zitten dat er voor de komende, zeg tien, jaren geen wijzigingen nodig waren. Een tweede voorwaarde is, dat de totale belastingdruk voorlopig niet verzwaard behoefde te worden. Aan geen van beide voorwaarden is voldaan.

Ons belastingstelsel is verre van ideaal, en in de komende jaren zal er telkens aan geknutseld moeten worden. Nu eens hier, dan weer daar zullen knelpunten opduiken. Ik denk aan de verruiming van de investeringsaftrek in het geval de economische groei blijkt tegen te vallen, aan de nog steeds onbevredigende positie van de voor geld werkende vrouw, aan een flinke verhoging van de belastingvrije voet, en aan een dringend geboden vereenvoudiging van de fiscale techniek. Dat alles gaat de schatkist scheppen geld kosten. Het valt te vrezen dat de glijdende bijstelling beslag legt op belastinggeld, dat beter aan meer urgente verlagingen had kunnen worden gegeven. In de redenering van de minister ontbreken alle verwijzingen naar deze rivaliserende maatregelen en wordt de correctie van de tarieven der loon- en inkomstenbelastingen als een op zichzelf staande zaak geprezen. Daardoor is dit dure plan losgemaakt uit een reeks van andere dure fiscale plannetjes, en dat lijkt mij verkeerd. Wat het zwaarst is moet het zwaarst wegen, en die regel wordt hier bij voorbaat buiten werking gesteld.

Belangrijker is nog, dat de belastingdruk in de komende jaren stellig zal moeten toenemen. Dat is geen prettige gedachte, en men kan van politici nauwelijks verwachten dat ze haar van de daken zullen roepen. Toch zijn zij best op de hoogte met, om maar eens iets te noemen, het schreeuwende geldgebrek van de gemeenten. Die financiële noodtoestand is geen voorbijgaand verschijnsel, maar zij zal in de komende decennia steeds erger worden. Dat geldt ook voor een andere slokop, het onderwijs. Het aantal studenten zal namelijk sterker stijgen dan het nationale inkomen, en de uitgaven per student lopen ook op. Overal zullen de klassen kleiner moeten worden. De kosten per hoofd zullen oplopen. Ditzelfde verschijnsel doet zich voor in allerlei overheidssectoren, en daardoor is een stijgende belastingdruk onontkoombaar. Deze komt, ook na de glijdende inflatiecorrectie, tot stand door de groei van het reële inkomen, maar dat zet onvoldoende zoden

aan de dijk. De sluipende drukverzwaring is, op zichzelf beschouwd, een lelijk ding, maar ik kan bewijzen dat *alle* belastingen verkeerd zijn: BTW, motorrijtuigenbelasting, vermogensbelasting, sigarettenaccijns, noem maar op. Ergens zel het geld gevonden moeten worden. De automatische tariefsverzwaring van de inkomstenbelasting brengt geld in het laatje. Het lijkt mij verkeerd om die belastingopbrengsten bij voorbaat, en zonder afweging tegen de financiële behoeften, af te schaffen.

Het bovenstaande houdt allerminst in, dat de druk van de loon- en inkomstenbelasting nu maar tot aan de zestig procent van het nationale inkomen (het theoretische maximum onder de huidige wet) moet opkruipen. Af en toe zal de regering moeten bezien of de tarieven verlaagd behoren te worden. Dat hoort dan te gebeuren in het licht van de concurrerende wensen op belastinggebied, en vooral ook in het licht van de gewenste uitgaven. Bovendien moet men bij die operaties de conjunctuur in het oog houden; zou er een depressie komen dan kan vooral een massieve verlaging van de loonbelasting bijzonder snel en effectief werken.[3]

Al deze dingen moeten worden bekeken in het totaal der financiële prioriteiten. De mogelijkheid daartoe wordt door de automatische bijstelling uit handen gegeven. Een dergelijke voorbarige prijsgave past niet in een modern beleid. Ergo: een interessant voorontwerp, prachtig om over te discussiëren, maar niet om wet te worden.

Eindnoten:

1 Het wetsontwerp gaat uit van een prijsstijging, die jaarlijks door het CBS wordt berekend. Daarbij blijven echter de prijsverhogingen buiten beschouwing die de fiscus zelf oproept door verhogingen van indirecte belastingen en verlagingen van subsidies. De reden is, dat dergelijke prijsverhogingen eigenlijk niet in het inkomen mogen worden gecompenseerd.

2 Het voorontwerp spreekt herhaaldelijk over progressiviteit. Op de Kneuterdijk hoorde men beter te weten.

3 Onder het voorgestelde systeem worden de tarieven in de depressie verhoogd, wat natuurlijk conjunctureel averechts werkt.

16. Lundberg over rijke mensen*

De heel rijke mensen blijven iets fascinerends houden. Marnix Gijsen heeft ze eens omschreven als arme mensen met geld; maar daar staat de uitspraak van Scott Fitzgerald tegenover, dat rijken anders zijn dan u en ik: zacht waar wij hard zijn, en andersom, op een manier die men alleen kan begrijpen als men zelf rijk is. Het is in ieder geval interessant om te weten wie de supermiljonairs zijn, hoe ze aan hun geld kwamen, waar ze het in gestoken hebben, of ze zich met politiek bemoeien en hoe, of ze eigenlijk belasting betalen, wat hun clubs zijn. Daarover heeft de journalist Ferdinand Lundberg, bekend door *America's Sixty Families* (1937), een ongewoon informatief boek geschreven: *The Rich and the Super-Rich*. Het bevat duizend bladzijden, vol namen en cijfers, theorieën en anekdotes. Het boek is een geweldige bestseller; u kunt het voor een tientje kopen, en dat is geen geld als men bedenkt over hoeveel miljarden dollars het gaat. Helaas treden er alleen Amerikanen in op.

* Het Parool, 10 september 1969.

Hoe wordt men multimiljonair? Daarop heeft Lundberg een simpel antwoord: zorgen dat je ouders het al waren. De nazaten van de oude Rockefeller, van Cornelius Vanderbilt, van Ford, Mellon, Dupont,

vormen de kern van de super-rijken. Lundberg beweert zelfs dat iemand de laatste tijd de kapitalistische top niet meer op eigen kracht kan halen. Hij maakt een uitzondering voor de olie, en dat moet ook wel, want de rijkste man ter wereld, Paul Getty, is begonnen als boerenknecht en barbier; zijn 1500 miljoen dollar heeft hij bij elkaar gescharreld door handel in land waar olie in bleek te zitten. Maar daarbuiten acht Lundberg de kans gering dat iemand zich, al verdienende, een weg baant naar de allerhoogste vermogens. (Ik kom op die stelling aanstonds terug, omdat ze me onjuist lijkt.)

Wie zijn de super-rijken? Lundberg maakt duidelijk dat het een zeer uiteenlopend clubje is. Hij ontkent dat het allemaal slimme, handige, gewetenloze, doortrapte of zelfs maar geïnteresseerde financiers zouden zijn. Er zijn zuigelingen bij, voor wie bij de geboorte honderden miljoenen opzij zijn gezet, in een speciaal fonds; vrouwen van uiteenlopende leeftijd en aantrekkelijkheid (zeer veel zelfs - de meerderheid van de mensen met meer dan 10 miljoen dollar zijn vrouwen, en dat is ook geen wonder, want de miljonairs plegen op latere leeftijd nogal eens te hertrouwen met jeugdiger personen, die dan later als weduwe achterblijven). Er zijn voorts consumenten, reizigers en grappenmakers bij, die te onnozel en te weinig belangstellend zijn om te begrijpen wat er eigenlijk met hun centen gebeurt; en hoogbejaarde figuren, die het allemaal wat uit de hand loopt.

Maar er zitten inderdaad ook scherpe zakenlieden tussen en politici zoals Nelson Rockefeller, die niet alleen de rijke man is achter de schermen van 's werelds grootste bedrijven (Esso) maar ook gouverneur van de staat New York en reizend ambassadeur van Nixon in Latijns Amerika. Er lopen gevaarlijke politieke liefhebbers tussendoor, zoals de op één na rijkste van de club, H.L. Hunt, die via zijn talloze radio- en tv-stations propaganda maakt voor Ku-Klux-Klan-achtige ideeën.

Lundberg geeft verder beschrijvingen van de consumptie der rijken, en dat zal voor de meeste lezers wel tot de smakelijkste onderdelen van het boek behoren. De Rockefellers hebben een landgoed met talrijke huizen, zwembaden en tennisparken erop, ‘Kijkuit’ geheten. Het voornaamste gebouw (waar John D. II woonde) is van graniet en heeft vijftig kamers. Natuurlijk heeft de familie ook nog woningen in New York en andere plaatsen, waaronder Hawaii en Venezuela. Niet dat ze die nodig hebben, want als ze, met hun particuliere luchtvloot, op reis zijn, huren ze voortdurend hele of halve hotels af. Dit is het soort verhalen dat de mensen graag lezen.

Interessanter zijn intussen Lundbergs beschouwingen over financiële manipulaties en speciaal die over belastingontduiking. Zoals bekend zitten er in de Amerikaanse wet flinke gaten; wie behendig stichtingen opricht voor een goed doel ontsnapt aan de fiscus, en een van die goede doelstellingen is de opvoeding (bijvoorbeeld van eigen kinderen!). Dat neemt niet weg dat de grote stichtingen, zoals de Ford

Foundation en de Rockefeller Foundation, enorme bedragen besteden aan lofwaardige zaken, en ik vind eigenlijk dat Lundberg dat wel wat meer had mogen laten uitkomen.

Lundberg is van mening dat ieder concern wetten overtreedt, al zijn het maar de anti-trustwetten, en dus met recht misdadig kan worden genoemd. Achter de grote vermogens gaan altijd misdrijven schuil, is een van zijn stellingen. Over de politieke invloed denkt de schrijver ook ongunstig; hij is van mening dat Amerikaanse politici te veel in dienst staan van het geld. Alleen op die manier kan men verklaren hoe de belastingwetten zijn zoals ze zijn; de regeling van de afschrijving op oliebronnen gooit schatten belastinggeld in de schoot van de oliemiljonairs, terwijl haast ieder redelijk mens daar tegen is.

Er moet overigens bij gezegd worden, dat Lundberg er niet op uit is, ‘het kapitalisme’ af te breken. Hij mag niet worden verward met Nieuw Links; hij laat geen gelegenheid voorbij gaan om heel lelijk over het marxisme te schrijven en distantieert zich mijlenver van iemand als C. Wright Mills, wiens theorie van de machtselite (politici, militairen, en zakenmensen) hij telkens opnieuw aanvalt. Maar Lundberg kritiseert ook de theorie, dat aandeelhouders niets te vertellen hebben; een theorie die vaak gebruikt wordt om te laten zien hoezeer het kapitalisme is veranderd. Hij meent, dat de kapitalisten nog wel degelijk in hun bedrijven aan de touwtjes trekken. Lundberg is geen dogmaticus, hij houdt zich zoveel mogelijk bij de feiten.

Dat wil niet zeggen dat we het altijd met hem eens moeten zijn. Zo lijkt het mij niet bewezen de dagelijkse misdrijven tegen de economische wetgeving, waar de schrijver de reuzenbedrijven van beticht, ook niet door kleine bedrijven worden gepleegd. Belastingontduiking is al helemaal iets waar de kleine zakenman, eerder dan het concern, op gespitst is. En buitengewoon kwetsbaar wordt Lundbergs betoog als hij voor ons uitrekent dat 70 procent van de Amerikanen eigenlijk arm is. Dit klopt ook niet met zijn opvatting, dat sommige arbeiders te hoge lonen krijgen in vergelijking met de inkomens van wetenschapsmensen, leraren en dergelijke.

Niet eens ben ik het met Lundberg dat de supertop bestaat uit erfgenamen van oude vermogens. Dit is in strijd met de gegevens uit dit boek, en ook met andere publikaties (de bekende lijst uit Fortune bijvoorbeeld). Op nummer vier van boven, ver boven de Fords en Rockefellers, staat dr. E. Land, vijfentwintig jaar geleden nog slechts welgesteld; hij heeft de Polaroid-camera uitgevonden. De Newyorkse advocaat Carlson bedacht een handige methode om fotocopieën te maken van documenten (Xerox); ook hij schoot op eigen kracht de top in. Trouwens, veel mensen kennen zulke gevallen uit hun eigen omgeving, en namen als Verolme en Caransa spreken voor zichzelf.

Tenslotte heb ik nogal wat kritiek op Lundbergs suggestie, dat de rijken sneller in rijkdom groeien dan de rest van de mensen. De top van 1 procent ontvangt in de VS ongeveer 10 procent van het nationale

inkomen. Dat is minder dan een halve eeuw geleden, toen het percentage de helft hoger was. Een van de redenen daarvan is dat de vermogensconcentratie is afgenomen. De top 1 procent van de Amerikanen heeft nu ongeveer een kwart van het totale vermogen; dat was een halve eeuw geleden nog zeker 40 procent. Bovendien krijgt het kapitaal een steeds kleiner stuk van het nationale inkomen: ongeveer dertig procent in 1900, en niet veel meer dan vijftien nu. Zulke verschuivingen zien we in alle landen. Zij trekken de laatste tijd sterk de aandacht van de economen, er worden boeken over geschreven en conferenties over gehouden, en dan is het wat vreemd dat Lundberg, die zich jarenlang zeer uitvoerig heeft gedocumenteerd, daar aan voorbijgaat.

Maar in weerwil van deze kritiek: een geweldig boeiend boek. Duizend bladzijden spannende verhalen en stimulerende beschouwingen.

17. Politici op de beeldbuis*

Omdat mijn vak dat meebrengt heb ik dinsdagavond urenlang naar de televisie zitten kijken waar diverse heren en één mevrouw de Miljoenennota bespraken. Het waren meest politici, die het niet met elkaar eens waren; de mannen van de regeringspartijen vonden dat de regering het goed voor de geest had, en de oppositie vond, in sterke bewoordingen, het omgekeerde.

Het was een warme avond, en televisielampen verspreiden nog extra hitte; de discussianten transpireerden dan ook krachtig. Sommigen op het voorhoofd, anderen langs de wangen, nog weer anderen op de bovenlip en er waren er ook die van een zeer algemene druppelvorming blijk gaven. Ze hadden allemaal gelijk, op een norse, dreigende of triomfantelijke manier; vooral de triomf bood geen aangename aanblik. Men had zich, ook voor de kijkers, makkelijk een prettiger avondje kunnen voorstellen.

Terwijl deze uitzending bezig was vroeg ik mij af waarom deze mannen daar voor de camera's zijn gaan zitten. Niet om gelijk te krijgen, want zij weten dat ze dat al hebben. Niet uit ijdelheid, want ze zijn wel meer op het scherm geweest en ze hebben al lang in de gaten dat zulks in het geheel geen positieve gevoelens achterlaat, niet bij henzelf en niet bij de kijkers. Ze doen het waarschijnlijk omdat het ze gevraagd wordt en ze uit routine geen nee kunnen zeggen, maar dat is dan dom; als men ergens nee tegen moet kunnen zeggen is het tegen de organisatoren van tv-discussies.

Het is ook denkbaar, dat fractieleiders en soortgelijke politieke figuren vinden dat ze niet thuis kunnen blijven omdat de concurrentie dan alleen het woord krijgt; nietwaar, het eigen geluid moet worden uitgedragen, opdat de kijker weet hoe het zit, zich een eigen oordeel

* Het Parool, september 1969.

kan vormen en straks op de juiste partij stemt. Als dit laatste inderdaad de motivering zou zijn, en dat vrees ik, dan maken deze heren een kolossale vergissing.

Want de indruk die de kijker overhoudt lijkt mij weinig positief. Hij ziet de bekende kibbelaars, die op een onduidelijke manier over iets onduidelijks van mening verschillen. Het politieke spel laat zich van zijn minst aantrekkelijke kant zien. Wie toch al geen hoge dunk heeft van het functioneren van de democratie voelt zich bevestigd in zijn wantrouwen: het land staat er slecht voor, de regering maakt er een potje van, een aantal vette en zwetende kerels zit dat goed te praten of af te breken, al naar hun politieke belang het meebrengt, straks gaan de belastingen nog verder omhoog, de kleine man is, als altijd de dupe. Het is pure propaganda voor de Boerenpartij of de communisten. Of voor D'66, want die was niet uitgenodigd, of had de uitnodiging afgeslagen.

Die reactie van de kijker was overigens op het scherm al te zien. Tussen de debatten door werden voorbijgangers geïnterviewd, en daaruit sloeg je een zware walm tegemoet van ontevredenheid, afgunst, wantrouwen, hebzucht, en algemene lelijkheid. Iedereen was er op achteruitgegaan, en iedereen zag aankomen dat dat nog wel erger zou worden. Niemand gaf er enig blijk van dat het reële inkomen van praktisch iedereen voortdurend stijgt. De BTW had het bij iedereen verkorven - niemand zei: toch prettig, dat die winkeliers ook eens een afrondingsvoordeeltje hebben gepikt voor al hun moeite. Iedereen zag systematisch de negatieve kant, en het werd aan de heren Toxopeus en Schmelzer overgelaten om uit te leggen hoe heerlijk de regering het allemaal met ons voor heeft - maar zulks op een manier die iedere geloofwaardigheid mist. Niet omdat hun argumenten zo zwak zijn, maar omdat ze gebracht worden in een omgeving van zweterige gelijkhebberigheid, triomfantelijke lik-op-stuk geverij, het overduidelijk pleiten voor eigen parochie.

Op deze manier wordt in Nederland de democratie uitgehold. En het zou allemaal niet strikt nodig zijn, als deze uitzendingen anders werden georganiseerd en geregisseerd. Als politieke voormannen wat meer benul hadden van de werking van de tv op de kijkers. Als zij in de gaten hadden waar hun werkelijke tv-belangen lagen, dan waren zij misschien niet langer als warme was in de handen van de actualiteitenrubriek, en dan lieten ze zich niet langer in Nieuwpoort of in een Hilversums café met drie man achter een tafeltje dringen, veel te dicht bij elkaar, om daar onbehaaglijk hun beurt af te wachten. Ze bleven thuis, en ze keken kritisch naar het scherm.

Wil dat zeggen dat politieke en economische debatten op de tv vermeden moeten worden? Neen, dat zeker niet. Het wil alleen zeggen, dat men rekening moet houden met het uiterlijk, de presentatie, de argumentatie, de transpiratie. Schmelzer gaat, als hij zijn politieke belangen begrijpt, nooit meer voor de camera's zitten, en nooit en nooit

en nooit meer knie-aan-knie met Toxopeus. Den Uyl mijdt het studiodebat als de pest. De kopstukken zelf moeten trouwens in het algemeen niet op het scherm komen, en als ze het toch doen onder optimale omstandigheden. Zij moeten ervoor zorgen dat ze die omstandigheden in de hand hebben en niet vertrouwen op regisseurs, die blijk geven de zaak te veel aan het slecht uitvallende toeval over te laten.

Het pakt niet altijd verkeerd uit. Minister Witteveen zat er als altijd heel koel bij. Hij werd ook niet onder onflatteuze hoeken opgenomen (zoals Den Uyl). Hij hoefde geen vliegen af te vangen. Iedereen begrijpt, dat hij zijn eigen zaak verdedigt, en hij deed het goed. Wie ook overtuigend uit de hoek kwam was de Amsterdamse wethouder Polak; zijn pleidooi voor de gemeenten, recht in de camera, maakte een oprechte indruk. Het is trouwens ook geen moeilijke taak om uit te leggen dat de gemeentefinanciën klem zitten, en het doet oneindig veel sympathieker aan dan het geklier over een achtste procent prijsverhoging of de gehuichelde noodzaak van een verlichting van de inkomstenbelasting, waar de anderen zich op specialiseerden.

De politici zouden het tv-optreden moeten overlaten aan diegenen in hun fracties of hun partijen, die daar slag van hebben. Niet te vaak dezelfde man, of vrouw, want de kijker reageert al gauw met: o jé, daar heb je hém weer. Dat geldt zelfs voor Kloos, die de meest fotogenieke is van het gezelschap.

Let wel, dit is geen pleidooi voor het voze imago in de politiek. Dat heeft al veel te veel opgeld gedaan sinds we met D'66 zijn verrijkt. Er moet wel degelijk zakelijk en informatief worden gediscussieerd. En dat mag ook best gebeuren door mensen die niet dadelijk op David Frost lijken, zoals mijn geachte collega Goedhart uit Amsterdam. Wat hij meedeelt wordt waarschijnlijk niet algemeen begrepen of interessant gevonden (‘niet de gemeentefinanciën worden gesaneerd, maar het gemeentenfonds’) maar dat doet geen kwaad; niemand kijkt daar een politieke partij op aan. Met de politici is dat wat anders. Er staat te veel op het spel dan dat we op deze manier door zouden mogen gaan. Het laatste wat de tv moet doen is de democratie uithollen.

18. Knevelen en wurgen*

De loonwet van Roolvink heeft veel tegenstanders, speciaal onder de arbeiders. Dat is klaar en duidelijk: het is een knevelwet. Daarom heeft ook de linkerzijde van de Tweede Kamer er tegen gestemd. De minister zou, stel je voor, op grond van deze wet kunnen ingrijpen in overeenkomsten over de lonen, die de vakbonden met de werkgevers hebben gesloten. Vrije overeenkomsten, door vrije mensen in een vrij verkeer gesloten; en dan komt zo'n Roolvink en gaat daar achteraf eens een beetje aan zitten knoeien. Het spreekt vanzelf, dat wij dat

* Het Parool, 8 oktober 1969.

moeten verafschuwen. Helaas is de meerderheid van de Tweede Kamer gezwicht voor, zoals dat heet, politieke druk - hoe ver is de zogenaamde democratie gezonken - maar misschien denkt de Eerste Kamer beter na en verwerpt ze dit misselijke wetsontwerp.

Als we dan toch aan het nadenken zijn, gaan de gedachten vanzelf naar enkele andere wurgwetten, die nog steeds van kracht zijn. Daar is in de eerste plaats de Prijzenwet, die de minister van economische zaken het recht geeft prijsvoorschriften te geven. Hij hoeft daartoe met niemand te overleggen. Natuurlijk maakt de minister daar misbruik van.

In Friesland had een caféhouder aan zijn klanten kopjes koffie verkocht voor een stuiver te veel. Daar komen de knevelaars van De Block en slepen de man voor de rechter. Een volwassen, vrije kroegbaas had die prijs berekend aan zijn volwassen vrije medeburgers. In onderling goedvinden. En voor die ene stuiver moest de man veroordeeld worden. Het is voor iedereen duidelijk, dat een wet die zulke praktijken mogelijk maakt zonder verwijl moet worden afgeschaft.

Heel erg is ook de Wet Economische Mededinging. Op grond daarvan kan de minister namelijk ingrijpen in overeenkomsten tussen vrije ondernemers, waarbij bijvoorbeeld minimumprijzen worden afgesproken. Hij kán het niet alleen, hij heeft het ook herhaaldelijk gedaan. Ook onder De Block, jazeker, is het knevelen en wurgen welhaast dagelijkse bezigheid.

Wat in ieder geval onmiddellijk weg moet is de verschrikkelijke Huurwet. Nog steeds kunnen huiseigenaren in de grote steden niet vrijelijk de huurprijzen vragen die huurders willen betalen! In die vrije contracten wordt van alle kanten ingegrepen. Eerst door de ambtenaren van de huisvestingsbureaus, die vergunninkjes uitreiken of achterhouden, en dan nog eens doordat de huren aan banden (= knevels) liggen. De linkse partijen zullen deze wet des te liever afschaffen omdat veel huiseigenaren oppassende kleine mannen zijn, die moeten zien rond te komen van de huurpenningen en wie dank zij de Huurwet het brood uit de mond wordt gestoten.

Ook de Nederlandsche Bank heeft bevoegdheden die het vrije verkeer dodelijk bedreigen. Op grond van de wet Toezicht Kredietwezen kan de president van die instelling voorschriften geven voor de handel en wandel van bankiers - hoeveel krediet ze mogen geven, hoeveel geld ze in huis moeten hebben, en zelfs hoeveel geld ze aan de Nederlandsche Bank moeten uitlenen - dus precies aan degeen die de voorschriften geeft! Het zou mij niets verbazen als de Bankiersvereniging, op grond van sterke argumenten die ze pas nog uit de mond van Kloos hebben vernomen, in het vervolg de medewerking aan een dergelijk beleid weigert. En dan moet die wet vanzelfsprekend worden ingetrokken, want een wet die niet door de betrokkenen wordt aanvaard, zeg nou zelf, die heeft geen zin. Dus vooruit Bankiersvereniging, begrijp uw taak.

De Arbeidswet moet ook op de helling. Hij loopt weliswaar al een halve eeuw mee, maar nu links Nederland de knevelwetten te lijf gaat, kan zij niet langer stand houden. Hier is het de minister van sociale zaken die alle mogelijke voorschriften kan geven voor de toestand in fabrieken en werkplaatsen. Menige ondernemer (die dacht dat hij een vrije ondernemer was in een vrije maatschappij) heeft al kennis gemaakt met de bemoeials die namens die minister in zijn bedrijf komen rondneuzen en dan van alles veranderd willen hebben.

Over de landbouw praten we maar niet eens. Daar stikt het van de regelingen. Nee, laten we het eens over de belastingen hebben. De BTW bijvoorbeeld, waarvan het iedereen al lang duidelijk is dat hij weg moet en de Motorrijtuigenbelasting (Protest! Maar die wet bestáát nog steeds en de tarieven worden verhoogd!). Het ergste is de Wet op de Inkomstenbelasting op grond waarvan de burgers en de arbeiders niet alleen worden gekneveld, maar ook bestolen - samen met de Vennootschapsbelasting een dikke tien miljard per jaar aan geroofde buit, noem het maar niks. Afschaffen, volksvertegenwoordiging, waar hebben we jullie anders voor?

Er ligt dus nog een mooi programma voor ons. Het zal even moeite kosten om Nederland te bevrijden, want de reactie is machtig en ongetwijfeld zal de regering wel weer misbruik maken van haar bevoegdheid om af te treden, maar als de linkse partijen eendrachtig optreden en een paar verdwaalde KVP-ers meegaan, zijn we straks van alle wurgwetten verlost.

En dat niet alleen. Er kan dan nog veel meer worden opgeheven, afgeschaft en nagelaten. Over inkomenspolitiek hoeft niet meer te worden gedebatteerd. Niemand weet er trouwens raad mee, dus dat komt goed uit. Inflatiebestrijding - een vruchteloze en uiterst tijdrovende bezigheid - kan zo het museum in. We schrappen het hoofdstuk gewoon uit de boeken, en we denken er verder niet meer over na. De SER doekt zichzelf op, het Landbouwschap dito. De belastingdienst laten we afvloeien. De economische politiek wordt gereduceerd tot het geven van kredietgaranties aan slechtlopende zaken. Er komt een geweldige energie vrij, die zich kan richten op de goeie ouderwetse machtsstrijd.

Want dat is de uiteindelijke toestand die de critici van de Loonwet blijkbaar voor ogen staat: het economisch verkeer wordt overgelaten aan de ongehinderde beslissingen van ondernemers, kartels, prijszetters, vakbonden, onderhandelaars, huiseigenaren, kapitaalbezitters, banken en natuurlijk ook consumenten. De laatste groep zal in de jungle misschien het loodje leggen, maar wat geeft dat? Het zijn tenslotte volwassen, ongeknevelde mensen, die van al dat geringeloor door de overheid niets moeten hebben en liever strijdend ondergaan dan betutteld te worden. Het ideaal van de Boerenpartij wordt werkelijkheid.

19. Het Peter Principe*

Veel mensen vragen zich af waarom alles in de wereld zo slecht gaat. Daar zijn talloze verklaringen voor gevonden, variërend van de erfzonde tot en met de macht van het kapitaal, maar een volledig bevredigende theorie ontbrak tot nu toe. Deze is nu ontdekt. Zij staat op naam van dr. L.J. Peter, een niet bestaand Brits geleerde die zijn leven heeft gewijd aan de studie van de incompetentie: het menselijk onvermogen om taken op een enigszins behoorlijke wijze te vervullen. Omdat zijn onderzoekingen nog niet zijn afgesloten en dr. Peter met de zorgvuldigheid die een man van wetenschap kenmerkt weigert onrijp werk te publiceren, is een tussentijds rapport uitgegeven door R. Hull, onder de titel *The Peter Principle, Why Things Always Go Wrong* (Londen 1969).

Het is niet zonder belang van deze publikatie kennis te nemen, al was het maar omdat zij tevens een methode aangeeft waardoor wij ernstige fouten en verkeerde beslissingen kunnen vermijden. Toepassing van deze methode kan tot een revolutionaire verbetering van de maatschappelijke structuren leiden, en daar is - zoals ieder weet - dringend behoefte aan.

Het Principe van Peter houdt in dat mensen, en vooral bekwame mensen, carrière maken, totdat zij het niveau van hun incompetentie hebben bereikt. Zolang zij hun werk goed doen, komen ze hogerop, en krijgen ze dus steeds veeleisender betrekkingen. Dit proces zet zich voort tot de betrokkene in een functie is aangeland waarin hij het allemaal niet meer aankan, en er een potje van begint te maken. Daar eindigt zijn promotie en de functionaris blijft zitten op een plaats waar hij voortdurend onheil aanricht.

Het verschijnsel is universeel. Van de onnoemlijk vele voorbeelden die vermeld kunnen worden volgen er enkele: een ervaren automonteur wordt hoofd van de werkplaats. Hij moet nu het werk van anderen regelen, maar is in gedachten bij de interessante motorstoringen die zich dagelijks voordoen en de hele werkplaats raakt in wanorde. Een leraar met grote didactische gaven wordt directeur van de school en komt in allerlei papierwerk terecht dat zijn afkeer opwekt; de school ontaardt in een bende. Een dokter, bekwaam genezer van patiënten, klimt op tot directeur van het ziekenhuis, maar hij behandelt de andere artsen alsof zij patiënten waren en de ruzies zijn niet van de lucht. Een onweerstaanbaar verkoper wordt benoemd tot sales manager terwijl hij niets begrijpt van organisatie; de verkoop daalt zienderogen. Zou hij er wel in geslaagd zijn 't afzetapparaat op te bouwen in plaats van het af te breken, dan zou hij promotie hebben gemaakt en directeur van de onderneming zijn geworden; dat zou zijn organisatievermogen te boven zijn gegaan en hij zou een maag-

* Het Parool, 12 november 1969.

zweer hebben gekregen. Uiteindelijk komt iedereen op de plaats terecht waar hij niet moet zijn.

Wie eenmaal de werking van het Principe van Peter heeft begrepen, krijgt niet alleen in de gaten waarom de zaken overal zo slecht marcheren; hij ziet ook in waarom de meeste mensen zo ontevreden zijn. Zij zijn gearriveerd waar ze, volgens de ijzeren wetten van hiërarchie, moesten arriveren om te ervaren dat het leven moeilijk is, de mensen lastig, de organisatie onhandelbaar, het werk te zwaar. Na een tijdje zien ze het niet meer. Dat is het zekere teken dat ze het niveau van hun incompetentie hebben bereikt. Ze worden niet meer bevorderd en blijven tot hun pensioen bezig met het belemmeren van een goede gang van zaken.

Deze theorie wordt door Peter en Hull ondersteund met uitvoerig empirisch materiaal, gegrepen uit het volle leven. Hull heeft eens geprobeerd een bureaulamp te kopen; voordat het apparaat werd ingepakt vroeg hij het even te proberen. De lamp gaf geen licht. Een andere ook niet. De hele winkel stond vol lampen die niet wilden branden. Hij bestelde zeshonderd vierkante voet glaswol, kreeg een rekening voor zevenhonderd en er werd negenhonderd voet afgeleverd (de schrijver maakt niet duidelijk wat hij er mee wilde doen). In de politiek leidt het Principe van Peter tot toestanden die hier niet beschreven hoeven te worden omdat de lezer ze reeds kent.

Het meest interessant is deze theorie als zij wordt toegepast op de evolutie der diersoorten. Peter is hier zelf nog niet zozeer aan toe gekomen, maar het is duidelijk dat zijn Principe het tegengestelde resultaat oplevert van de theorie van Darwin. De laatste houdt in dat de natuurlijke selectie steeds betere soorten teweegbrengt. Volgens Peter ontwikkelen dieren zich totdat zij het niveau van hun onbekwaamheid hebben bereikt. De mammoet is verdwenen, en nu is de mens aan de beurt. Het optimisme van Teilhard de Chardin, die een opwaartse lijn voorspelt tot in het punt omega, wordt duidelijk weersproken door de symptomen van de menselijke incompetentie. Het zou te ver voeren dit punt hier uit te werken, maar het is duidelijk dat het er niet goed met ons voorstaat.

Gelukkig is er uitkomst. Als we eenmaal door hebben hoe het Principe van Peter werkt, kunnen we er tegen optreden. De remedie is eenvoudig: we moeten ons niet te ver laten bevorderen, en niets ondernemen dat onze krachten te boven gaat. Daar is weliswaar doorzettingsvermogen voor nodig, maar er zijn kleine kunstgrepen die ons in de strijd tegen de opwaartse krachten kunnen helpen. De meest voor de hand liggende is: het simuleren van incompetentie. Als u voelt aankomen dat ze u zullen uitkiezen voor een hogere positie, zorg dan bijtijds dat uw werk er zichtbaar op achteruitgaat. Dat is niet zo moeilijk. Geef vooral ook te kennen dat u het eigenlijk niet meer aan kunt. Ontdek de kracht van het negatieve denken; sta eens stil bij alle onaangenaamheden, vermoeienissen en risico's die aan hogere betrek-

kingen vastzitten. Laat alles achterwege wat niet strikt nodig is, houdt alle plannen tegen die de rust van uw bestaan verstoren. Vertoon alle symptomen van wat Hull noemt: creatieve incompetentie, en het gevaar van promotie wordt van u afgewend.

Daar ligt ook de redding van de mensheid als geheel. Maar wie daar nieuwsgierig naar mocht zijn wordt aangeraden het werk van R. Hull zelf te lezen. Het bevat, naast strikt wetenschappelijke beschouwingen, ook een reeks van nuttige wenken. Als het op grote schaal gekocht en gelezen wordt gaat de wereld er spoedig heel anders uitzien. *The Peter Principle* zou eigenlijk verspreid moeten worden op een schaal zoals nu alleen ten deel valt aan de werken van Mao.

20. Filosofen onder elkaar*

Filosofen spreken graag en vaak over elkaar. Dat is ook heel goed, want als ze over andere vakken - en dan speciaal over de maatschappijwetenschappen - gaan praten is het resultaat in de regel weinig bemoedigend. Zo heeft L.W. Nauta deze maand een openbare les gehouden over H. Marcuse, óók een soort filosoof naar men zegt, maar dan een van het soort dat het telkens over de maatschappij heeft. Terwijl debatten tussen wijsgeren mij in de regel niets kunnen schelen wil ik mij wél bemoeien met Nauta-over-Marcuse, omdat de eerste in het voorbijgaan enkele opmerkingen maakt over de inrichting van de huidige samenleving. Die opmerkingen lijken mij nogal onkritisch, en hoewel ze heel terloops worden gemaakt steekt er misschien toch meer achter.

Nauta bekijkt, als ik het goed heb begrepen, Marcuse als een exemplaar van het genus der idealisten, dat zijn de lui die er op uit zijn ‘de kantiaanse tegenstelling tussen kennen en handelen te overbruggen’.[1] Zij willen de vreemdheid van het te kennen object opheffen, maar lopen daarbij, volgens Nauta, in de armen van een nieuw raadsel, namelijk dat van het kennende subject. Ze lossen dit raadsel op door een illusie: die van het autonome subject. De idealist ontdekt dat allerlei zaken, die men vroeger als natuurlijk gegroeid aannam, hun bestaan te danken hebben aan menselijk ingrijpen (de praxis). De burgerlijke idealist laat na daaruit de operationele conclusie te trekken. Hij leeft en denkt vanuit zijn speciale sociaal-economische positie, die hem ertoe verleidt buiten de wereld een punt aan te nemen van waaruit hij, zelfstandig en autonoom. de wereld als produkt beschouwt. Deze burgerlijke idealisten hebben niet in de gaten hoezeer hun denken zelf door die maatschappij is beïnvloed, en zij zijn er niet op uit haar te wijzigen. Marx heeft ze deswegen al eens flink op de vingers getikt. Bij hem is er een verband tussen theorie en praxis: het proletariaat, dat door de theorie uit zijn staat van onwetendheid moet wor-

* Hollands Maandblad, december 1969.

den verlost om vervolgens de wereld te veranderen door actie. Bij de niet-burgerlijke, marxistische idealist worden theorie en praxis dus gekoppeld. Nauta tikt nu, op zijn beurt, zachtjes op de vingers van Marcuse want bij de laatste is deze koppeling opnieuw verloren gegaan. In de huidige gemanipuleerde, tolerant-repressieve, door geestelijk geweld beheerste maatschappij is volgens Marcuse geen proletariaat meer aanwezig. De arbeidersklasse wordt nog wel uitgebuit maar ze heeft het minder dan ooit in de gaten. De produktie van nieuwe goederen en nieuwe behoeften heeft de arbeiders tot medeplichtigen gemaakt. De mensen zijn een-dimensioneel geworden, in die zin dat zij het autonome beschouwen hebben opgegeven en vergeten. Alleen enkele kunstenaars en intellectuelen, die buiten het systeem staan, kunnen volgens Marcuse nog een beetje denken, maar zij zijn machteloos. Deze theorie, zegt Nauta, ziet zich door de praxis in een negatieve rol gedrongen, zij spreekt zelf uit dat het er met haar hopeloos voorstaat.[2] De Grote Marcusiaanse Weigering is niet een bijster operationeel begrip. Nauta wijst er op, dat de theorie, die bij Marx van filosofie tot economie werd, bij Marcuse een regressie ondergaat: zij wordt opnieuw tot filosofie. Het woord regressie is van Nauta.

De lezer kan zich zonder moeite voorstellen dat ik het tot zover graag met Nauta eens ben. Hij distantieert zich op gronden, die blijkbaar filosofische gronden zijn, van iemand die ik altijd als een zwetser heb beschouwd. Marcuse mag dan misschien geniaal zijn, en hij is niet onaardig om te lezen, en zeker wel geschikt om onze ogen, zoals dat heet, te openen - maar toch een zwetser. Ik bedoel daarmee iemand die praat en praat, en zich door eigen praat laat meeslepen, zonder af en toe eens te kijken of wat hij zegt ook werkelijk klopt. Af en toe een moment van aarzeling, van verificatie, van twijfel - dat zou Marcuse misschien hebben kunnen redden, maar nee hoor. Hij heeft het te druk met zich te bedwelmen met zijn eigen maatschappijbeeld en ziet daardoor niets van de realiteit.

Dat nu had ik graag nog eens van Nauta gehoord, maar hij zei het niet. Misschien komt dat doordat mijn kritiek op Marcuse te weinig de filosofie betreft en te veel ligt op het terrein van de empirische maatschappijwetenschappen, en daar verklaart Nauta zichzelf om de een of andere reden onbevoegd. Hij wil zelfs niet op het puntje van de stoel van de socioloog of de econoom gaan zitten, zegt hij, op blz. 3. (Straks zal overigens blijken, dat hij er even helemaal op zit, en dan geweldig breeduit.) Ik dacht echter dat de aanknopingspunten voor mijn kritiek toch ook binnen het bereik van de filosofie vallen; zij hebben namelijk te maken met de taal.

De taal van Marcuse lijkt mij in hoge mate versluierend. Het meest karakteristieke voorbeeld daarvan is de manier waarop hij het woord *totaal* gebruikt. Alles is bij Marcuse totaal. In de moderne, neokapitalistische industriële maatschappij is de uitbuiting totaal. De manipu-

latie is totaal. De *Herrschaft* is totaal. De *Verwaltung* is totaal. De repressie is totaal. Iemand die zich door zulke bezweringsformules in een filosofische roes brengt ziet natuurlijk niets meer van de werkelijkheid. Hij wekt zelfs de indruk, zich niet langer om de maatschappelijke realiteit te bekommeren. Het marcusiaanse proza doet mij denken aan een schilder, aan wie gevraagd wordt een portret van een lelijk mens te schilderen, en die dan het hele doek zwart verft. Dat drukt dan wel iets uit - een gemoedsgesteldheid van de schilder - en kan op de beschouwer ook zeker invloed uitoefenen, maar het wijst niet op nauwkeurige waarneming van het object. Sterker, het wijst erop dat de precieze gelaatstrekken van de afgebeelde persoon de schilder geen fluit kunnen schelen.

Het is om deze reden, dat ik de maatschappijkritiek van Marcuse onwetenschappelijk vind. Hij blokkeert bij zichzelf het inzicht, dat de maatschappij nogal brokkelig is, dat er krachten werken in de ene richting en in de andere, dat het resultaat van die tegengestelde krachten nu eens zus en dan weer zo uitvalt, dat harmonie en conflict subtiel zijn gedoseerd. Marcuse heeft geen oog voor verschillen tussen landen, en hij begrijpt helemaal niets van sociale verandering. Hij snijdt zichzelf en zijn onkritische lezers af van de meest verstandige methode die we hebben om de samenleving te begrijpen: behoedzaam opletten, een voorzichtige hypothese opstellen, verifiëren of ze klopt, en dan weer eens verder kijken. Marcuse verifieert niets, tenzij men enkele anekdotes en losse waarnemingen voor verificatie wil verslijten. Daardoor bewijst hij ook niets. Ik heb het gevoel dat hij ook niets kán bewijzen, ook al zou hij het willen, omdat Marcuse opgesloten zit in een cel, waarin het daglicht niet doordringt. Het is het vertrek waarin wordt gefilosofeerd, zonder contact met de werkelijkheid, met alleen de taal als instrument. En die taal blijkt dan eerder een manier om zichzelf en anderen iets wijs te maken dan om iets op te helderen.

Nauta komt hier niet op, en dat valt mij niet van hem mee. Ik dacht immers dat het tot het terrein van de filosofie hoorde om te letten op het taalgebruik; bovendien betreft het hier problemen van logica en methode. Nu kan men tegenwerpen: in vijfenveertig minuten kan iemand niet alles behandelen, en de verhouding tussen theorie en praxis is qua onderwerp al ruim voldoende voor één openbare les. Jawel, dat is zo, en ik zou niet van mijn teleurstelling blijk geven als Nauta niet zelf enkele terloopse opmerkingen maakte die mij het gevoel geven, dat hij besmet is met de marcusiaanse manier van praten.

Ik wijs op twee plaatsen. Op blz. 12 bespreekt Nauta de moeilijkheid, dat Marcuse geen uitweg ziet uit de huidige maatschappij en hij impliceert daarbij dat dit toch wel gewenst is, ook volgens Nauta zelf. Hij zegt dan: ‘De noodzaak tot verandering is gebleven - *men denke alleen al aan de bestaande machtsstructuren* - de pijnlijke vraag is ech-

ter wie de drager van deze verandering moet zijn'.[3]

Die uitdrukking 'men denke alleen al aan de bestaande machtsstructuren' lijkt mij een onthullende wenk, omdat ze als een vanzelfsprekendheid wordt gepresenteerd. Het is een opmerking, die aansluit bij allerlei modieuze stromingen, maar die de beoefenaren van de sociale wetenschappen de wenkbrauwen doet fronsen. Als zij de raad van Nauta opvolgen, en *werkelijk* aan die zogeheten structuren gaan denken, of beter nog, als ze ze gaan onderzoeken, verdwijnt al het vanzelfsprekende. We gaan overal aan twijfelen, zelfs aan de noodzaak om die structuren te veranderen. Om wat eigenlijk te veranderen? Welnu, die structuren natuurlijk, zal Nauta zeggen. De moeilijkheid is echter dat verreweg het meeste wat tegenwoordig over die structuren wordt meegedeeld berust op marcusiaans taalgebruik: bedwelmende taal voor gelovigen. De structuren ontsnappen zelfs aan onze methoden van onderzoek, ofwel het onderzoek levert platvloerse resultaten op zoals de constatering, dat de grote ondernemingen in de regel worden geleid door de leiding van die ondernemingen. Als sociologen naar de kanalen van de macht gaan zoeken verdwalen ze gewoonlijk in de mist. Soms worden ze dan later teruggevonden terwijl ze citaten uit Mills voor zich heen prevelen. Als het eerlijke mensen zijn, zoals Anthony Sampson, komen ze thuis met de boodschap: ik heb structuren gezocht en niets gevonden behalve de alomtegenwoordige figuur van Muddle.[4]

Om nu geen misverstand op te roepen moet ik er bij zeggen, dat Nauta natuurlijk best recht heeft op zijn mening, dat er structuren veranderd moeten worden. Hij had er echter op zijn minst blijk van behoren te geven, dat dit een zeer subjectieve en persoonlijke voorkeur is, die weinig met filosofie en niets met de sociale *wetenschappen* te maken heeft. Het is een waardeoordeel, waar andere mensen op volstrekt legitieme wijze anders over kunnen denken. Hoewel ik persoonlijk Nauta's voorkeur voor zekere veranderingen wel min of meer deel, vind ik het toch niet netjes dat hij terloops een dergelijke opmerking invlecht in een verhaal, dat over theorie en praxis bij Marcuse gaat, wetenschappelijk wil zijn, en zelfs niet op het puntje van de socio-economische stoel wil gaan zitten. Wie niet beter wist zou kunnen denken dat Nauta probeert zich populair te maken bij een deel van het publiek - en dat is, eigenaardig genoeg, het meest onkritische deel. Het zijn de studenten die de bezweringsformules over de structuren napraten, zonder ooit een structuur te hebben gezien. Zij praten erover zoals gelovigen over de duivel, die ze ook alleen van horen zeggen kennen.

Ik zou aan dit terloopse tussenzinnetje bij Nauta geen betekenis hechten als hij verderop niet nog eens, en nu met veel meer aplomb, enkele onkritische en zelfs marcusiaanse uitspraken doet over sociale situaties en processen. Op blz. 15 staat, dat de huidige maatschappij *de ontplooiing van de mens verhindert*, en dat wordt als volgt geargu-

menteerd: ‘Hij wordt inderdaad, als hij niet boven ligt, geknecht; hij behoeft maar even een creatief pasje naast de gebaande wegen te maken, of hij is al gediscrimineerd’. Verdraaid, het is gezegd geworden, want ik heb het zelf gehoord, en het is gedrukt ook zodat ieder het kan nalezen. Het stáát er. Het staat er als een absolute uitspraak over hetgeen zich in onze huidige maatschappij voordoet. Sociale wetenschap dus.

Wat staat er eigenlijk? Dat wie niet boven ligt, geknecht wordt. Dat kan een pure definitie zijn, en dan staat er bijna niets. De definitie van iemand, die geknecht wordt is iemand die niet boven ligt. Maar er gaat een andere werking van dit zinnetje uit dan van een definitie. De lezer wordt door Nauta uitgenodigd om te lezen: ‘Er bestaat een aantal bovenliggende mensen. Alles wat daar onder ligt, dat zijn knechten. Zij worden geknecht door de kleine club der knechters, en dan kunnen ze zich, als mensen, niet meer ontplooien’. Het is alsof Nauta wel een idee heeft, wie die onder- en bovenliggende mensen zijn. Hij zegt het niet, want dat zou te veel tijd vergen, maar dat komt niet omdat hij onder- en bovenliggend volk niet zou kunnen identificeren. Hij suggereert, dat knechters-geknechten een heldere onderscheiding is, die we zonder veel moeite op de huidige maatschappij kunnen toepassen.

Welnu, dat is misleidend. Het lijkt me een marcusiaanse kunstgreep: met begrippen de realiteit versluieren. De moeilijkheid waar de sociologen op stuiten als zij de realiteit van de ‘structuren’ gaan onderzoeken, is dat macht en machteloosheid weinig grijpbare begrippen zijn, terwijl het nog veel lastiger is, de machtigen en de machtelozen te identificeren. In bepaalde, scherp omschreven situaties, kan men inderdaad aanwijzen wie macht heeft: de leiding van een nv kan arbeiders ontslaan, Nauta kan een kandidaat laten zakken, de kroegbaas kan mij sterke drank weigeren omdat ik reeds aangeschoten ben. Maar morgen wordt de leiding van de nv op het matje geroepen door de aandeelhouders omdat ze hun werk slecht gedaan hebben, Nauta wordt op zijn brommer omvergereden door de kornuiten van de gezakte, en ik neem wraak op de kroegbaas door de klaverjasclub, waarin ik grote invloed uitoefen, te bewegen in een ander lokaal dan het zijne bijeen te komen. Dit zijn flauwe voorbeelden; wie het sociale leven waarneemt en de machtsstructuren probeert te betrappen kan er veel betere vinden. Voorbeelden van verschuivende macht, van omkering van boven en onder, van wisselende rollen. Zulke grepen uit het volle leven mogen ons niet ontmoedigen om de macht als probleem te zien, maar ze moeten ons wel waarschuwen tegen faciele opmerkingen over de heren en knechten.

Misschien bedoelt Nauta echter niets anders, dan dat arbeiders in de bedrijven waar ze werken weinig in te brengen hebben. Die interpretatie is simpel en maakt zijn opmerking over bovenliggers en geknechten bijna waterdicht. Maar dan vraag ik mij af, of de terminologie

('geknecht') niet veel te geladen is en of het wel waar is, dat deze vorm van knechting de ontplooiing van de mens verhindert. De meeste mensen hebben chefs, opperhoofden, opzichters, voormannen, referendarissen boven zich - staat dat hun menselijke ontplooiing in de weg? Als dat waar is, is het in ieder geval geen speciale eigenschap van de kapitalistische maatschappij, maar van iedere enigszins strak georganiseerde samenleving. Intussen geloof ik niet dat het waar is - het is niet mensonwaardig om te doen wat anderen zeggen, men kan er zich heel aangenaam bij voelen en sommigen ontplooiien zich in een dergelijk dienstverband heel aardig. Het zou misschien veel beter zijn als iedere arbeider invloed had op de eigen werksituatie en daar gaan we wellicht ook naar toe, maar om de huidige situatie in de bedrijven te karakteriseren met knechting en verhindering van menselijke ontplooiing is een veel te ver gaande generalisatie. Het is een generalisatie à la Marcuse.

Ernstiger vind ik de tweede helft van het hierboven aangehaalde zinnetje: 'hij behoeft maar even een creatief pasje naast de gebaande wegen te maken of hij wordt al gediscrimineerd'. Hier ontbreekt opnieuw iedere helderheid, iedere poging tot definitie, iedere verificatie. Wat is creatief, wat zijn gebaande wegen, wat is discriminatie? Het is een loodzware beschuldiging, in de vorm van een absolute generalisatie, geheel in de stijl van Marcuse, zonder een zweem van twijfel opgeschreven en voorgelezen. De zin is, behalve onthullend, ook weinig intelligent; zij kan namelijk, door haar absolute vorm, worden ontkracht door één enkel tegenvoorbeeld. Neem Appel - toch wel iemand die creatieve pasjes naast gebaande wegen zette, en hij werd de meest geapprecieerde en best betaalde schilder van Nederland. Neem Tinbergen - vele passen naast de wegen, en hij krijgt de Nobelprijs. Neem honderd anderen, en er klopt niets van.

Natuurlijk kan Nauta hier onder uit, door op te merken dat er in het begin toch wel veel kritiek is geweest op Appel - Prange heeft zich uitgeput in wrange stukken tegen hem, en de 'Vragende kinderen' zijn overgeverfd. Tinbergen heeft als dienstweigeraar een flink stuk repressie aan den lijve gevoeld. Jawel, maar als we discriminatie zo opvatten is het weer niet waar, dat zij de 'ontplooiing van de mens' noodzakelijkerwijs verhindert. De pluralistische maatschappij discrimineert voortdurend in die zin, dat er altijd wel iemand of een groep is, die ergens kritiek op heeft, of die bepaalde personen uitsluit van 't een of 't ander. Dat staat de ontplooiing van die personen soms in de weg, soms niet. En die processen hebben niets te maken met creativiteit - de koppeling tussen creativiteit en discriminatie, die Nauta suggereert, lijkt mij volledig in strijd met hetgeen men kan waarnemen. Iemand wordt gediscrimineerd als zijn uiterlijk, zijn gedrag of zijn ideeën in strijd zijn met geladen groepsnormen, maar dat uiterlijk, dat gedrag en die ideeën hoeven daarom nog niet creatief te zijn. Iemand kan creatief schilderen, dichten of filosoferen en daarbij van de ge-

baande wegen afwijken - dat hoeft geen andere discriminatie op te leveren dan een slechte kritiek van Prange. Als we dat discriminatie noemen ben ik nu ook bezig tegen Nauta te discrimineren, maar ik neem aan dat dit stukje zijn ontplooiing niet in de weg staat.

Om nog een ander misverstand weg te nemen: men leze uit het bovenstaande niet dat ik de bestaande 'structuren' in stand wil houden of dat ik lankmoedig ben tegenover discriminatie. Ik ben, om maar eens iets te noemen, van mening dat de mensen meer zeggenschap moeten krijgen over hun directe werkomgeving, hetgeen o.a. een vrij radicale herziening van de organisatie van de onderneming meebrengt. Ook vind ik dat de inkomensverdeling veel gelijkmatiger moet worden, dat een heel stuk sociale hiërarchie moet verdwijnen enz. Maar ik ben anderzijds helemaal niet gelukkig met sommige medestanders die ik daarbij ontmoet. Ik verkies, uit het oogpunt van intellectuele hygiëne een simpele reactionair, die alles bij het oude wil houden, boven de warhoofden, de agressieve zwetsers en de intolerante revolutionairen. Met die reactionair kan ik, bij wijze van spreken, een spelletje schaken - hij speelt met zwart en ik met wit, de bedoelingen zijn tegengesteld, maar de spelregels zijn dezelfde. De warhoofden enz. gooien de stukken van het bord en dat schaakt niet lekker. Nee, we noemen geen namen, maar het valt mij op dat ze het graag over 'structuren' hebben, en over het 'creatieve', en dat ze, als ze de kans krijgen, soms krachtig discrimineren. Ik begin mijn eigen doelstellingen te wantrouwen als ze door deze grappenmakers worden nagestreefd. Maar dit allemaal terzijde. De bedoeling van deze aantekeningen is geenszins die van een politieke discussie.

Het gaat mij om iets anders; ik vrees dat de marcusiaanse regressie, waarover Nauta spreekt, besmettelijk is. Nauta distantieert zich wel van Marcuse, maar niet ver genoeg. Hij deelt tikjes uit aan de Grote Ziener met het Boze Oog, maar hij heeft zelf een tikje van Marcuse te pakken. Het is een geval van besmetting met de onkritische ziekte. Totaal! Totaal! roept Marcuse, en Nauta herhaalt het zachtjes, in de vorm van terloopse opmerkingen en achteloze tussenzinnetjes. Nauta distantieert zich stellig van het politieke maatschappijbeeld van Marcuse - hij wijst er, op blz. 12, op dat regeringen wel iets gevoeliger zijn voor woorden dan Marcuse suggereert - maar hij geeft voet aan een opvatting, als zouden algemene, absolute uitspraken (in de geest van: wie niet boven ligt wordt geknecht) iets zeggen over de huidige maatschappij. Dat is de marcusiaanse regressie in de sociale wetenschappen: men wendt zich af van moeizaam empirisch onderzoek, en valt terug op een speciaal taalgebruik. Deze neiging is hier en daar te constateren bij de 'kritische' generatie, en ik vermoed dat Marcuse daar schuld aan heeft.[5]

Indien Marcuse, als filosoof, een regressie vertoont naar een premarxistisch stadium is dat mij best. Als de sociale wetenschappen zo'n ontwikkeling zouden gaan doormaken, kan ik het moeilijk fijn vinden,

en zulks temeer niet als dit van bevriende zijde in de hand wordt gewerkt. Sommige economen en sociologen hebben toch al niet zo'n hoge dunk van hetgeen de filosofie kan produceren; zij moeten in die negatieve houding liever niet worden versterkt.

Eindnoten:

1 L.W. NAUTA, *Theorie en Praxis bij Marcuse*, Baarn 1969, blz. 7.
2 NAUTA, blz. 13.
3 Cursivering van mij.
4 *Anatomy of Britain*, 1962, blz. 626. En geloof maar dat Sampson heeft gezocht.
5 Een voorbeeld is de bewering dat de universiteiten onderworpen zijn aan de controle van het bedrijfsleven.

21. Absurde groei*

Er bestaan verscheidene manieren om in de gaten te krijgen dat de wereld eigenaardig - sommigen zullen zeggen: krankzinnig - in elkaar zit, en een ervan is het nadenken over het jaar 2000. Want dat nadenken betekent vaak dat we groeicurven, die nu worden waargenomen, verlengen voor toekomstige jaren. Dat levert al gauw absurde resultaten op, of anders gezegd, het levert aanwijzingen op dat er iets moet veranderen. Dit geldt ook voor de groeicurven, die de economen waarnemen.

Wat is het geval? Terwijl wij in Nederland naar het jaar 2000 toegroeien, en ons intussen oudergewoonte voortplanten, groeit de produktie met ons mee. Die loopt sneller dan de bevolking, zodat er per hoofd een stijging van het reële inkomen optreedt. Neem aan dat deze stijging vier procent per jaar bedraagt - dat hebben we de afgelopen tien jaar ook gehaald - dan lijkt dat wel niet veel, maar het tikt stevig aan. Het leidt ertoe, dat het reële inkomen in het jaar 2000 ongeveer vier keer zo hoog is als nu.

Wie daar eens even bij stil staat schrikt er van, en gaat overal aan twijfelen. In de eerste plaats aan de juistheid van de voorspelling, en vervolgens aan de zin van de wereld waarin we leven. Want het is onwaarschijnlijk dat in deze periode van dertig jaar de ellende in Afrika, Azië en Zuid-Amerika verdwenen zal zijn. Het zit er dus in dat wij, als we op dezelfde voet voortgaan, straks vier keer zoveel jenever zullen drinken, vier keer zoveel vet zullen verorberen; vier keer zoveel benzinedampen-met-lood-erin de lucht in zullen jagen, vier keer zoveel haarstukjes op ons hoofd zullen laten plakken, terwijl de honger van vele Aziatische en Afrikaanse kinderen blijft voortbestaan. Het is niet te verbazen dat dit vooruitzicht de walging opwekt van sommige mensen, en dat enkele hun toevlucht nemen tot acties (protesteren, met tomaten gooien) die dan weer door anderen als ongepast worden ervaren. De vraag is maar wat ongepaster is: een traag doorzettend groeiproces, waarbij wij steeds meer van hetzelfde krijgen, of die irriterende acties die althans de bedoeling hebben, dit logge proces te doorbreken en er iets beters voor in de plaats te laten komen.

Laat ons eerst eens zien of de voorspelling van een vier keer zo hoge produktie per hoofd geloofwaardig is. Zij berust op niets anders dan de voortzetting van een groei met iets meer dan vier procent per jaar.

* Het Parool, 28 april 1970.

Dat hebben we in de afgelopen tien jaar ook zowat gehaald, dus waarom zou dit tempo niet doorzetten? Ik zou ook hebben kunnen uitgaan van de groei van de laatste twee jaren: dan waren we in het jaar 2000 aangespoeld op meer dan tien keer het huidige welvaartspeil. Dat zou overdreven zijn, want de laatste twee jaren waren uitzonderlijk. We hadden toen een Japans groeitempo, en dat houden we niet vol. Maar van vier procent is bewezen dat we het jaren achtereen kunnen bereiken.

Het kan natuurlijk best gebeuren dat er iets tussen komt. Een halve eeuw geleden was het groeipercentage niet zoveel hoger dan een à twee procent. Bovendien is de groeicurve in het verleden telkens ingedeukt door oorlogen en depressies. Dergelijke storingen kunnen zich opnieuw voordoen, maar als we daarvan afzien is het niet onredelijk om uit te gaan van de groeipercentages die we om ons heen waarnemen. En ook zo gezien is die vier procent een realistisch getal. Het leidt iedere achttien jaar tot een verdubbeling, de verviervoudiging is bereikt in het jaar 2000.

Voor sommige groepen zou een vier keer zo hoge welvaart nog geen overdaad meebrengen. Wie nu op het minimum zit van de loonarbeid komt dan op een jaarsalaris van een leraar van nu. Hij zal daar wel raad mee weten - de huidige leraren hebben niet het gevoel, dat ze in weelde baden. Maar de leraar van nu verdient in het jaar 2000 een ton, en hoewel de fantasie van de meeste mensen toereikend is om aan dat geld een passende bestemming te geven begint het toch aardig op overdaad te lijken. Hieruit blijkt al, dat er tussen nu en het jaar 2000 een aantal ingrijpende verschuivingen zal moeten optreden, want anders lopen we zoetjes aan een allerdwaaste wereld binnen.

Die verschuivingen betreffen niet in de eerste plaats de verdeling van het inkomen, maar vooral de besteding. Die verdeling zal door de groei zelf nog wel wat veranderen. Het is waarschijnlijk dat de laagste inkomens meer worden opgetrokken dan de hogere - dat proces is al lang aan de gang. De bejaarden en de invaliden zullen sterker worden opgetrokken dan de gemiddelde inkomenstrekker, net als in de afgelopen periode gebeurde. Het aandeel van de arbeid zal nog wel wat verder stijgen en het aandeel van het kapitaal zal wat verder worden teruggedrukt. Dit laatste is weliswaar een vreemd verschijnsel in een maatschappij die in de produktie voortdurend meer kapitaal gebruikt, en ik zou over de vreemdheid daarvan lang kunnen doorpraten, maar deze verdelingskwesties zijn niet de belangrijkste. Er valt op dit terrein veel te verbeteren, maar doorslaggevend is dat we in de komende dertig jaar de bestedingen moeten veranderen, en dat is een ander chapiter.

De noodzaak van een verschuiving in de bestedingen blijkt al uit het krankzinnige resultaat dat we boven aanhaalden: vier keer zoveel jenever of vier keer zoveel vet.

Met de auto's is het nog erger. Als we daar de groeipercentages van de jaren zestig aanhouden voor de komende decennia zitten we over dertig jaar op een totaal aantal dat zowat vijftig keer zo groot is als nu. Dat wordt een leuke toestand. Met een beetje goede wil kunnen we die auto's nog wel bergen, maar er mee rijden wordt lastig. Toch gaan de autofabrieken voorlopig kalmpjes door met de produktie. Zij zullen een geweldige opdonder krijgen, maar ze doen net alsof dat niet zo is. Hun onhoudbare devies is: méér, véél meer van hetzelfde, en ze worden daarin voorshands nog gesteund door de consumenten. Er staan ons, en hen, dus nog verrassingen te wachten.

Dat geldt voor meer bedrijfstakken. De techniek zal op de ene plaats uitbreidingen teweegbrengen, op de andere plaats inkrimpingen, en dat zal veel pijn meebrengen. Er zullen verliezen worden geleden en er zullen mensen worden ontslagen, die elders weer aan het werk moeten. Fusies kunnen hier en daar helpen om bedrijven sterker te maken, maar ze zullen de aanpassingen niet tegen kunnen houden.

De verschuivingen zullen worden versneld door de verdergaande inflatie: in het jaar 2000 zijn de prijzen zeker drie à vier keer zo hoog als nu, en waarschijnlijk nog veel hoger. Dat zal de mensen het gevoel geven dat ze niet van de toenemende welvaart profiteren - een voortdurende vergissing. De inflatie zal sommige bedrijven in verscherpte moeilijkheden brengen. De dienstverlening, die zich sterker moet uitbreiden dan de rest, zal daarin gehinderd worden door de inflatie. De medische en de culturele sector zullen duurder worden dan de gemiddelde, en dat komt zeer ongelegen. Sommige reparaties worden onbetaalbaar. De prijsstijging behoeft weliswaar de reële groei met 4 procent niet aan te tasten (dat heeft ze in het afgelopen decennium ook niet gedaan), maar ze vormt wel een complicatie bij de verschuiving die er plaats moet vinden. Ten dele wordt deze verschuiving er door belemmerd.

Het valt niet mee, precies te voorspellen welke sectoren zullen achterblijven, maar van sommige kun je het wel zien aankomen. Zo staat het vast, dat de textielindustrie relatief zal moeten inkrimpen. En dat niet alleen omdat de markt verzadigd raakt, maar vooral ook omdat de capaciteit, voor de wereld als geheel, nu al aan de ruime kant is. Wij zullen een groter stuk van de produktie moeten overlaten aan de onderontwikkelde landen. Die verschuiving in de internationale arbeidsverdeling komt bovenop de structurele verandering, die toch al moet plaatsvinden. We moeten meer importeren, en dus ook meer exporteren. Dat zal hier en daar pijn doen, maar ook hier geldt dat de belanghebbenden het doen voorkomen alsof iedere teruggang van hun relatieve positie een schreeuwend schandaal is, dat met alle macht en overheidssteun (zoals protectie) moet worden tegengewerkt.

Heel duidelijk is dat verzet tegen verandering in de landbouw. Iedereen, en natuurlijk ook de boeren, voelt met de klompen aan dat een

voortzetting van de groei van de agrarische produktie over de komende dertig jaar tot onmogelijke toestanden zal leiden, maar we jouwen iedereen uit die daaruit de beleidsconsequenties zou willen trekken. Als de belanghebbenden hun zin krijgen komen we precies terecht waar we niet moeten zijn.

Nu betreft dit alleen nog maar de weerstand van de belanghebbenden in het bedrijfsleven, arbeiders zowel als ondernemers. Veel belangrijker lijkt mij de weerstand van de consumenten. Ook zij hebben de neiging, de groeicurve door te trekken. Zij willen meer inkomen, meer gebruiksgoederen, en zij verzetten zich tegen de verschuivingen, die het meest urgent is van allemaal: een relatieve uitbreiding van de overheidssector. Want de produktietakken die in de komende dertig jaar sterk moeten toenemen vallen bijna zonder uitzondering onder de verantwoordelijkheid van de overheid.

De meest urgente daarvan is de woningbouw. Als wij deze gaan voorspellen op basis van hetgeen in de afgelopen tien jaar is gebeurd, komen we tot ontmoedigende resultaten. Terwijl alles steeg, toenam, groeide en bloeide, bleef de produktie van nieuwe woningen vrijwel constant. Deze bedrijfstak nam dus een steeds kleinere plaats in het totale pakket in. Het is onvoorstelbaar dat er een jaar of wat geleden nog steeds zalvend en schijnheilig over prioriteit voor de woningbouw werd gesproken, en dat men intussen toeliet dat de bouw steeds meer achterop raakte. Een van de manieren om dit onbegrijpelijke begrijpelijk te maken is dat we ons herinneren, dat bouwen in Nederland betekent: subsidiëren. Meegroeien met de rest van de produktie geeft daarom een geweldige stijging van de subsidielast, en daar heeft de schatkist geen geld voor. Nu ja, geen geld: het zou er wel zijn als de belastingbetaler iets beter in de gaten had hoe de groeilijnen zich ontwikkelen. Maar dat is niet zo, en daar komt een van de grootste knelpunten voor de komende dertiger jaar te liggen.

Want woningbouw is maar één van de urgente sectoren. Het hele probleem van de sanering van de steden is veel ruimer, en veel en veel kostbaarder. Het gaat niet om losse huisjes, maar om een nieuwe architectuur, een nieuwe samenhang van de woongemeenschappen. Als we de huidige groei van de steden laten doorgaan, en intussen ook nog de bevolkingsgroei op zijn beloop laten, lopen we een fuik binnen, waar we niet meer uitkomen. Het is niet mijn taak om uit te leggen hoe de nieuwe steden van de toekomst er uit zullen zien, hoe het vervoer daar geregeld zal zijn, hoe privacy en communicatie tegelijkertijd door nieuwe woonvormen worden gediend, maar ik voorspel wel dat dit alles geweldig veel overheidsgeld zal kosten. Ik voorspel ook dat de belastingbetaler dit geld, in weerwil van zijn stijgende welvaart, niet goedschiks zal willen opbrengen. Hij is een centrale figuur in de komende ontwikkeling, en hij zal nogal wat moeten veranderen.

Een andere sector die sneller moet groeien dan de rest is het onder-

wijs. En zulks niet alleen om de economische groei er in te houden, maar vooral ook om de nieuwe technieken zonder schade te kunnen toepassen. De verschuivingen zullen hier en daar werkloosheid meebrengen, en deze kan alleen onder de duim worden gehouden door voortdurende hertrainingen. Permanente educatie wordt een wachtwoord, ook al omdat de mensen niet slechts tot producenten, maar ook tot consumenten en staatsburgers moeten worden opgevoed. Daar mankeert nu enorm veel aan. Het slechte functioneren van de politieke invloed van de mensen op het gebied is ten dele te verhelpen door een beter en anders gericht onderwijs - makkelijk gezegd, moeilijker gedaan, en vooral niet zonder dat het geld kost. Trouwens, als we alleen al het aantal studenten aan de universiteiten voor het jaar 2000 uitrekenen komen we al gauw op het tienvoud van nu. Ook die last wordt waarschijnlijk op de belastingbetaler gelegd.

En dan mag ik nog wel even wijzen op de financiële nood waarin thans de gemeenten verkeren. Dat is geen tijdelijk verschijnsel; het zal steeds erger worden, om redenen die te maken hebben met het verschil in produktiviteitsontwikkeling tussen de industrie en de dienstverlening. Willen we de groei niet laten ontaarden in een volstrekt scheefgetrokken woekeringsproces, dan zullen er krachtige maatregelen nodig zijn om de gemeenten te helpen en dat wil zeggen dure maatregelen. De belastingbetaler kan zich daartegen verzetten door middel van politieke partijen die belastingverlaging in hun wapen hebben geschreven, maar dat betekent alleen dat de wereld er, al groeiende, steeds absurder uit gaat zien.

Ik zou nog wel een tijdje door kunnen gaan met het opnoemen van verschuivingen die in het binnenland moeten plaatsvinden - ten bate van de ziekenhuizen, van de bejaardenzorg, van de culturele voorzieningen, van de recreatie. Ik zou uitvoerig kunnen schrijven over de gerechtvaardigde, maar kostbare behoefte aan inspraak, bedrijfsdemocratie, medebeslissing en wat dies meer zij. Maar dat gaat allemaal over ons zelf. Het wordt tijd om even naar de ontwikkelingshulp te kijken. Er wordt nog al eens gesproken over één procent van het nationale inkomen wat we daaraan zouden moet uitgeven. Dat lukt dan niet helemaal, omdat we zelf geld nodig hebben, maar er wordt zelden op gewezen dat dat bedrag van één procent lachwekkend gering is vergeleken met hetgeen de ontwikkelingslanden nodig hebben en met hetgeen er aan extrawelvaart beschikbaar komt door de economische groei.

Wie in 1960 had voorspeld dat we binnen de tien jaren bijna de helft meer reëel inkomen zouden krijgen, maar dat er nog niet eens één procent extra voor de rest van de wereld af zou kunnen, zou niet zijn geloofd. Toch is dit precies wat gebeurd is, en het gaat opnieuw gebeuren. We zullen ons blijven verzetten tegen de bijpassende belastingverhoging. Tenzij er iets verandert in de mensen. Twee procent voor ontwikkelingshulp betekent een half jaar groei - het betekent

dat we in augustus 1975 de welvaart zullen bereiken die we zonder de extraontwikkelingshulp al in januari hadden bereikt. Dat moet natuurlijk een haalbare kaart zijn, maar als wij doorgaan met meer van hetzelfde te willen, zullen we 't niet opbrengen. Wie dit op zich laat inwerken komt al gauw in de stemming dat hij met tomaten gaat gooien.

Als het bovenstaande juist is volgt daaruit, dat voortgezette economische groei op zichzelf toch wel een goed ding is. Je hoort tegenwoordig vaak zeggen dat al die produktiestijging weinig voorstelt en alleen maar onzinnige behoeften bevredigt. Dat is natuurlijk niet waar. Bij veel groepen mensen is de welvaart thans nog veel te gering; om onze collectieve behoeften te bevredigen is een veel groter reëel inkomen nodig; en de ontwikkelingslanden zijn allerminst gediend met stagnatie in de ontwikkelde wereld. Solidariteit kost geld, en dat komt er makkelijker als de welvaart toeneemt.

En verder zal er economische ruimte in beslag worden genomen door de maatregelen die de groei begeleiden, en die stuk voor stuk erg kostbaar zijn. Het is technisch heel goed mogelijk om lucht en water tamelijk schoon te houden. Het is niet nodig, lood in de benzine te doen. Het is vermijdbaar, de natuur te vergiftigen met een overmaat aan insektenbestrijdingsmiddelen. Alexander Pola, die om de veertien dagen de vooruitzichten voor lucht en water samenvat met de woorden ‘nog smeriger’ hoeft niet noodzakelijkerwijs gelijk te krijgen. Maar die ombuiging van de produktietechniek en de corrigerende maatregelen vergen offers. Een deel van de groei zal moeten worden besteed om de kwade gevolgen op te heffen.

De strekking van het bovenstaande is, dat de groei van de produktie wenselijk is, maar niet automatisch leidt tot vooruitgang. Een hoger reëel inkomen is op den duur alleen maar gunstig als het gepaard gaat met een stug doorzettende verschuiving in de bestedingen. De vraag is wie daarvoor moet zorgen.

En daar hebben de meeste mensen een te gemakkelijk antwoord op. Zij denken dat de anderen dat maar moeten regelen. De anderen: dat zijn de autoriteiten, of de kapitalisten, of de buren, of de Paus, of het mannetje in de maan, of de Verenigde Naties. Maar in werkelijkheid zijn wij het zelf, al is het natuurlijk waar dat niet iedereen even veel tot een gewijzigd groeipatroon kan bijdragen. Voor veel mensen beperkt hetgeen zij kunnen doen zich tot kleine beslissingen, zoals minder begerig zijn, minder in de auto rijden en meer op de fiets, instemmen met wettelijke maatregelen die de uitlaatgassen beperken (ook al kosten die geld), minder kinderen krijgen, minder boos worden als het groepsbelang wordt geschaad, zich niet verzetten tegen importen uit ontwikkelingslanden (ook al schaden deze de werkgelegenheid) en bovenal: iets opgewekter belasting betalen. Het is de afschuwelijke

mentaliteit van Protest. Géén Hogere Lasten! Weg met de BTW! Omlaag die inkomstenbelasting! Nooit meer een Schandaalbelasting! Weg met de Wurgwet! die ons regelrecht naar de onevenwichtige groei toestuurt.

Want op die manier krijgen wij regeringen, die deze zelfzuchtige prioriteiten weerspiegelen, en die opzij gaan voor de wens tot steeds meer materiële consumptie. Als onze voorkeuren niet veranderen zullen we straks stikken in de rommel, terwijl er tekorten zijn aan ziekenhuizen, fatsoenlijke woningen, bewoonbare steden. Daarvan geven we natuurlijk de autoriteiten de schuld, maar dat is dan ten onrechte. Die autoriteiten kunnen alleen maar regeren als de mensen meewerken - dat brengt de democratie mee.

De komende dertig jaar kunnen inderdaad vooruitgang brengen. De kansen daarop zijn helemaal niet zo slecht. Er is enige fantasie voor nodig, een grote hoeveelheid goede wil, en solidariteit, een beetje inzicht in sociaal-economische samenhangen, en de bereidheid de vereiste structurele verschuivingen tot stand te brengen. Maar als we menen dat we er komen door op de oude voet verder te gaan komen we stellig bedrogen uit.

22. Kaboutereiland*

In 1968 heb ik u eens bericht over een merkwaardig eilandje in de Middellandse Zee (dat bent u intussen vergeten), maar nu waren we een tijdje op een nog curieuzer en vooral nog veel kleiner rotsklomp, in koeler streken, en de reden waarom ik er over schrijf is dat het een soort alternatieve maatschappij lijkt te zijn. Het is niet waarschijnlijk dat de kabouters voor honderd procent met de gang van zaken zullen instemmen, maar wel met de helft.

Om eens iets te noemen: er zijn op dat eiland geen auto's, geen bussen, geen treinen; vliegtuigen kunnen er niet landen en schepen maar nauwelijks. De bromfiets is er onbekend. Het vervoer gebeurt per paard en per fiets. Er is een soort witte fietsenplan, met dien verstande dat fietsen kunnen worden gehuurd, voor weinig geld, bij het postkantoor. Dat postkantoor is een van de weinige openbare diensten die ik er heb waargenomen. Er bestaan bijna geen belastingen, en helemaal geen inkomstenbelasting. Een stad is er niet te vinden en een dorp eigenlijk ook niet.

De grond behoort aan particuliere eigenaren, maar er zijn geen grote verschillen in grondeigendom. Omdat er weinig mensen op het eiland wonen, en de meeste vanouds boer zijn, heerst er een toestand die de aanhangers van de bezitsspreiding aangenaam moet treffen. Bovendien worden veel taken gemeenschappelijk aangepakt. De dokter wordt goeddeels door de gemeenschap betaald, want anders zou zijn

* Het Parool, 29 juli 1970.

kostwinning, bij gebrek aan patiënten, te wensen overlaten. Als de kinderen verder willen leren dan het mini-schooltje aan kan, en daarvoor naar een verderop gelegen groter eiland moeten, delen de bewoners de kosten. Maar de landbouw wordt niet gesubsidieerd, en dat kan ook niet in een agrarische samenleving. De akkers en de weiden zijn toegankelijk voor iedereen, mits de wandelaars zich bij de zijkanten houden. Dat is een van de toeristische attracties; het versterkt het gevoel van knusheid, dat overal op het eiland heerst en maakt bovendien dat je aan alle kanten bij de zee kunt komen. Dat wil zeggen, voor wie bereid is de rotsen af te klimmen en die zijn nogal steil. Een zacht eiland met hele harde omtrekken.

De staatsinrichting is niet zonder eigenaardigheden. Er regeert een vorst, van feodale oorsprong, die overigens nog weer een andere vorst, van een verderop gelegen eiland, boven zich moet dulden en dat ook bijzonder graag doet. Maar verder functioneert er een parlement, dat ongelooflijk veel leden telt, vergeleken met de bevolking. Het lijkt er haast op dat ieder gezin wel een afgevaardigde heeft: one family, one vote. Het parlement behandelt soms kleine problemen - bijvoorbeeld of de politieagent, die voor het seizoen van een naburige republiek is gehuurd, zijn baantje mag houden, hetgeen twijfelachtig schijnt te zijn want hij heeft weinig te doen en kost vrij veel geld - maar er zijn ook belangrijke zaken. De belangrijkste is, dat grondverkopen moeten worden gecontroleerd.

Daar zit m.i. het belangrijkste beleidsprobleem van het eiland. Een pseudo-kaboutergemeenschap in een kapitalistische wereld kan zich moeilijk handhaven. De dreiging die algemeen op het eiland wordt gevoeld is die van de commercialisatie. Er is wel wat handel, kleine winkeltjes, en een aantal hotels, er wordt wat vee geëxporteerd met speciale stambomen. Het eiland heeft ook een bank, waar men het lokale geld kan omwisselen in andere valuta. Thuisreizigers moeten met dat speciale geld opletten. Op Schiphol neemt de Algemene Bank Nederland het niet aan. Mijn eigen bank in Groningen wel. Maar er worden geen wolkenkrabbers opgetrokken, wat stellig zou gebeuren als het van de regering mocht. Er zijn kroegjes, maar geen vermaaksindustrie. Die vreedzame toestand staat echter onder geweldige druk; nog niet eens zozeer van het toerisme, maar vooral van de belastingvrijdom.

Want dat schept uiteraard een forse prikkel voor rijke mensen om zich op het eiland te vestigen. De ervaring met landen zonder inkomstenbelasting is, dat er zich hoofdkantoren vestigen van ondernemingen, die soms solide zijn, en soms ook niet zo erg, maar die steeds behept zijn met een florissante neiging tot expansie. Nu is economische groei (volgens mij) een mooi ding, maar niet altijd en niet overal. Niet op het eiland waar ik het nu over heb, dat maar liever in zijn ongerepte staat moet blijven (vandaar dat ik ook het adres verzwijg, al zullen sommigen het wel herkennen). De manier om dat te doen is

een dam op te werpen, die het kaboutereiland beschermt tegen de kapitalistische zee, net zoals de rotsen het land beschermen tegen de oceaan. Die dam is het verbod om grond aan buitenlanders te verkopen. Daar wordt wel eens inbreuk op gemaakt, maar tot nu niet erg vaak. Er is tenminste één slecht precedent: één van de rotsen voor de kust, waar ook nog een paar huisjes op staan, is opgekocht door een miljonair, die er zich formeel heeft gevestigd en af en toe ook werkelijk met zijn helikopter komt kijken. Of hij, in zijn voormalige moederland, nu ook belastingvrijdom geniet, heb ik niet kunnen achterhalen. Over dit soort zaken wordt door de eilanders druk gediscussieerd.

Een veel komieker discussiepunt is de aansluiting bij de EEG. Sommigen zijn hier voor, anderen zijn er tegen. De regering heeft een nota uitgebracht over het probleem, welk document nergens in de wereld te krijgen is. Ik ben dus naar de griffier van het parlement gegaan - hij houdt kantoor in de school en is twee middagen in de week te spreken - om te vragen of ik het stuk mocht zien. Het mocht niet. Ik heb de waardige functionaris niet tot een discussie kunnen bewegen, maar andere inwoners des te meer. Het is een aardig eiland om eens heen te gaan. Maar met mate, want anders wordt het te vol.

23. De zenuwachtigheid van de vrije tijd*

Waarom hebben we het toch allemaal zo druk? Waarom leiden een toenemend inkomen en meer vrije tijd niet tot een rustiger leven en tot meer aandacht voor de nobele kanten van het bestaan? Op die bange vragen wil de Zweedse econoom Staffan Linder een antwoord geven in zijn boek *The Harried Leisure Class* (New York en Londen, 1970). Hij probeert daarin de paradox te verklaren dat hogere welvaart en een kortere werkweek gepaard gaan met een toegenomen schaarste aan tijd.

Zijn redenering is strikt economisch en ziet er als volgt uit: Bij arme volken brengen de uren, doorgebracht met produceren, weinig op. Daarom kan het rendement van de vrije tijd ook laag zijn. Maar als de produktiviteit stijgt, en de arbeid een hogere prijs gaat bedingen, wordt ook de tijd, doorgebracht buiten het eigenlijke produktieproces, meer waard. In overeenstemming met de regels die de economie daarvoor geeft worden nu ook deze consumptieve uren intensief gebruikt. Dat kan door ze te combineren met veel goederen en de consumptie snel te laten verlopen. Zo stijgt het rendement van de ‘vrije’ tijd.

Maar deze intensivering van het tijdgebruik schept, volgens Linder, een hele reeks narigheden. Het levenstempo wordt koortsachtig. Er

* Het Parool, 10 maart 1971.

ontstaat een onverzadigbare vraag naar goederen, die de produktiviteit van de industriële voortbrenging opjaagt en daardoor ook de prijs van de consumptieve tijd; dit is dus een vicieuze cirkel. De overvloed van gebruiksgoederen vergt tijdrovend onderhoud (huishoudmachines, auto's). Hoewel de mensen over meer goederen beschikken neemt hun binding met die goederen af - zij staan onverschilliger tegenover waardevolle voorwerpen. Arbeidsintensieve bezigheden worden vermeden; alles wat geduld, toewijding en zorgzame koestering vereist wordt uit het consumptiepakket weggesubstitueerd. En ook bezigheden die geen begeleidende apparatuur vergen raken in onbruik, zoals gewoon wandelen, naar de maan kijken enz.

Deze substitutie houdt in, dat bejaarden er slecht van af komen; hun verzorging kost te veel dure uren. Om dezelfde reden raken ook de typische culturele bezigheden uit de mode. (In economische taal: zij hebben een negatieve inkomenselasticiteit; het zijn inferieure goederen, net als reuzel en veenaardappelen.) Voor zover de schone kunsten nog worden beoefend, gebeurt het haastig. De mensen lezen geen boeken meer waarin de intrige zich traag ontplooit; ze verkiezen uittreksels van boeken. Maaltijden worden niet meer met zorg toebereid en gesavoureerd; het intensieve tijdgebruik bevoordeelt de cafetaria en het hap-slik-weg. Voor de echte erotiek met de bijbehorende geduldige hofmakerij, zijn geen kostbare uren beschikbaar; deze bezigheid is trouwens ook onvoldoende goederenintensief. De groei van het nationale produkt leidt dus tot het vlugge nummertje. Kerkdiensten en politieke redevoeringen worden korter en korter.

Dit is een aardig verhaal, maar naar mijn mening klopt het niet. Weliswaar beschrijft Linder veel haastige activiteiten die zich inderdaad voordoen, al onderzoekt hij nergens op welke schaal en in welke dosering, kalme en ontspannen bezigheden bestaan óók! Verder heeft hij gelijk dat veel huishoudapparatuur opeens tijd blijkt te verslinden. De zwakte in zijn boek is echter, dat hij de verklaring op de verkeerde plaats zoekt, en deze verder te veel presenteert als een gesloten systeem. De kern van zijn theorie deugt niet.

Die kern houdt in, dat de rendementsverhoging van de produktieve uren zich automatisch meedeelt aan de consumptieve tijd. Omdat een arbeidsuur een hoge ruilwaarde heeft (en dus in de produktie gebruikt wordt in combinatie met veel kapitaalgoederen), concludeert Linder dat een uurtje aan de huiselijke haard eveneens een hoge prijs bedingt. Uit die hoge prijs (of ‘schaduwprijs’), zoals hij zegt, vloeit dan de nieuwe schaarste aan tijd voort. Maar die redenering zet de zaken op hun kop. De schaarste aan vrije tijd vloeit niet voort uit de prijs van de produktieve tijd; als er zoiets bestond als een prijs voor de vrije tijd zou deze uit de schaarste voortkomen, niet andersom. Bovendien is dat idee van een ‘prijs voor consumptieve tijd’ nogal geforceerd. De uren thuis worden gelukkig niet betaald.

In feite bestaat er in onze samenleving een groot economisch verschil tussen werkuren en consumptieve uren, al is het waar dat ze soms tegen elkaar ingeruild kunnen worden (overwerk, vrije beroepen). De werktijd wordt in de regel gekocht door ondernemers, en beheerd onder druk van het mechanisme van prijzen en kosten. Dit leidt inderdaad tot een combinatie van dure arbeid met steeds meer machines. Linder heeft gelijk als hij erop wijst dat de sociale en de medische sector en de kunstbedrijven, daardoor in de knel komen (dat is trouwens eerder gezegd); daarbij gaat het om uren die gekocht en betaald worden. De consumptieve tijd daarentegen blijft in eigen beheer bij mannen, vrouwen en kinderen, en daarbij speelt het prijsmechanisme een veel minder dwingende rol. Linder stelt het voor alsof de schaarste aan arbeidsuren automatisch overslaat op de consumptieve uren, maar dat is niet zo. Daarmee valt de bodem uit zijn theorie.

Dat neemt niet weg dat er toch wel verbanden bestaan tussen werkuren en consumptieve uren, maar die verbanden zijn veel minder economisch dan Linder meent, en ook minder eenvoudig. Denkbaar is een psychologische invloed: jagen op kantoor kan leiden tot gejaagdheid thuis. Dat is echter geen wet van Meden en Perzen, en het is in ieder geval iets anders dan Linder bedoelt. Er zijn daarnaast heel andere psychologische factoren in het spel - concurrentie - en prestatiedrang - die de mensen nerveus kunnen maken, maar dat is niet hetzelfde als gewijzigde rendementsverhoudingen. Voorts is het waar dat de toegenomen reële inkomens de consumptieve tijd schaarser maken - je hebt meer uren nodig om het nieuwe speelgoed te gebruiken. Maar dat is een simpele platitude, die niet verklaard behoeft te worden door een beroep te doen op de gestegen prijs van de arbeid in de produktie.

Naar mijn mening kan men een deel van de moderne jachtigheid zeer wel doorzien met behulp van eenvoudige economische begrippen, al is dat weer een ander verhaal dan dat van Linder. De toegenomen welvaart vergroot namelijk de keuzemogelijkheden. Dat is een vorm van vrijheid, die heel zichtbaar geldt voor veel huisvrouwen. In primitieve landen weten de mensen precies wat ze moeten doen en laten; armoede, traditie en het werk in de landbouw wijzen de weg.

Wij daarentegen kunnen onze vrije uren op verschillende manieren besteden. Iedere keuze houdt een opgeofferd alternatief in. Dit offer, dat stijgt bij stijgende welvaart, wordt door velen ervaren.

Als ze met iets bezig zijn, krijgen ze het vage gevoel dat er eigenlijk iets mooiers ongedaan blijft. Van dat soort vrijheid kun je knap ongedurig worden. Het kan leiden tot afraffelen en frustratie. Ik heb er zelf ook last van (overigens: mijn grootvader, die niet door welvaart werd bedreigd, had eveneens de reputatie van ongeduld). Deze gevoelens manifesteren zich als tijdgebrek, maar het is een ‘schaarste’ die anders in elkaar zit dan die van Linder. Zij is veel minder dwingend en wetmatig - alles hangt af van de hebbelijkheden van het individu.

Ik zou, als ik er de tijd voor zou willen vrijmaken, nog heel lang over dit onderwerp kunnen doorgaan, maar misschien heeft de lezer van deze recensie allang het gevoel dat hij liever wat anders doet (auto wassen, iets lekkers kokkerellen, blokje om). Misschien mag ik hem, als die alternatieve activiteit achter de rug is, toch nog eens naar Linders boek verwijzen. Het is een bloedserieus werkje, zeer systematisch, met een wiskundig aanhangsel; een genoegen om rustig te lezen. Ook boeken met een denkfout kunnen de uren van de lezer waard zijn. En met dat nijpende tijdgebrek valt het wel mee - de meesten van ons hebben dat zelf in de hand.

24. Het imago en andere fragmenten*

Willy Brandt kan met die trouwe oogopslag van hem en die schorre stem heel overtuigende dingen zeggen, bijvoorbeeld over de manier waarop hij met de Russen en de DDR tot zaken wil komen. Hij roept het beeld op van de man die weet waarover hij het heeft. Maar op vier maart 1971, 's avonds half elf, hoorde ik hem op de televisie vertellen dat de bondsrepubliek de komende jaren met een begrotingstekort te kampen zal hebben, maar dat de financiering daarvan wel zal lukken - tenslotte is het niet onredelijk, sprak hij, dat de huidige generatie een deel van de lasten naar de volgende doorgeeft, mits natuurlijk met mate. Brandt zei dat waarschijnlijk in volle onschuld, en is dan onbekend met de omstandigheid dat schuldcreatie door de overheid helemaal geen last naar de toekomst verschuift - latere generaties erven niet slechts de schuld, maar ook de vordering, dus dat valt tegen elkaar weg. Er lopen in de buurt van de bondskanselier talloze mensen rond die beter weten - Diplomvolkswirte, Sachverstaendige - en sommigen van hen worden zelfs betaald om Brandt voor zulke flaters te behoeden. Maar intussen wordt het toch maar gezegd, en het gaf mij even het vervelende gevoel dat een zo belangrijk man (ik bedoel: belangrijk voor ons aller toekomst) misschien wel op meer punten slecht geïnformeerd is, en dat dat trouwhartige kijken misschien afgronden van ignorantie bedekt.

En wie weet wat voor fouten in het bovenstaande of het navolgende staan (het meervoud van Sachverstaendiger bijvoorbeeld) die de lezer ieder vertrouwen ontnemen in hetgeen verder wordt beweerd.

Dezer dagen heb ik Abraham gezien. De ontmoeting was niet zo catastrofaal als zij door sommigen wordt afgeschilderd, maar toch leidde deze gebeurtenis onwillekeurig de gedachten naar eventuele slijtageverschijnselen. En zulks te meer omdat het bijbehorende gebak -

* Hollands Maandblad, maart 1971.

een Groninger traditie - werd aangeboden door een collega, die zich vroegtijdig heeft laten pensioneren om zich beter op zijn schrijvende bezigheden te kunnen concentreren. De vraag is of de academische kennisoverdracht niet wordt belemmerd door een te groot leeftijdsverschil tussen de participanten aan dat proces. Hierover lopen de meningen uiteen. Sommigen zeggen: bejaarde docenten beschikken over zoveel meer ervaring, wijsheid, kennis, rijpheid enz. enz. dat ze alleen daardoor al beter voor hun taak zijn berekend. Ik geloof daar niet zoveel van, zeker niet wat betreft die veronderstelde wijsheid, rijpheid enz. enz. - er zijn te veel voorbeelden van het tegendeel. In een aantal gevallen is het zelfs twijfelachtig of oudere mensen meer van hun vak weten dan jongere, speciaal in de bèta-richtingen. De leeftijd speelt wel een rol in het beeld, dat studenten zich vormen van hun docenten: de afstand in leeftijd kan dan ook leiden tot een functionele afstand. Dat is een kwestie van imago, maar in dit geval mag dat imago niet terzijde worden geschoven als niet ter zake. Het maakt wel degelijk verschil voor de effectiviteit van de kennisoverdracht als de ontvangende partij weinig fiducie heeft in zijn leermeesters. De vraag die mij interesseert is, in hoeverre dit gebrek aan fiductie werkelijk door leeftijdsverschillen wordt beïnvloed, of dat zulks alleen maar wordt verondersteld.

In een goed functionerende democratie worden de politieke partijen beoordeeld op hun programma's en op de wijze, waarop ze deze proberen uit te voeren; dus op de maatregelen, die ze voorstaan, de manier waarop ze in de Kamers, de Staten en de Gemeenteraden stemmen, en de wetten die hun vertegenwoordigers indienen. In een slecht functionerende democratie letten de kiezers niet op het beleid maar op de geluiden die dat beleid begeleiden: redevoeringen, grappen en grollen, versprekingen van politici, onderling geharrewar, debattechniek. Nog erger, de kiezers laten zich beïnvloeden door haardracht, manier van kijken, accent, snorren en baarden, leeftijd, wijze van aankleden, schudden met het hoofd, rookgewoonten enz. enz. Al die zaken zijn op zijn best bijkomstig, maar meestal volstrekt irrelevant. Toch heb ik het vermoeden dat zij bij de politieke keuze nogal eens meespelen. In ieder geval viert in de publiciteit niet het beleid, maar het imago hoogtij. Voorbeelden: Kennedy, symbool van een nieuwe, frisse, sterke, inspirerende aanpak; daar is in de praktijk weinig van gebleken (tenzij men diners op het Witte Huis met kunstenaars en schrijvers als een belangrijk element van het beleid beschouwt). En Van Mierlo; nieuw, fris, jong, sterk, inspirerend - d.w.z. de terugkeer naar het districtenstelsel dat aan het begin van de twintigste eeuw al verouderd was, en dan ook is afgeschaft. Nog een voorbeeld: Kruisinga, die door veelvuldig en enigszins schichtig televisie-optreden inzake de drugbestrijding en door toedoen van links Nederland het imago meekrijgt van een aartsreactionair die alleen het verkeerde wil - maar als we de wetgeving er even op nakijken zien we dat deze staatssecretaris nog

best eens de geschiedenis kan ingaan als de man die het wettelijke kader heeft gecreëerd voor de bestrijding van de milieuverontreiniging. Als ik mijn zin kreeg, verschenen politici van enige importantie nimmer in het openbaar; zij gingen gemaskerd over straat, en de televisiecamera's werden uit de Kamer geweerd als de pest. Wat wij in de politiek moeten hebben zijn onopvallende mensen met neutrale gezichten, die een fatsoenlijk beleid voeren. Dat is een van de dingen die mij zo aantrekken in minister Nelissen. (Oók een kwestie van imago.) Ik hoor iemand al zeggen: als dat eens zou doorgaan, met die onopvallende mannetjes in de politiek, die dan bovendien nog maskers moeten dragen, wat zal dat een saaie boel worden. Precies. De politiek *is* voor een groot deel een saaie, technische aangelegenheid, die alleen door de onzin eromheen wordt opgeklopt tot iets adembenemends. De werkelijk belangrijke alternatieven verdwijnen in de mist van de mini-sensatietjes, dus het ‘nieuws’ (Arjos zegt iets onvriendelijks over Udink, Roolvink doet boodschappen met weduwe in supermarkt, Beernink steekt een sigaar op, Den Uyl klimt bij D'66 op de kansel, Snorremans wordt voorzitter van de PvdA) - net zo lang, tot de mensen menen dat er geen werkelijke alternatieven meer bestaan. Een van de redenen waarom kranten zoveel flut in hun inhoud doen is het vermoeden dat de lezer dit zal waarderen, en zal belonen met een duurzaam abonnement - een dubieuze kijk op het menselijk gedrag. Misschien is het waar dat de meeste mensen niet bereid zijn zich voor de grote problemen te interesseren, maar dat zou eerst nog eens geprobeerd kunnen worden. En dan kunnen intussen de televisie en de pers de saaiheid verdrijven door het vertonen van grappenmakers, commentatoren, interessante praters, shows, Zappa, Hoogendijk, Farce majeure, wat men maar wil - maar geen politici die naar hun uiterlijk beoordeeld dreigen te worden.

Leiders van grote ondernemingen verheugen zich meestal in een aanzienlijke anonimiteit. De voorzitter van de raad van bestuur van de Internatio-groep kan een vol uur in drukke straten lopen zonder dat ook maar iemand zegt: kijk, daar heb je die-en-die. Drie topmensen van de NV Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij kunnen op de stoep van hun eigen kantoor aan de Van Bylandtlaan in Den Haag over het weer staan praten zonder dat enige voorbijganger (misschien een deel van hun eigen personeel inbegrepen) in de gaten heeft dat daar een flink stuk beschikkingsmacht over vijf miljard pond sterling staat opgesteld. Dit lijkt mij nogal benijdenswaardig, en in ieder geval heeft het voor de betrokkenen het voordeel dat zij in hun beleid niet worden gehinderd door de invloed, die hun uiterlijk of hun uitingen mogelijkerwijs op de publieke opinie zouden kunnen hebben. (Dit is geen pleidooi voor het verkleinen van de verantwoordingsplicht, die op de managers rust - integendeel, ik zou willen dat het publiek beter op de hoogte was van hetgeen er in de concerns omgaat, en kritiek daarop kan nuttig zijn - maar dat betreft het beleid,

niet de monocle of de kleermaker.)

En wat denkt u hiervan: bij de installatie van een nieuwbenoemde lector wordt in de academische senaat, volgens gebruik, een kleine introductietoespraak gehouden; deze keer wordt er o.a. op gewezen dat de jonge geleerde (a) een snelle sportwagen berijdt (b) eigenhandig een bar heeft getimmerd in een studentenclub (c) van leerlingen niet zelden bloemen kreeg aangeboden, maar ook wel eens een muis (d) in een Arabische harem wist door te dringen, daaruit ook weer ontkwam, en bovendien *onbeschadigd* (e) de studenten geregeld wist te vertederen door het bezigen van uitdrukkingen zoals 'het krijtstof doet mij bijkans wenen' - en dit alles onder welwillend gegrinnik van de omzittenden. U raadt het al: de geïnaugureerde was een vrouw. Dolle Mina kan nog even vooruit.

Voor er misverstand van komt. Ik ben allerminst tegen het imago, en ook niet tegen het publieke optreden van figuren die de aandacht trekken door stembuigingen, ongewone zegswijzen, beharing, wallen onder de ogen, olijke blik, oratorische gaven - maar dit soort van dingen moet niet worden verward met de merites van de politiek, het ondernemersbeleid, de wetenschap.

25. Economen en kunstsubsidies*

In gezelschap van enkele hooggekwalificeerde economen die over kunstsubsidies spraken, viel het mij op hoe weinig zij eigenlijk van dat onderwerp begrepen. (Nee, Drees was er niet bij.) De beoefening van de economie leidt tot enkele nuttige inzichten, ook op dit terrein, maar blijkbaar versluiert deze bezigheid toch ook wel het een en ander.

Wat die nuttige inzichten betreft: de economie gaat er van uit dat de mensen hun eigen inkomen naar goeddunken besteden, en dat de produktie deze voorkeuren weerspiegelt. De aanbieder die zijn kosten niet weet goed te maken verspilt produktiefactoren. Deze gedachtengang wijst inderdaad genadeloos de zwakte aan in de positie van veel kunstenaars: zij maken dingen die de afnemers niet op prijs stellen.

Nu kan men zeggen: wij zijn ook de beroerdsten niet, dus gaan we die arme kunstenaars wat geld geven om in hun levensonderhoud te voorzien. Dat is de sociale producentensubsidie - een magere bedeling (vgl. de contraprestatie, die nauwelijks boven het peil van de Algemene Bijstandswet uitkomt). Zij zet de ontvangers aan tot protestacties en roept bij de burgerij al gauw de vraag op: hebben die artiesten niet wat beters te doen? Zouden ze niet, net als gewone mensen, gaan werken voor de kost?

Nog bedenkelijker is de sociale consumentensubsidie. Het klinkt zo mooi: kunst voor het volk, beneden de kostprijs, opdat de zogeheten

* Haagse Post, 23 maart 1971.

brede lagen kunnen profiteren van de schoonheid en het verhevene (aankoopsubsidie op schilderijen, grote bedragen voor orkesten en toneelgezelschappen). Hierbij tekenen de economen aan dat de goede bedoelingen averechts uitpakken. De welgestelden zitten in de schouwburg, op kosten van de belastingbetaler die gemiddeld minder verdient. Veel helpen doet die subsidie trouwens ook nog niet eens - het bezoek loopt terug - maar essentieel is dat de inkomensverdeling door deze overheveling ongelijker wordt. De economie moet m.i. worden geprezen dat zij dit blootlegt.

Dan is er nog het argument, dat in de taal van de leer der openbare financiën bekend staat als dat van de ‘merit wants’: behoeften die zo verdienstelijk zijn dat ze, los van vraag en aanbod, toch bevredigd behoren te worden. Maar dit impliceert een paternalistische houding van de overheid. Regenten en uitvreterige pressiegroepen gaan uitmaken wat u en ik zullen consumeren. Deze bemoeizucht stoelt op betweterij die niet past bij een vrije maatschappij van vrije mensen. Dit economisch scepticisme lijkt mij weliswaar heilzaam als tegenwicht in een wereld waarin iedereen het toch al beter wil weten dan iedereen anders, maar hier dreigen mijn vakgenoten toch ook het een en ander over het hoofd te zien.

Daar is in de eerste plaats de conserveringssubsidie. Sommige overgeleverde kunstvormen (opera, orkestcultuur, klassiek ballet) zouden subiet uitsterven als ze aan vraag en aanbod werden prijsgegeven. Daarmee zou een stuk geaccumuleerd kapitaal teloorgaan - kapitaal dat nu belegd is in de bekwaamheden van de kunstenaars, maar bovendien in de ontvankelijkheid van het publiek. Het wegvallen daarvan is een verlies. Het kan worden voorkomen door althans de variabele kosten goed te maken, en in zoverre het publiek dat niet rechtstreeks doet suppleert de overheid het ontbrekende. De conserveringssubsidie kan dus economisch worden geargumenteerd, al wordt het zelden gedaan.

Belangrijker is het argument van de investeringssubsidie. Kunst vergt geduldige en liefderijke opbouw. Kunstenaars leren door te doen, het publiek leert appreciëren. Er ontstaat een ‘klimaat’, maar dat kost tijd. In de aanloopperiode overbrugt de subsidie het gebrek aan rentabiliteit. Zo worden ook de risico's opgevangen die te zwaar zijn voor kleine zelfstandigen. Grote bedrijven financieren de technische vooruitgang zelf; de overheid kan de kunstenaars iets van gelijke concurrentiële kansen geven in een maatschappij waar massieve financiële concentraties de richting van de ontwikkeling bepalen. Deze investeringssubsidies behoeven niet te worden beperkt tot enkele experimenten (film, avant-gardemuziek, totaal theater). In de dynamiek van de culturele expansie treden voortdurend spanningen op tussen heden en toekomst. De financiering daarvan opent de weg naar de maatschappij van morgen. In deze zin lijken de kunstsubsidies op onderwijsuitgaven; ook daar is een investering aan de gang, in mensen, en er zijn

miljarden mee gemoeid. Een interessante gedachte voor wie de CRM-begroting wil verveelvoudigen. Deze investeringssubsidie schept ruimte - dat klinkt al dadelijk anders dan bemoeizucht. Behalve de belastingbetaler wordt niemand gedwongen iets te doen of te laten. De vrijheid neemt toe, vooral als de subsidie niet slechts ten goede komt aan gebrevetteerde kunstenaars en officiële kunstinstellingen. Als het goed is wordt het beleid gericht op een vervloeiing van de grenzen tussen vakmensen en amateurs, en tussen producenten en consumenten. Iedereen kan dan deelnemen aan het grote spel van de creativiteit, en dat zal de mensen veranderen.

Nu klinkt dit alleen overtuigend voor wie toch al geloofde dat de kunst een maatschappelijke functie heeft. In economentaal: voor wie gelooft dat de kunst externe effecten heeft, die uitgaan boven de directe relatie tussen producent en consument. Zulke externe effecten (die niet door de prijzen tot uitdrukking worden gebracht) zijn een reden voor subsidie, maar zij zijn moeilijk aan te tonen. Toch weet ook de doorsnee-econoom wel dat er een verschil bestaat tussen Florence in de renaissance en Detroit nu.

De Italiaanse steden kenden een overhevelingsmechanisme (feodale accumulatie van de grondrente plus prestige-uitgaven van de stedelijke overheid) dat in de moderne maatschappij alleen werkt als de overheid er krachtig achterheen gaat zitten. Wie de kwaliteit van de samenleving wil verhogen moet zulke mechanismen inbouwen. En natuurlijk de mentaliteit veranderen; maar het een zonder het ander is zinloos. Hoewel dit een economisch ingeklede redenering is, maakt zij in de regel weinig indruk op professionele economen. Het verhaal wordt trouwens te vaak verteld in de taal van opgewonden zwetsers en op afbraak beluste activisten. Men krijgt meestal de indruk dat iemand vrij baan wil maken voor stinkbommengooiers en artistieke nonvaleurs en niet zozeer voor culturele opbouw.

Geen wonder dat sobere sceptici kopschuw worden, en ook hardwerkende belastingbetalers voelen zich niet aangetrokken door de gedachte dat de BBK met hun centen gaat strijken. Zo de ‘aksies’ van deze strijders voor een betere wereld al enige invloed hebben op de CRM-begroting, lijkt het mij een negatieve. Maar dat neemt niet weg dat de redenering ten bate van kunstsubsidies valabel is - voor wie erin gelooft. Anders gezegd, het is een ideologisch pleidooi, dat niet door rationalistische argumenten kan worden weerlegd.

Economen kunnen ook te rationalistisch te werk willen gaan. Dat komt er dan vaak op neer dat zij alleen de sociale producentensubsidie en de sociale consumentensubsidie zien, nauwelijks oog hebben voor de ‘merit wants’ (of deze verwerpen op basis van het anti-bedilargument), en vrijwel blind zijn voor de externe effecten en de investeringssubsidies. Met andere woorden: zij zijn blind voor de veranderingen die mensen kunnen ondergaan door de maatschappij waarin zij leven. Dat is de typische beperktheid van economen.

26. Krantenkartel*

Dat plan van de Nederlandse Vereniging van Journalisten om, met behulp van STER-geld, een aantal dagbladen van de ondergang te redden moet naar mijn mening bliksemsnel worden uitgevoerd, maar het blijft natuurlijk een noodmaatregel. Met geld uit de STER-pot kunnen de gaten maar ten dele worden gestopt; een subsidie die de verliezen opvangt zou uit de schatkist moeten komen en dat is voor geen van alle partijen een aantrekkelijke gedachte. Financiering van nieuwe investeringen door de Investeringsbank mag nodig zijn, maar brengt het lek evenmin boven water. De verliezen verdwijnen alleen als het dagbladbedrijf zijn geld haalt waar ieder gezond bedrijf het haalt, namelijk bij de klanten. In de huidige situatie worden de lezers van Nederlands meest respectabele dagbladen gesubsidieerd door de eigenaren - een hoogst penibele en onstabiele toestand, waar zo gauw mogelijk een eind aan moet komen.

Dat kan in feite alleen door een flinke stijging van de abonnementsprijzen. Daarnaast zouden de advertentieprijzen opgekrikt kunnen worden, maar daar zitten erg veel haken en ogen aan. Deze remedie blijft hier buiten beschouwing. Kostenverlaging is gewenst, maar het nuttige effect ervan wordt overspoeld door de looninflatie. Deze maakt de produktie van de kranten in snel tempo duurder en het is onhoudbaar dat die kostenverhoging niet aan de lezers in rekening wordt gebracht.

De inflatie zal stellig doorzetten; dat roept de klemmende vraag op, waarom de prijzen van dit speciale produkt onvoldoende omhoog gaan. Reeds op dit moment is een verhoging met 25% voor vele kranten dringend nodig. Tegen de tijd dat die verhoging er komt is ze al weer achterhaald door nieuwe kostenstijgingen. Waarom die vertraging?

De Nederlandse Vereniging van Journalisten is op deze urgente kwestie nauwelijks ingegaan. De reden is waarschijnlijk dat de prijsverhoging wordt belemmerd door enkele onprettige complicaties.

De eerste complicatie - niet de ergste - is dat het Nederlandse publiek misschien niet dadelijk bereid zal zijn een kostendekkende prijs voor de krant te betalen. Een prijsverhoging met 25% zou er toe kunnen leiden dat mensen met twee abonnementen (bijvoorbeeld het lokale blad naast een landelijk) er één opzeggen, en gevreesd wordt dat dat wel eens het landelijk blad zou kunnen zijn. Sommige gezinnen zullen samen met een ander een abonnement nemen. De losse-nummerverkoop zal dalen. Die 25% is dus geen nettowinst voor de dagbladuitgeverijen; om uit de rode cijfers te komen is nog een additionele prijsverhoging nodig.

De tweede complicatie is ernstiger en er wordt wel over gepraat, maar

* Het Parool, 1 april 1971.

men schrijft er liever niet over. Aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal in Amsterdam worden in één gebouw twee kranten vervaardigd die geen rode maar zwarte cijfers op de verlies- en winstrekening zien verschijnen, en dus niet aan een flinke prijsverhoging hoeven mee te doen. Deze zwarte twee (of eigenlijk is het er maar één) zijn de schrik van de Nederlandse krantenwereld. Hun marktaandeel is voortdurend gestegen, en zij trekken daardoor een evenredig groot deel van de reclame-opbrengsten naar zich toe. Als kranten een zuiver commercieel produkt waren, zou men kunnen volhouden dat de sterkste concurrent terecht de markt verovert; maar wie politieke, morele en esthetische maatstaven aanlegt kan best tot een radicaal andere zienswijze komen. Het groeiende marktaandeel van die twee kranten bedreigt de krantenwereld langs verschillende wegen. Het werkt fusies en concentraties in de hand, en doet daardoor afbreuk aan het pluriforme karakter van de pers, waar iedereen zoveel waarde aan zegt te hechten. De toon van de bedoelde twee kranten werkt besmettelijk: sommige fatsoenlijke kranten redeneren dat de schreeuwerigheid en de rancune blijkbaar lekker verkopen en gaan ook op die toer. En de vrees voor de concurrentiepositie belemmert de prijsverhoging bij de bladen die er het hardst om verlegen zitten. Zo hangt de dreiging van het tweetal als een duistere wolk boven de economie van het krantevak. De Nederlandse Vereniging van Journalisten is om deze hete brij heengedraaid. De looninflatie, de invloed van de STER, de sterke positie van de provinciale pers, de gratis verspreide advertentiebladen - dat wordt allemaal geregeld opgesomd, maar de funeste invloed van ‘onze bladen’ wordt zelden genoemd.

Nu weet ik voor deze moeilijkheid wel een oplossing, al is die lang niet zonder bezwaren. (Niets is zonder bezwaren.) Zij komt er op neer, dat de Nederlandse krantenuitgeverijen een formele afspraak maken waarin de minimumtarieven van abonnementen en losse nummers worden vastgelegd. Dat heet een kartel - een lelijk woord, maar kartels hebben ook hun goede kanten. De bedoeling is hier, een kostendekkende exploitatie voor het efficiënt geleide bedrijf mogelijk te maken. De meerderheid van de ondernemingen zal aan zo'n overeenkomst wel mee willen werken. Enkele niet, en we hebben al een vermoeden wie dat zullen zijn.

Als die twee kranten uit één gebouw buiten het kartel blijven is de opzet bedorven, maar gelukkig hebben wij in Nederland een minister van Economische Zaken, die op grond van de Wet Economische Mededinging ondernemersafspraken niet alleen onverbindend maar ook verbindend kan verklaren. Op hem zou een beroep moeten worden gedaan om de prijsregeling uit te breiden tot de gehele bedrijfstak.

Ik hoor de tegenargumenten al. De minister zal zeggen: mijn prijspolitiek is gericht op het doorbreken van de loon-prijsspiraal en nu komen jullie vragen dat ik een renderende onderneming ga voor-

schrijven haar prijzen te verhogen? Daarop is het antwoord: zeker, excellentie, en wij vragen dat omdat er anders nog meer fusies zullen komen, wat ook niet goed is voor de concurrentie, en vooral ook omdat er anders kranten verdwijnen, hetgeen in strijd is met het algemeen beleden beginsel van de pluriformiteit van de informatie. Een ander alternatief, zo zou men de minister van economische zaken nog kunnen voorhouden, is de permanente subsidie - iets waar de minister van Financiën wellicht niet zoveel trek in heeft.

Vervelender is de voor de hand liggende reactie van De Telegraaf en het Nieuws van de Dag zelf. Zij zullen zonder mankeren hun welbekende hetze tegen de dirigistische overheid uitbreiden met het argument, dat zij gedwongen worden - gedwongen, gedwongen - om hun dierbare lezers hogere tarieven in rekening te brengen opdat zo de zakken worden gespekt van linkse bladen; bladen die het publiek eigener beweging niet in leven wil houden. Er zal, dag in dag uit, bekwaam worden gespeeld op de meest rancuneuze gevoelens van de meest rancuneuze lezer - laat dat maar aan de betrokken redacties over.

Het vervelende is, dat deze tactiek misschien stimulerend werkt op de verkoop van die twee, en onvermijdelijk zullen zij door de prijsverhoging extrawinsten binnen krijgen, die ze kunnen gebruiken voor wervingscampagnes - boeken met Kerstmis, trips naar Griekenland. Ik moet toegeven dat dit het zwakste punt is in mijn plannetje, en pessimisten vermoeden dat ze aan de Voorburgwal al handenwrijvend zitten te wachten op zo'n overheidsmaatregel, om er én geld én politieke munt uit te slaan.

Dit is onaangenaam, maar men kan niet alles hebben. In ieder geval mag de Nederlandse Vereniging van Journalisten nog wel eens nader studeren op de voor- en nadelen van kartelvorming, en dit wordt ook van harte aanbevolen aan de directies. De plannen die nu zijn bedacht kunnen alleen enig noodzakelijk soclaas bieden op korte termijn; op den duur moet een toestand worden geschapen waarin het gros van de Nederlandse dagbladen ook in inflatietijd een lonende exploitatie weet te bereiken.

27. In en uit*

De mode blijft een fascinerend verschijnsel. Ik bedoel nu niet de reeks mini-maxi-hot pants, maar de modieuze vlagen die door sommige wetenschappen gaan. De economie is er niet vrij van, en het is de vraag of je dat mooi moet vinden of niet. In sommige branches bestaat de mode uit louter wind; amusant, of ergerlijk, maar niet belangrijk. Curieus wordt het wanneer de wind stormkracht gaat aannemen, waarbij we niet mogen uitsluiten dat er ook nog wel eens interessante voor-

* Hollands Maandblad, juni 1971.

werpjes worden meegevoerd. Ik denk bijvoorbeeld aan het flatuleuze gezwets van iemand als Marshall McLuhan, dat als een gierende orkaan door diverse subgroepen is gegaan. Dat pleit allerminst voor die subgroepen. *Understanding Media* bevat een paar snedige gezegden, tussen de oncontroleerbare kreten door, maar het grootste deel van dat boek is natuurlijk onzin, van het metafysische type: 'the medium is the message'.

Goed, kan men zeggen, deze extreme vorm van winderigheid krijgt alleen een kans bij wetenschappen die de naam niet verdienen. In het geval van McLuhan is dat, geloof ik, de cultuurtheorie of de kommuniekaatsietejorie.[1] Er valt daar niets te verifiëren of te falsifiëren, dus de mode kan ongehinderd zijn gang gaan. Maar ook serieuze vakken zijn onderwerpen aan snelle wisselingen in de belangstelling. Stukken theorie komen op en zakken weg; er duikt een kakelvers jargon op dat zich leent voor makkelijke imitatie. Dat zijn dan ten dele randverschijnselen - in de economie is bijvoorbeeld het grensgebied met de journalistiek een vruchtbaar terrein voor modieuze opbloei - ten dele zijn het accentverschuivingen binnen het aanvaarde kader van zo'n wetenschap, en ten dele zijn het tekenen dat er iets niet klopt in de overgeleverde leerstellingen.

De economie levert van deze soorten mode diverse voorbeelden op, die worden weerspiegeld in de leerboeken. In de jaren dertig ontstond er een intense belangstelling voor de marktvormen, mede teweeggebracht doordat allerwege verval van de concurrentie werd geconstateerd, en voorts voor de monetaire theorie, omdat men hoopte dat die een antwoord zou geven op de pijnlijke vraag waar al die werkloosheid vandaan kwam. Toen het antwoord niet kwam ontstond de keynesiaanse revolutie, al gauw een zeer populair gezelschapsspel in bepaalde kringen (in andere weer niet, maar dat is altijd zo). Na een twintigtal jaren werd het keynesianisme afgelost door een opvallende terugkeer van het klassieke denken. Dit laatste kan namelijk vragen beantwoorden inzake de economische groei, waar de keynesiaanse theorie grote moeite mee heeft. Intussen hadden we nog een vlaag welvaartstheorie gehad, een nieuwe belangstelling voor de technische vooruitgang (vooral sinds 1956, toen Abramowitz ontdekte dat de groei van de arbeidsproduktiviteit slechts voor een gering deel uit de accumulatie van kapitaal valt te verklaren), een renaissance van de produktiefunctie, een accent op de ontwikkelingseconomie, en nu sinds kort een herleefde belangstelling voor de werking van het prijsmechanisme bij externe effecten (op gang gebracht door de milieuvervuiling). Deze vrij snelle verschuivingen in de belangstelling zijn mede ingegeven door actuele problemen, en als zodanig nauwelijks modieus te noemen. Er zit niet de imitatie- en behaagzucht achter die de mode kenmerkt.

Dit laatste doet zich wel voor als een lekker in het gehoor liggend woordgebruik opduikt bij mensen die langs deze snelle weg de sien

willen maken. ‘Planned obsolescence’, een term die populair werd gemaakt door Vance Packard *(The Waste Makers)*, vergt kennis van de Engelse uitspraak, geen kennis van de precieze gang van zaken in het bedrijfsleven. De term suggereert veel meer doelgerichtheid dan in feite in de ondernemingen bestaat, maar ook dat is modieus: vooral laten merken dat je ze in de gaten hebt, de managers in hun directiekamers. In bepaalde milieus staat het goed als iemand blijk geeft de duistere krachten van het kapitalisme te doorgronden. Natuurlijk proberen de leerboeken van de economie dat ook te doen (curven, toppen, raakpunten, snijpunten) maar wat is er nu maffer dan een leerboek. Er moet dus een alternatieve theorie komen, die bijvoorbeeld bewijst dat de kapitalisten een steeds groter deel van het nationale inkomen te pakken krijgen. Dat dit laatste niet waar is maakt zo'n theorie opvallender en dus modieuzer. In de officiële wetenschap zit veel dat te moeilijk en te duf is, en dat bovenal een te zwakke basis oplevert voor actie (aksie). Er moeten alternatieve leerstukken komen die sommige subgroepen laten horen wat ze willen horen. Zo ontstaat ook het modieuze neomarxisme. Maar daar wil ik het nu niet over hebben.

Deze hele kwestie van de mode in de economie is de moeite waard om over na te denken. Ik wil er nog eens een bloedserieus stuk over schrijven, vol voetnoten en geleerde taal, met een moeizame poging tot definitie, en een oordeel over de gewenstheid van het modeverschijnsel (want ik ben er, geloof ik, niet zo erg tegen als men uit het bovenstaande misschien zou opmaken) maar ik wou me hier beperken tot het signaleren van een leerstuk, dat erg uit de belangstelling is geraakt. Het betreft de verklaring van de inkomensverdeling over personen (dus niet over produktiefactoren). Negatieve mode dus; iets is uit geraakt, en m.i. ten onrechte.

Aan het eind van de vorige eeuw liet de Groninger astronoom J.C. Kapteyn door een timmerman een soort sjoelbak in elkaar zetten. In plaats van sjoelschijven gebruikte hij zand, en de weg die het zand aflegde naar de vakken werd volgebouwd met rijen van houten blokken, in de vorm van huisjes met een puntdak. De breedte van die huisjes was evenredig met hun afstand tot de linkerkant van de sjoelbak. Een stroom zandkorrels, die van bovenaf in zo'n scheefstaande sjoelbak wordt gegoten, valt precies op de top van zo'n huisje en wordt in twee gelijke delen gesplitst; de twee stromen zakken verder naar beneden, ontmoeten daar weer zo'n puntdak, en zo verder. Tenslotte vormen zich onderin de daartoe bestemde vakken hoeveelheden zand, die, op een afstand bekeken, een curve vormen. Om die curve was het Kapteyn te doen. Hoewel het apparaat geconstrueerd werd om aan studenten de wetten van de genetica te helpen uitleggen lijkt de curve als twee druppels water op de inkomensverdeling, zoals die in die tijd bekend was.

Kapteyn, die dat heel goed in de gaten had, had eigenlijk al verwacht

dat er zoiets uit zou komen. De logaritmisch normale verdeling, die hij wou demonstreren, was destijds bij een groep wetenschapsmensen sterk in de mode, en men meende dat vele uiteenlopende verschijnselen een dergelijke regelmatigheid zouden vertonen. Deze geleerden, de 'log-men' zoals zij achteraf zijn genoemd,[2] vormden een club met een gemeenschappelijk geloof, een gemeenschappelijke pionier (D. McAllister), gemeenschappelijke congressen en een gemeenschappelijk optimisme inzake de oplosbaarheid van bepaalde problemen van de waan van de dag; een meer respectabele variant.

Het respectabele zit m.i. hierin. De logaritmisch normale verdeling is geen vage kreet, maar een uiterst precieze aangelegenheid. Men neme een meetbare eigenschap van een of andere massa - in dit geval het inkomen van mensen - berekent daarvan de logaritme, en gaat vervolgens na of deze logaritmen verdeeld zijn volgens zo'n bekende curve van Gauss. Er zijn simpele methoden om dit enigszins te verifiëren; één ervan komt er op neer dat men een gecumuleerde inkomensverdeling afzet op logaritmisch waarschijnlijkheidspapier. Als deze ongeveer recht uitvalt dat klopt het: de verdeling was lognormaal. Dit was inderdaad de stelling van Kapteyn.

Inderdaad werd deze stelling later, aan de hand van veel meer en beter materiaal, bevestigd door R. Gibrat (1931), en men spreekt dan ook wel van de wet van Gibrat. Nog weer later trok men de wet in twijfel; er blijken wat meer hoge inkomens te zijn dan we op grond van de lognormale verdeling zouden verwachten.[3] Helemaal kloppen doet het dus niet, maar er bestaat voldoende regelmaat in de verdeling om ons op eigenaardige gedachten te brengen. Namelijk deze: de inkomens zouden best eens beïnvloed kunnen worden door maatschappelijke processen die lijken op hetgeen er in het apparaat van Kapteyn gebeurde. Mensen zijn als zandkorrels, nu eens naar rechts en dan weer naar links gestoten door obstakels op hun levensweg. Of ook wel: de inkomensverdeling berust op een proces, waarbij het toeval een rol speelt - niet het gewone, ongehinderde toeval, want dat zou een normale verdeling voortbrengen, maar een speciaal toevalsmechanisme. Bijvoorbeeld een proces, waarbij de inkomensverwervende eigenschappen een multiplicatief effect op het inkomen uitoefenen. Dat houdt dan weer een bepaalde maatschappijvisie in. In feite zijn zulke stochastische theorieën van de inkomensongelijkheid ontwikkeld door een hele groep mensen, vanaf 1900 tot nu - namen als Kapteyn, Gibrat, Van der Wijk, Roy, Champernowne, Tinbergen zullen de lezer niet veel zeggen (met uitzondering van de laatste) maar u kunt gerust van me geloven dat het een respectabele school is met soliede, respectabele methoden, zij het niet steeds soliede resultaten, maar dat kan verbeterd worden.

Mijn punt is nu, dat deze richting een onmodieuze subcultuur vormt binnen de economie. De bijdragen van deze school staan in moeilijk te vinden tijdschriften of in vergeten boeken, zoals het verrassende

Inkomens- en vermogensverdeling (1939) van J. van der Wijk. Verrassend en vergeten. In de officiële leerboeken van de economie komt de hele school niet voor. Soms wordt gewezen op de wet van Pareto en dan wordt er bij gezegd dat deze niet opgaat;[4] maar zelden of nooit wordt gezegd dat de wet van Gibrat een veel realistischer weergave van het materiaal vormt, en nimmer wordt uitgelegd welke theorieën, die gebruik maken van kansrekening, verschil in talenten, cumulatieve effecten van een veelheid van milieufactoren enz., er zoal bestaan. Een heel stuk van de economie is gewoon zoek. Dat valt nog te meer op als men speciale boeken over de inkomensverdeling in handen neemt; de lezer moet maar eens zoeken in het recente boek van Albeda en De Galan (*Inkomen, vorming, verdeling, beleid*, 1970) en zal dan zien dat noch de naam van Gibrat noch die van Roy er in voorkomt, en dat er ook niets te vinden is wat lijkt op een machine, waar zandkorrels in worden gegoten. Dit hele maatschappijbeeld is out.[5]

Er bestaan uiteraard wel redenen waarom deze theorie van de inkomensverdeling slechts in het verborgene bloeit, en door de trendsetters wordt veronachtzaamd. Er komen geen vakverenigingen in voor, geen macht van het kapitaal, geen produktiefuncties met constante substitutie-elasticiteit, geen onvolkomen concurrentie, geen inflatie, kortom niets wat de geesten op het ogenblik bezig houdt. Ik beweer niet, dat deze laatste factoren onbelangrijk zijn - integendeel, zij zijn niet zomaar in de mode. Al deze dingen zijn relevant, zoals dat modieus heet. Ook erken ik graag, dat de lognormale verdeling een onvolkomen beschrijving van de werkelijkheid geeft. Maar dat is geen reden om een oude, respectabele en bovenal: zeer stimulerende theorie uit het oog te verliezen. Wat mij aan de lognormale verdeling zo bekoort is, dat de afwijkingen van deze curve een speciale verklaring behoeven. Deze kunnen o.a. worden gevonden bij de cumulatieve werking van het sociaal-economische milieu op de individuen. Aan de ene kant zijn er de achterstanden, die arme kinderen in hun prille jeugd oplopen, en anderzijds de zichzelf versterkende werking van de rijkdom. Dat zijn, op hun beurt, modieuze onderwerpen; maar dan toch weer in een heel andere subcultuur, namelijk die van de sociologen, de 'alternatieven' en de pessimisten. Deze cumulaties worden namelijk te vaak gezien als de allesbeheersende factoren van de ongelijkheid, terwijl ze in de bovenaangegeven gedachtengang veeleer de afwijkingen van de lognormale verdeling oproepen.

Ik zou over de ongelijkheid nog lang kunnen doorgaan, hetgeen niemands bedoeling is. Intussen meen ik aannemelijk te hebben gemaakt dat de officiële economie niet alleen haar modieuze problemen kent, maar dat zij ook wel eens een groep van theorieën, die beter verdienen, naar de achtergrond duwt. Tegen dat laatste moet worden gewaakt.

Eindnoten:

1 Communicatietheorie is wél een echte discipline (Shannon & Weaver, Wiener, Pierce, c.s.), maar dat heeft niets met McLuhan te maken.

2 In *The Tempest* zegt Ferdinand, die gedwongen is bomen te rooien, tot Miranda 'For your sake I am this patient log-man'. Het grapje, heel aardig in zijn soort, is van AITCHISON en BROWN, die zelf tot de log-men behoren en een klassiek boek over deze verdeling hebben geschreven. Er staat ook een foto in van het apparaat van Kapteyn, en dat is voor zover ik weet alles wat er van over is. Een overijverig hoogleraar in de genetica heeft het opgeruimd toen de zolders van Hortus de Wolf te vol werden. Jammer. Het boek heet *The Lognormal Distribution*, 1957.

3 Vgl. W.H. Sometmeijer, *Arm-en-rijk, oftewel: leren - de dommekracht onder de inkomenslift*, 'Statistica Neerlandica' no 4, 1970.

4 Zij zegt het volgende: kies een bepaald inkomen, kijk hoeveel mensen dit inkomen of een hoger verdienen; verhoog vervolgens dat inkomen met 1%, en constateer dat daar door *a*% van de inkomenstrekkers afvalt; herhaal deze procedure voor ieder willekeurig inkomen, en ge vindt steeds dezelfde *a*.

5 Om enige tegendruk te bieden en nog enkele andere veronachtzaamde kanten van het probleem aan de orde te stellen heb ik pas een (veel te dik en te ingewikkeld) boek geschreven: *Income Distribution*, 1971. Sommige lezers zullen denken dat dit artikel alleen als reclame is bedoeld; dat is ook zo.

28. Het hippe leven*

Wat kunnen sommige mensen toch buitensporig overdrijven, vooral als het over de zogeheten moderne jeugd gaat. De een ziet in de hippies de volledige verloedering, de ander verwacht er onze redding van Tot de laatste soort waarnemers behoort Charles Reich, die zijn mystieke geloof in het hippiewezen heeft neergelegd in zijn bestseller: *The Greening of America*. Het verscheen verleden jaar; sindsdien is er een vloed van commentaren op geschreven, waar het mijne nog best bij kan. Ik vind het een meeslepend boek, al staat er een hoop onzin in en al is de hoofdstrekking een tikje belachelijk.

Amerika, zegt Reich, is een woestijn, vol plastic en rommel. De mensen zijn er ongelukkig en eenzaam; ze zijn onderworpen aan onpersoonlijke machten en aan doelstellingen die niet overeenstemmen met de menselijke natuur. De techniek overheerst het leven. Er wordt gewerkt en geconsumeerd zonder plezier. De mensen zijn leeg en ontevreden en ze weten het vaak zelf niet eens.

Van deze ongelukkige mensen bestaan twee typen (Reich spreekt van bewustzijnsvormen). Type I is de noeste werker, hard, spaarzaam, streng in de leer, zelfzuchtig en individualistisch. Type II is moderner en eleganter: de organisatieman, die ook wel hard werkt, maar meer zoekt in de carrière in een groot bedrijf; hij is, hoewel vaak cynisch, met hart en ziel verknocht aan de hiërarchie en de waarden van het concern. Slaven zijn het allemaal van de economische groei, de jacht op het inkomen, het systeem.

Maar ziet, in deze woestijn bloeien opeens de bloemen. Dat komt door type III: de hippe jeugd. Lang haar en kettingen zijn de symbolen van een nieuw geluk en een nieuw, diep inzicht. De welvaart wordt ondergeschikt gemaakt aan de liefde. De menselijke betrekkingen krijgen een nieuwe openheid. Deze jeugd is authentiek, zij heeft de mens opnieuw ontdekt en is daardoor vrij. Enz.

Tot zover is het verhaal van Reich nauwelijks verrassend (wij hebben tenslotte onze eigen Roel van Duyn), en ligt het opmerkelijke van zijn boek in de enorme reclame die de schrijver voor zijn type III maakt. Daarbij vergeleken is de reclame voor het industriële produkt kinderspel. Soms ontmoet de lezer lachwekkende dingen, zoals Reichs beschrijving van het diepere wezen van de hippe broeken, die naar onderen wijder uitlopen; maar doorgaans is het verhaal uiterst suggestief. Het is geschreven op de vleugels van een groot heimwee naar het ongebonden en intense leven. Ik zie Reich voor me: een man van mijn leeftijd, hoogleraar in Yale in een of ander juridisch vak, met een bewonderend en wat afgunstig oog op de huidige studentengeneratie.

Het verrassende van het boek zit in Reichs optimistische voorspelling:

* Het Parool, 4 augustus 1971.

de hippies zullen Amerika overnemen. Binnenkort zal de oude maatschappij, dat verfoeilijke dwangsysteem, zijn afgestorven. Deze revolutie geschiedt geweldloos, eenvoudig doordat de mensen gaan inzien dat type I en II op de verkeerde weg zijn. Type III dringt door in alle strategische centra en neemt de macht over; of liever, de macht verdampt. De vrijheid breekt baan. Dit proces, dat al een beetje is begonnen, wordt door Reich aangeduid met het woord ‘greening’: de dorre bomen krijgen groene blaadjes. Nog even en de woestijn staat in bloei. Op de omslag van mijn Penguin-editie staat Nixon, afgebeeld met mooi lang, warrig haar, net als Udink-met-de-pruik, maar dan vrolijker. Het grapje is overigens afkomstig van de omslagontwerper - verder is het boek bloed- en bloedserieus.

Toch heb ik er wel om moeten lachen. Die Reich toch; hij meent dat de welvaartsstaat kan worden gerund door de alternatieve subcultuur. Weg met de hiërarchie, weg met de kantoren, weg met het stomme werk, maar de welvaart blijft behouden, nietwaar, want de techniek wordt nu de slaaf van de mens in plaats van andersom. Er zijn blijkbaar onzichtbare kaboutertjes aan het werk die de hele zaak laten draaien zonder administraties, organisaties, en andere maffe uitvindingen van de overleefde maatschappij. Het is een vrolijke boel van allemaal bietsers, waarbij even wordt vergeten dat bietsers niet eindeloos van elkaar kunnen bietsen. Reich ziet over het hoofd dat de alternatieve subcultuur een typisch bijprodukt is van de hoge produktiviteit. Het liften, dat hem zo fijn lijkt, veronderstelt een auto- en een olie-industrie, en vliegtuigen vereisen o.a. een piloot. Zonder efficiënte vennootschappen geen hippies. In arme landen vind je ze niet.

Waar ik minder om moet lachen is dat Reich eigenlijk erg intolerant is. Hij spreekt haast even minachtend en medelijdend over de types I en II als de nette burgers over het langharige werkschuw tuig. Hij is niet bereid om de mensen in de grijze pakken als volwaardige tijdgenoten te aanvaarden. Hij roeit ze uit, niet door ze op te sluiten in reservaten maar door een grootscheepse omturn-operatie. Nog afgezien van de ongeloofwaardigheid van deze stille revolutie - daarop werd Reich krachtig aangevallen door de marxisten - is dat ook niet zo'n prettig idee. Zijn de hippies heus in alle opzichten zoveel beter en gelukkiger?

Persoonlijk voel ik meer voor een pluriforme maatschappij, waarin allerlei types thuishoren. Er bestaan trouwens meer soorten mensen die in die starre en primitieve classificatie I, II en III passen. Ik zou de alternatieve jeugd ongaarne missen, en we kunnen van hun ideeën over vrijheid en communicatie wat leren, maar als we allemaal zo moeten worden - nee, dat toch maar liever niet.

In weerwil van het overdrevene is *The Greening of America* een grandioos boek. Er zit iets in, al is dat iets door Reich opgeblazen tot een kolossale luchtballon. Dat opblaaswerk is een prestatie op zichzelf. Het is een boek om op vakantie te lezen, met de opgewekte illusie dat

we het jonge en het ongebondene in onszelf al voelen opbloeien. Na afloop gaan we dan weer gewoon aan het werk, net als veel hippies trouwens.

29. Het profijtbeginsel*

Er spookt een woord door Nederland: het profijtbeginsel. Bij de VPRO maken ze er grappen over (Biesheuvel is zelf een soort profijtgedachte), sommige mensen zijn er lang niet gerust op, linkse kranten laten zien hoe slecht het wel is. Intussen stapelen de misverstanden zich op. Zelden werd op zoveel plaatsen tegelijk zoveel onzin vernomen.

Het woord betekent dat de overheid zich laat betalen door degenen die van haar diensten gebruik maken. De betaling heet retributie. Terwijl belastingen worden opgebracht door vrijwel iedereen, zonder dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen betaling en dienstverlening, is dit verband bij de retributie zichtbaar. Daar zit op zichzelf iets billijks in, en het is vreemd dat juist op grond van de billijkheid tegen het profijtbeginsel bezwaar wordt gemaakt.

Een eerste misverstand, van onschuldige aard: het profijtbeginsel is door Drees jr. uitgevonden. Wie toch aan 'n Nederlander die eer wil toekennen zou liever aan Hugo de Groot moeten denken. Het woord werd vooral door de Nederlandse belastingjurist W.J. de Langen (1954) verbreid, maar het bestond al lang. Drees heeft bij verschillende gelegenheden op de voordelen van retributies gewezen, al was hij natuurlijk niet de eerste of de enige.

Een tweede misverstand, iets minder onschuldig, is dat de diensten van de overheid zo belangrijk zijn dat ze gratis ter beschikking van iedereen moeten komen. Dit argument zou men dan ook moeten toepassen op schoenen en regenkleren. Er valt een sterk verhaal op te bouwen over kinderen die barrevoets naar school moeten, maar het is bij mijn weten nog niet bepleit dat er gratis schoeisel wordt uitgereikt. Trouwens, als de overheid haar diensten niet door de gebruikers laat betalen, wil dat nog allerminst zeggen dat ze gratis zijn. Voor niets gaat de zon op; dienstverlening beneden de kostprijs wil alleen maar zeggen, dat anderen ervoor moeten opdraaien.

Waarschijnlijk zit daar de voornaamste reden, waarom de mensen zich instinctief tegen het profijtbeginsel verzetten: ze verkeren in de waan dat niet-betalen ook inhoudt dat er geen kosten worden gemaakt. Of, erger, ze voelen wel aan dat de overheid kosten maakt die dus door iemand worden gedragen, maar ze denken: laat dat maar een ander zijn. Op dit principe berust voor een goed deel de inflatie: afwenteling van lasten, en een ander de schuld geven. Het zijn altijd de anderen die de inflatie veroorzaken, dus allicht, zo redeneren ve-

* Haagse Post, 11 augustus 1971.

wijzelf van de overheid vragen.

len, moeten die anderen dan ook maar betalen voor de diensten, die Het is een kwalijke redenering, en mijn bezwaar tegen sommige critici van het profijtbeginsel is dat ze dit soort kwalijkheden in de hand werken. Het meest verbreid is intussen een derde misverstand, dat het profijtbeginsel steeds ten nadele van de armen zou werken. Dat hangt echter helemaal af van het soort dienst, dat de overheid laat betalen. Verhoogde liggelden van jachthavens kan moeilijk worden gezien als een maatregel die de inkomensongelijkheid vergroot. Parkeergeld wordt niet speciaal betaald door arme mensen. Het duurder maken van de paspoorten verkleint de ongelijkheid eerder dan andersom, en als het hoger onderwijs eens tegen kostprijs werd verkocht - jaarlijks enkele duizenden guldens collegegelden per student - zou dat stellig een nivellerende invloed op de verdeling hebben. Het tegendeel wordt vaak maar al te gemakkelijk aangenomen.

De mensen hebben elkaar nagepraat dat gratis studeren de inkomensverhoudingen verbetert, en gemakshalve vergeten dat afgestudeerden meteen al behoren tot de top 10% van de inkomenstrekkers - de meesten ervan klimmen vrijspoedig op tot de top 5%. Deze top-dogs hebben gedurende de studie hun inkomenscapaciteit verworven op kosten van anderen, d.w.z. overwegend lager betaalden dan ze straks zelf zijn, om daarna gedurende hun produktieve periode, de overige 90% nog eens te laten dokken. Wie werkelijk de inkomensverdeling wil verbeteren moet gerichte inkomensoverdrachten organiseren, ten bate van zeg de laagste 20%, en niet aan jan en alleman verstrekkingen beneden de kostprijs doen geworden, want dat heeft een averechts effect.

Nog een vals argument: gratis overheidsdiensten vergroten de vrijheid. Ja, bij de gebruiker. Bij de betaler van belastingen, die de algemene middelen voeden, neemt de vrijheid om het inkomen te besteden lelijk af. Dat daarover door tegenstanders van het profijtbeginsel licht wordt heengelopen komt misschien omdat zij het gevoel hebben dat de belastingbetalers allemaal welgestelden zijn - iets wat met een blik op de BTW en de tarieflijn van de inkomstenbelasting nauwelijks staande kan worden gehouden.

Al deze misverstanden culmineren in de stelling, dat het profijtbeginsel de collectieve sector zou verkleinen. Het tegendeel is waar. De collectieve bestedingen raken juist in de knel wanneer het geld ervoor ontbreekt, en een probate manier om dat te bereiken is de slordige verstrekking van allerlei diensten om niet. Dat werkt bovendien inflatoir, omdat de algemene middelen te kort schieten om de overheidsuitgaven te dekken. De tekorten jagen de prijs- en loonspiraal op, en die inflatie bedreigt dan, zoals op 't ogenblik pijnlijk blijkt, opnieuw de uitbreiding van de collectieve sector.

Het profijtbeginsel verdient dus beter dan te worden uitgelachen. Het zou, juist in linkse kranten, best wat meer waardering mogen onder-

vinden. De retributies mogen allicht niet gedachteloos worden toegepast; dat zou inderdaad averechts werken in die gevallen waarin de overheid de consumptie en de produktie van een bepaalde dienst wil bevorderen boven het peil dat het publiek wenst. Dat is de paradoxale kwestie van de 'merit goods' (de schone kunsten). Maar de instinctieve afkeer van het profijtbeginsel berust op denkluiheid en politiek vooroordeel. Dat zijn geen eigenschappen die de linkerzijde sieren.

30. Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien*

Stel dat ik een boek zou schrijven van de volgende strekking: 'bacteriën zijn belangrijke wezentjes, en daarom is het zo jammer dat de biologen er nooit enige aandacht aan besteden. Nu ja, enkele uitzonderingen daargelaten (in 1968 schijnt de bioloog X er nog eens iets over in het midden te hebben gebracht; dat is dan zeker een witte raaf); maar over het algemeen is het nul ik hou een bokkie.' Dat zou een opmerkelijk boek worden, en er zou medelijdend om worden gelachen. Biologen zouden niet in debat gaan. Over de economie kan men echter allerlei onzin beweren, en dat gaat er in als koek. Weliswaar pruttelen sommige economen een beetje tegen, maar dat zijn belanghebbenden, nietwaar.

Zo hoort het tegenwoordig tot de goede toon in alternatieve en sociologische kringen om te beweren, dat economen blinde en fervente voorstanders zijn van economische groei. Goed, men wil een uitzondering maken voor Mishan, als men ooit van de man gehoord heeft, die in 1968 een boek publiceerde over de kosten van de groei (die hij groter acht dan de voordelen); en een enkeling herinnert zich ook dat Galbraith, in 1958, de produktie van bepaalde consumptiegoederen nogal onnut noemde. Mishan en Galbraith zijn beide economen, witte raven blijkbaar; het diepere inzicht in de behoeften van de maatschappij blijft echter voorbehouden aan het alternatieve clubje en aan sociologen van het type Van Zuthem.

Voordat ik nog maar weer eens inga op de kwestie zelf enkele mededelingen over de witte raven. Wie op hoge toon praat over het stomme economenvolk met zijn groeiwellust zou misschien kennis kunnen nemen van de geschriften van Keynes. Dat was ook een econoom, wat ouderwets misschien, maar toch. In 1931, toen Mishan nog in de korte broek liep, schreef Keynes (*Essays in Persuasion*) 'the author... still hopes and believes that the day is not far off when the Economic Problem will take the back seat where it belongs and that the arena of the heart and head will be occupied by the real problems - the problems of life and human relations, of creation and behaviour and

* Hollands Maandblad, augustus/september 1971.

religion.’ Ik laat nu even in het midden of dat optimisme gerechtvaardigd was - ik geloof er niets van, maar daarover aanstonds - en constateer dat er in de economie blijkbaar nog wel wat anders te koop is dan het door dik en dun aanhangen van het dogma, ofwel de heilige koe, van de steeds maar toenemende produktie. Zo noem je dat tegenwoordig, als je ergens tegen bent: een heilige koe.

Nu was Keynes in dit opzicht nauwelijks een nieuwlichter. In de vorige eeuw bestonden er ook al economen, en een hele bekende was John Stuart Mill. In zijn *Principles of Political Economy* van 1848 geeft hij als zijn particuliere opinie, dat hij niet gecharmeerd is van het worstelen om vooruit te komen. Trappen, schoppen en met de ellebogen werken zijn, naar Mills mening, slechts een voorbijgaande fase in de industriële ontwikkeling. Straks is dat allemaal niet meer nodig. Dan bereikt de produktie een stationair peil. De winst neemt af of verdwijnt. Hoewel de groei verdwenen is, blijven er verbeteringen mogelijk door verschuivingen binnen de bestaande voortbrenging. De mensen zullen hun energie meer en meer besteden aan de schone kunsten en aan het leven zelf. De lezer gelieve te bedenken dat Mill geen alternatieve pamflettist was maar een gerespecteerd vertegenwoordiger van de klassieke school. De *Principles* was een van de toonaangevende boeken van die tijd.

Het zou mij geen moeite kosten om tussen 1848, 1931 en 1968 allerlei citaten te interpoleren van economen die weinig zagen in groei en expansie en liever speculeerden over de merites van stationaire toestanden. Maar het is niet ter zake. Het bewijst alleen, wat eigenlijk niet bewezen behoeft te worden, dat vele economen andere ideeën hebben dan hun verwaten en volstrekt ondeskundige tegenstanders menen. Economen hebben over groei en over andere doelstellingen van de economische politiek alle mogelijke denkbeelden. Zij hangen alle mogelijke idealen aan en zij geven uiting aan uiteenlopende waardeoordelen. Zij mogen natuurlijk inzake die waardeoordelen kritiek verwachten, al mogen zij uiteraard niet over één kam worden geschoren. Waar het echter om gaat is iets anders, en dat is buitenstaanders en vooral sociologische buitenstaanders, in het geheel niet aan het verstand te brengen. Het is dit: de economie, als vak, héέft geen uitgesproken waardeoordeel over de groei, of over de inkomensverdeling, of over de omvang van de collectieve sector, of over de hoogte van de belastingen, en zelfs niet over de inflatie. Dat is trouwens haar taak niet. Haar taak is het blootleggen van samenhangen.

Economen zijn echter mensen, en houden er dus privé-waardeoordelen over dit soort zaken op na, en dat is best, maar het is wat anders dan het beoefenen van de economie. Dat vak kan weliswaar dienst doen om met meer kennis van zaken en met grotere efficiëntie over politieke problemen te denken, maar uiteindelijk blijven politieke waardeoordelen, en dus ook die van Keynes en van Stuart Mill, voor rekening van particuliere personen. De sociologen die dat niet willen

begrijpen zouden toch op zijn minst de poging tot een waardevrije wetenschap moeten waarderen; de deplorabele staat waarin hun eigen métier verkeert is in niet geringe mate te wijten aan het door elkaar halen van persoonlijke opinies en pogingen tot wetenschap. In die toestand is het ook niet te verbazen dat een aantal eerstejaars studenten die de wereld voor een doedelzak verslijten, menen dat zij over het vak net zo luid kunnen meeroepen als sociologen die al langer meelopen. Ik vind dat schitterend, want in de echte wetenschappen kan zo iets niet gebeuren, en het zou sociologen van het slag van Van Zuthem misschien tot enige bescheidenheid kunnen aanzetten, gesteld dat zij dit artikel, al was het maar in eerste aanleg, in huis hadden, wat niet zo is. Maar ik heb er wel het grootst mogelijke bezwaar tegen dat juist vanuit die dillettantische hoek allerlei kritiek komt op de economie, terwijl men nog te beroerd is om van dat vak kennis te nemen.

Omdat ik van nature een geduldige uitlegger ben wil ik nog wel eens duidelijk maken hoe ‘de economie’, om het zo maar eens te noemen, die kwestie van de groei dan wél ziet. Allereerst: met groei wordt niet bedoeld alleen maar meer goederen; meer onderwijs, meer muziek, meer gedichten is óók groei. Vervolgens: de economie ziet groei van de produktie als één mogelijke doelstelling van een volksgemeenschap of van een regering, temidden van verscheidene andere, zoals een gewijzigde inkomensverdeling, meer vrije tijd, stabiele prijzen, volledige werkgelegenheid, een evenwichtige betalingsbalans, schone lucht, een grotere of een kleinere collectieve sector, noem maar op. De economie onderzoekt welke instrumenten kunnen worden aangewend om die doelstellingen te bereiken. Ook wordt tegenwoordig wel nagegaan in hoeverre zulke doelstellingen met elkaar zijn te rijmen, en wat er zou kunnen gebeuren als ze strijdig zijn. Een beetje minder groei geeft een beetje minder inflatie, en. een beetje meer werkloosheid. Deze ‘offers’ kunnen worden gesystematiseerd en gekwantificeerd. Juist deze laatste aanpak is typisch voor de economie als wetenschap; het is het probleem van de ‘trade-off’, waar onze landgenoot H. Theil baanbrekend werk over heeft gepubliceerd (‘Linear Decision Rules for Macro-Economic Policy’, in *Quantitative Planning of Economic Policy*, Washington, 1965). Wij laten dan de politieke keuze aan anderen over en geven slechts weer welke relaties er bestaan die voor het beleid relevant zouden kunnen zijn. Dat bij de analyse van dergelijke samenhangen ook weer wetenschappelijke keuzeproblemen in het geding zijn (‘wetenschap is niet objectief’) hoeven de sociologen mij niet uit te leggen.[1]

Dit eenmaal gezegd zijnde staat het mij natuurlijk vrij, er zelf een particuliere mening over de gewenstheid van de groei op na te houden. Dat is dus een politieke opinie, een waardeoordeel, op één lijn te stellen met mijn opinie dat sommige sociologen, die niets van economie afweten, daar dan ook hun mond over moesten houden. Mijn mening over de groei is dan deze, dat er ook binnen Nederland nog

veel te veel mensen rondlopen die moeilijk rond kunnen komen. Hun inkomen is te gering. Ik sta in deze mening niet alleen - de mensen waarover ik nu spreek zullen het misschien wel met mij eens zijn. Bovendien bestaan er nog enkele verlangens in de collectieve sfeer, waaraan niet kan worden voldaan omdat we met elkaar over een te gering inkomen beschikken. Er is dus nog een flinke schaarste, en hier en daar zelfs armoede. Deze is waarschijnlijk minder hevig dan honderd jaar geleden, en ook minder hevig dan ze thans is in arme landen zoals Portugal en Joego-Slavië (maar hoe vergelijk je dat?) - en in die zin is er wellicht aanleiding om de groei als minder urgent te beschouwen - minder urgent dan vroeger bijvoorbeeld. Maar de ambities gaan tegenwoordig ook veel verder, en de onvervulde behoeften worden duidelijker gevoeld. Er wordt veel en nadrukkelijk over gesproken. Niet alleen de reclame, maar diverse progressieve tv-programma's stimuleren de behoeften en stellen de welvaartstekorten in het licht. Zo houden we een flinke frustratie aan de gang en zolang dat zo is blijft een stijging van de produktie en daarmee van het inkomen gewenst.

Natuurlijk is niet iedere stijging van alle vormen van produktie op alle plaatsen een goed ding; een vismeelfabriek op de Dam is geen aanwinst, evenmin als de verdere toeneming van het aantal sociologen met verwarde ideeën. Groei wil zeggen: een toenemende opbrengst boven de kosten. Opbrengsten en kosten behoren daarbij op de juiste wijze, dat wil zeggen rekening houdend met alle neveneffecten, te worden berekend. Gebeurt dit, en valt het saldo positief uit dan is groei een goed ding.

Nu moet, om nieuwe misverstanden te voorkomen, worden toegegeven dat het meetellen van alle neveneffecten in de praktijk vaak wordt nagelaten. Het is trouwens ook moeilijk, want het waarderen van bijv. de vervuiling houdt een oordeel over prioriteiten in (wat zijn ons de garnalen en de kikkers waard?) en wie zal dat met objectieve zekerheid uitspreken? Maar vast staat dat enigerlei correctie van de ‘vrije’ expansie nodig is. Het prijsmechanisme heeft immers de onaangename eigenschap vervuiling, schade aan de natuur, lawaai en dergelijke over het hoofd te zien. Dit is een mankement van ons economisch systeem, dat er toe leidt dat de groei in de verkeerde richting gaat, en soms ontaardt in schijngroei: de schaarste neemt dan niet af, maar toe. Het zijn echter juist de economen die dit verschijnsel in de gaten hebben gekregen. Biologen en natuurliefhebbers zagen wel dat er iets mis was, maar niet precies hoe de economische vork in de steel zat. Het defect in het prijsmechanisme is al vijftig jaar geleden aangewezen door Pigou (ook al weer iemand uit de klassieke school) en eerder zelfs door Marshall (1890); van deze auteurs stamt de uitdrukking ‘externe effecten’. Meer recent hebben Nederlandse economen als Goudzwaard en Hueting er zich mee beziggehouden. Het is dus niet waar dat de economie alleen maar belangstelling heeft voor het-

geen door de markt wordt gesanctioneerd; integendeel, als er één vak in staat is de tekortkomingen van het marktmechanisme aan te wijzen, dan is dat de economie. Zij spreekt dan weliswaar zelf geen waardeoordeel uit, maar stelt degenen die dat willen in staat een meer gefundeerde mening te vormen over de oorzaken van de milieuvervuiling. Om de oorzaken van de vervuiling en het lawaai te begrijpen moet men eerst begrijpen hoe het prijsmechanisme functioneert. Dat kunnen de sociologen ons moeilijk bijbrengen, want ze hebben er geen verstand van.

Sociologen kunnen ons ook niet helpen als het er om gaat, de groei in andere banen te leiden dan die welke door het prijsmechanisme worden aangegeven. Daarvoor moet men namelijk verstand hebben van de techniek van de economische politiek en van hetgeen via de openbare financiën valt te bereiken. Dat is in de ogen van veel 'kritische' sociologen alleen maar maf gedram over geld, of knutselen binnen een verkeerd, want kapitalistisch systeem. Best, maar dan ook geen krachtige opinies ten beste geven over de verkeerdheid van de groei, want daar hoort een enigszins geïnformeerd oordeel bij over prioriteiten en over hetgeen binnen het huidige systeem mogelijk is.

Om nog eens even persoonlijk te worden. Ik heb de man die aldoor zegt dat er in Nederland geen schaarste meer bestaat slechts zelden ontmoet, maar één keer is mij bijzonder helder bijgebleven. Het was op een warme dag in Genève, in een riant gebouw met uitzicht over het meer dat ze daar hebben. De man die meent dat er geen schaarste meer bestaat stond daar in een ruime hal, goed in het pak, glaasje in de hand (en, ik durf er iets onder verwedden, op kosten van anderen) te converseren met Albeda, Bakels, De Galan en nog wat anderen. Men stond hem au sérieux te nemen en hoofdschuddend uit te leggen dat het toch anders zat dan hij dacht (wat versta je eigenlijk onder schaarste) in plaats van hem in het water te gooien, maar daar gaat het nu niet om. Het doet er ook niet toe dat ik daar zelf blijkbaar ook stond, al ben ik na drie minuten weggelopen omdat ik iets beters te doen had en al verbleef ik niet in Genève op kosten van de belastingbetaler. Mijn punt is dit: zolang niet alle Nederlanders die daar prijs op stellen naar Genève kunnen reizen (vliegtuig of TEE) en daar kunnen plaatsnemen in een koele hal om met het glas in de hand eens wat te discussiëren over de schaarste of zoiets, zolang moesten degenen die dat wél kunnen, en het in feite ook doen, zich zeker drie keer bedenken voordat ze ventileren dat er in Nederland geen schaarste meer bestaat, hetgeen immers wil zeggen dat ze vinden dat andermans behoeften voldoende ruim zijn bevredigd. Zij behoren in te zien dat 99% van de inkomenstrekkers minder verdient dan hoogleraren in de economische sociologie (of in de economie) en dat daarom die top 1% uiterst voorzichtig moet zijn om tegen anderen te roepen: ach, dat met die groei, dat is maar onzin. Zij zouden ook

eens kunnen bedenken, dat het hoge groeitempo mede teweeggebracht is door ondernemers, geen heilige koeien weliswaar, maar ook niet de rotte vis waarvoor zij geregeld worden uitgescholden. De geloofwaardigheid van de economische sociologie (wat is dat eigenlijk) gaat er niet op vooruit als haar vertegenwoordigers voortdurend dingen zeggen die alleen maar begrijpelijk zouden zijn als de mensen, ik bedoel de gewone mensen (waarmee de sociologie zich bezighoudt), inderdaad op het standpunt zouden staan dat zij niet méér en betere woningen zouden wensen, en als zij niet méér zouden willen reizen, of voor mijn part sherry drinken. Als het publiek zou zeggen: ach nee, laat maar, we hoeven geen benzine meer en geen huisbrandolie, en geen industriële brandstof, dat zijn maar uitwassen - welnu, dan zouden we de oliemaatschappijen kunnen afschaffen. Maar zolang het publiek dagelijks het omgekeerde zegt en daar ook naar handelt, en zolang de alternatieve subcultuur graag, zij het liftenderwijs, gebruik maakt van auto's, doet het wat vreemd aan dat zogenaamde wetenschapsmensen de ogen stijf sluiten voor alles behalve hun eigen fantasieën.

En wie nu zou menen dat de schaarste zonder groei zou kunnen worden opgeheven door een andere inkomensverdeling mag ik er wel even aan herinneren, dat die ingrijpende verandering van de inkomensverdeling misschien wel aardig is, maar geen realiteit. Voorlopig blijft de verdeling scheef. Dit kan men betreuren, maar het mag nooit een argument zijn om te geloven, of uit te roepen, dat de schaarste ‘eigenlijk’ al verdwenen is. Daar komt trouwens bij dat een verschuiving in de verdeling mensen zou schaden die daar ongaarne in zouden berusten. En het levert ook nog niet eens veel op. Als we de top 1% zouden decapiteren tot het gemiddelde inkomenspeil komt er een inkomen vrij dat ongeveer twee jaar groei bedraagt. Dat zou echter een pijnlijk welvaartstekort opleveren bij allerlei tijdgenoten, bijvoorbeeld bij hoogleraren in de economische sociologie, die hun welvaart zouden zien slinken Lot minder dan een derde van wat ze nu hebben. Persoonlijk vind ik dat hoogleraren te veel verdienen; het gaat er echter niet zozeer om wat ik vind, maar wat de betrokkenen zelf vinden - zij voelen hun financiële beperkingen zelf het beste.

Nee, er moet nog veel gebeuren voordat de schaarste is overwonnen. Meer en betere woningen zijn niet goedkoop, de steden worden steeds kostbaarder, de ziekenhuiscapaciteit moet worden uitgebreid, er moet enorm veel arbeid en kapitaal worden aangewend om het water en de lucht weer wat schoner te maken, het onderwijs gaat nog meer kosten dan het al doet, al groeiende moet er een (kostbare) verschuiving worden teweeggebracht ten bate van de sociale en culturele sectoren - maar ach, wat geeft het. De anti-groei club is toch nergens van te overtuigen, zelfs niet van de inconsistentie van zijn eigen denkbeelden. Want wat je regelmatig ziet gebeuren is dat men eerst fel protes-

teert tegen de economie, de groei en de consumptiemaatschappij, om vervolgens even fel te protesteren tegen de woningnood, de achteruitgang van armoedige buurten, het achterblijven van de inkomens van deze of gene groep, de stijging van de huren, de toeneming van de werkloosheid, de te gering geachte jeugdlonen, noem maar op. Links laten liggen, dat was eigenlijk veel beter dan geïrriteerde stukjes schrijven.

Eindnoten:

1 En als ze dat niet willen geloven moeten ze maar eens lezen: 'Feitenpresentatie en theorievorming' in *Schaarste en welvaart, opstellen aangeboden aan Prof. dr. P. Hennipman*, 1971. Ik laat daarin zien dat zelfs de keuze van de grafische uitbeelding van cijfermateriaal niet 'neutraal' of 'objectief' is.

31. Kleine bloem in de inflatiewoestijn*

Als het plannetje om de ministeriële en ambtelijke topsalarissen te bevriezen doorgaat bloeit er althans één kleine bloem in de woestijn van de inflatiebestrijding. Waar leven is, is hoop. Persoonlijk ben ik van mening dat zo'n maatregel wel eens het begin zou kunnen zijn van iets wat op een echt anti-inflatiebeleid lijkt. Temidden van alle pessimisme dat de Miljoenennota oproept is dat althans één lichtpunt.

De grote betekenis van deze bevriezing zit niet in het geld, dat de overheid op deze manier direct bespaart. Het totale bedrag aan salarissen van ministers, staatssecretarissen, secretarissen-generaal, directeuren-generaal, ambassadeurs, generaals, raadsadviseurs, professoren, ambtelijke directeuren en burgemeesters is niet zo indrukwekkend. Ik schat dat een bevriezing van deze reële inkomens in 1972 netto minder dan honderd miljoen zou schelen.

Natuurlijk wordt de besparing een stuk groter als men de matiging naar beneden toe zou voortzetten - dus als ook de hoofdadministrateurs en de leraren enigszins mee zouden doen. En zoiets zal wel moeten want anders worden de salarisschalen op een vreemde manier verstoord: de overgang van geblokkeerde naar reëel stijgende inkomens moet vloeiend zijn. Daarbij kan men zich allerlei varianten denken, en het bespaarde bedrag hangt sterk af van de variant die men kiest. Het heeft weinig zin daar berekeningen over te maken.

Maar veel belangrijker dan het direct bespaarde geld is het principe. Tot nu toe vonden de pogingen om lonen en salarissen af te remmen altijd plaats vanuit de basis: de collectieve arbeidsovereenkomst. De hogere inkomens pasten zich daarbij ongeveer aan. Soms gebeurde er iets bijzonders: de ontwikkeling van de jaren bezorgde de hogere ambtenaren een extraatje van dertig procent, en de uitkering van vierhonderd gulden ineens zorgde voor een lichte nivellering. Op langere termijn, en internationaal gezien, is er een neiging in de richting van kleinere salarisongelijkheid; uit Amerikaanse en Engelse onderzoekingen komt deze heel duidelijk naar voren. Managers van grote bedrijven zijn in de laatste veertig jaar sterk achtergebleven bij de loonstij-

* Het Parool, 29 september 1971.

ging, zelfs zonder dat rekening is gehouden met de belastingen.

Deze tendentie zou door de bevriezing bewust kunnen worden versterkt. Dat is naar mijn mening de enige manier om een inkomenspolitiek te voeren: van boven naar beneden. Door het zo aan te pakken kan de regering de medewerking van anderen inroepen, om tenslotte ook de cao's te temperen. De reële loonsverbetering kan dan geconcentreerd worden aan de voet, waar ze naar mijn mening thuishoort.

Het zwakke punt van de nu voorgestelde maatregel is natuurlijk dat er aan de ambtelijke top achterstanden met het Nederlandse bedrijfsleven optreden. Maar daar is wat tegen te doen. U kunt mij geloven of niet, maar er bestaat bij de leiding van grote bedrijven een niet te onderschatten bereidheid om hoge salarissen te remmen. Ten dele komt dat omdat op het ogenblik de winsten dalen, ten dele ook omdat de ondernemers inzien dat het met de loon-prijsspiraal zo niet langer kan. Bovendien voelen zij deksels goed dat er van een inkomenspolitiek niets terechtkomt als ze niet bij zich zelf beginnen. Van deze stemming zou de regering kunnen profiteren door over dit soort kwesties enig overleg met het bedrijfsleven, en dan speciaal met de concerns, te openen. Topsalarissen zijn dan wel delicate aangelegenheden, maar er moet over gepraat kunnen worden, vooral als de overheid zelf voorgaat.

Dat neemt niet weg, dat er in de ambtelijke wereld knelpunten overblijven, waar de concurrentie met het vrije bedrijf tot verzwakking van het apparaat zou leiden. Ik denk aan belastinginspecteurs, aan medici die bij de overheid werken, aan sommige soorten ingenieurs. Daar moet dan wat aan gedaan worden, maar alweer onder gelijktijdig overleg met het bedrijfsleven.

Een andere moeilijkheid zit bij de winsten. Met redelijk overleg over hogere salarissen pakt men niet de bron van de werkelijk fantastische inkomens: die van de zeer rijken en van de persoonlijke ondernemers. Winsten laten zich niet in een redelijk schema inpassen; en misschien hoeft dat ook niet. Het percentage van het nationale inkomen dat zo verdiend wordt, is niet groter dan ongeveer tien, en bovendien worden de meeste winsten op het ogenblik lelijk geknepen door de conjunctuur. Maar het feit blijft er dat de Caransa's buiten ieder inkomensbeleid blijven. Dat moeten we ze dan maar gunnen; tenslotte blijft de totowinnaar ook buiten schot.

Eén zwaluw maakt geen zomer, en één gerucht over bevriezing van topsalarissen maakt nog geen inkomensbeleid. Maar het is althans iets - misschien een nieuw begin?

32. De neergang van J.K. Galbraith*

De dit jaar verschenen bundel opstellen van J.K. Galbraith, *A Contempory Guide to Economics, Peace and Laughter*,[1] vertoont alle galbraithiaanse kenmerken: de opstellen zijn erg goed geschreven; ze zijn geestig en sarcastisch; ze maken op subtiele, maar persistente wijze reclame voor hun auteur; en ze zijn, qua economische inhoud, tamelijk voos. Want dat moet helaas worden geconstateerd: Galbraith beschikt wel over een paar ideeën, maar het zijn er maar weinig, en we kennen ze langzamerhand al. Ze worden telkens opnieuw gepresenteerd, onder telkens andere titels, op intrigerende wijze vermomd, op tamelijk overtuigende (want vaak wat achteloze) wijze uitgedragen; de briljante vorm kan echter nauwelijks verhullen dat het ofwel heel simpele gedachten zijn (de vrije markt roept een te geringe overheidssector en te veel vervuiling op) ofwel halve waarheden (de grote maatschappijen hebben de concurrentie vervangen door planning). Er zit, naar mijn mening, een dalende lijn in de boeken van deze schrijver. *The Great Crash 1929* bijvoorbeeld, gepubliceerd in 1954, bevatte een respectabele hoeveelheid informatie. Het was kennelijk de vrucht van hard werken en wie het had gelezen was niet alleen enig wrang amusement ten deel gevallen maar hij wist ook aanzienlijk meer dan tevoren. Dat was superieure journalistiek. Bij *The Affluent Society* (1958) was het vooral de grandioze stijl; de inhoud was weinig opmerkelijk en, volgens sommigen, bijna triviaal, maar de boodschap werd overtuigend gebracht. *The New Industrial State* (1967) berust goeddeels op het misverstand dat de concerns onkwetsbaar zijn voor het spel der markten, en verder moet dat boek het hebben van enigszins nieuw aandoende terminologie voor reeds bekende zaken (de ‘technostructuur’). Dat boek was m.i. zwak, en het is sindsdien gevolgd door een reeks van toelichtingen, excerpten, parafrasen van de hand van de maker, die daarmee zijn eigen publiciteit goed onderhield. De huidige bundel doet stilistisch niet onder voor de eerdere boeken, en Galbraith-liefhebbers zullen er zeker plezier aan beleven, maar wat staat er eigenlijk in?

Nu, zeker niet wat de titel belooft, want daar druipt de ironie af. Het is hooguit een ‘Contemporary Guide to John Kenneth Galbraith’. Het boek bestaat uit vier delen: economie, vrede, tijdgenoten en ‘points of a compass’, dat zijn herinneringen aan plaatsen (Gstaad, Berkeley). Wat de economie betreft: er is een opstel over de kwaliteit van het bestaan, waarin Galbraith laat zien hoe iedereen nu zijn stelling uit *The Affluent Society* bezig is bij te vallen; er is o.a. een bijdrage, getiteld ‘The Language of Economics’, waarin beweerd wordt dat de hedendaagse economische geschriften weinig betekenis hebben voor de werkelijke wereld en dat de geleerde schrijvers dat vaak ook niet be-

* ESB, 5 januari 1972.

ogen, zodat ze beter ongelezen kunnen blijven; er is een aardig stuk over de verbreiding van de keynesiaanse ideeën in Amerika, dat helemaal over mensen gaat: over Alvin, Paul, Seymour, Gerhard, en natuurlijk over John Kenneth, die er voortdurend bij was; we vinden een pleidooi voor een inkomenspolitiek; enkele herinneringen uit 1954, toen Galbraith, als expert inzake heftige beurscrises, een verklaring had afgelegd voor een congrescommissie op een moment dat Wall Street nogal daalde, waarna hij dreigende telefoontjes kreeg van boze beleggers en naderhand ook inderdaad een been brak bij het skiën[2]; er is een soortgelijk verhaal over een losse opmerking van Galbraith tegenover een journalist in 1969 (de man vroeg of er een beurscrisis zou komen en Galbraith zei: 'Zeker, de vraag is alleen wanneer') en de gevolgen die dat allemaal had; er is een pleidooi voor mooiere publieke gebouwen; en er is een opstel over 'Economics as a System of Belief', dat de schrijver zelf het belangrijkste van de bundel vindt en waarop ik hieronder terugkom, omdat het de zwakte van Galbraiths denkwijze zo duidelijk illustreert.

De afdeling 'Peace' is ook nogal mager, en gaat in ieder geval niet zozeer over vrede als wel over armoede en over de verschillen tussen onderontwikkelde landen (naar mijn mening het meest instructieve stuk uit de bundel, al komt dat misschien ook door mijn eigen onderontwikkeldheid op dit gebied). En voorts vinden we enkele artikelen over de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten, gezien door de ogen van de ambassadeur in India. Die Indiase ervaringen vormen weer zo'n typisch galbraithiaans stuk: zeer persoonlijk, vol sarcasme, aardig om te lezen, maar als je het uit hebt, vraag je: wat wás het nou eigenlijk? Evenmin bijzonder sterk lijkt mij het essay over 'The Proper Purpose of Economic Development' waarin de schrijver terecht aandringt op selectieve groei (en niet op Symbolic Modernization, waarvan hij een korte, bijtende beschrijving geeft - laat dat maar aan Galbraith over); maar het door Galbraith aanbevolen richtsnoer van de selectie, te weten het 'Popular Consumption Criterion', blijft een beetje vaag.

Eigenlijk is deze bundel op zijn best in de meer literaire opstellen, over mensen en plaatsen. 'The Day Nikita Krushev Visited the Establishment' is prachtig, zij het op een onaangename manier; enkele prominente Amerikanen worden in hun hemd gezet. Het stuk over de Duitse oorlogsmisdadiger Speer bevat belangwekkende informatie (door Galbraith opgedaan in 1945, als hoofd van de onderzoekcommissie naar de economische uitwerking van de bombardementen op Duitsland). De herinneringen aan Steinbeck vormen een charmant soort gossip. Er is een opstel over Nixon, die nog onder Galbraith heeft gewerkt bij de prijsbeheersing. Hij wordt ironisch begroet als medestander bij de strijd tegen de overvloedige maatschappij, en dit stuk bevat toch nog enkele nadrukkelijke waarschuwingen, die velen als nieuw in de oren zullen klinken: milieuhygiëne kan niet samen-

gaan met zuinigheid in de openbare financiën, noch ook met ongeremd particulier initiatief, noch ook met ongebreidelde groei van de produktie en consumptie van bepaalde goederen. Ik had overigens wel graag een specificatie gezien van de goederencategorieën die van de groei moeten worden uitgesloten - de verwijzing naar de auto is nu langzamerhand wel érg platgetreden. Werkelijk mooi vond ik de herinneringen aan Berkeley in het begin van de jaren dertig, maar het is een puur persoonlijk stukje nostalgie - met economie, vrede of lachen heeft het niets te maken. Ik heb trouwens nergens erg moeten lachen.

Maar ik heb me wel geërgerd, en dat vooral over 'Economics as a System of Belief'. Galbraith vindt dit het belangrijkste artikel uit de bundel. Hij valt daarin het idee van de consumentensoevereiniteit aan en kapittelt de economie en de economen dat zij nog steeds geloven dat de voorkeur der consumenten het produktiepakket bepaalt. Goed, zegt Galbraith, sommige beoefenaren van de economie hebben wat water in hun wijn gedaan en toegegeven dat er zoiets als reclame bestaat, en dat er culturele invloeden op het consumentengedrag aan het werk zijn, en ook wordt er wel eens over externe effecten gesproken (Galbraith doet het voorkomen alsof dit allemaal concessies aan hem persoonlijk zijn); maar de 'mainstream' van het officiële denken blijft uitgaan van de consument als iemand met autonome preferenties, die richting geeft aan de produktie. Dat is volgens de schrijver volstrekt onrealistisch, en het is alleen maar een geloof van starre, oude heren, die geen verstoring van hun overgeleverde leersystemen meer kunnen verdragen - de keynesiaanse revolutie was genoeg voor hun incasseringsvermogen. De werkelijkheid is zijns inziens die van de producentensoevereiniteit, kijk maar naar auto's, kijk maar naar de militaire produktie. Verbruikers zijn al net zo machteloos als kiezers. De jeugd heeft dat ook wel in de gaten, en het opstel eindigt met een beroep op de jongere generatie van economen om de traditionele denkwijze over boord te zetten. Zij zijn nog niet vastgeroest en kunnen dus een ingrijpende verandering in hun leerstelsel toelaten.

Het is vooral dit stuk, dat bij mij enige afkeer van de galbraithiaanse manier van redeneren oproept. Producentensoevereiniteit is een belangwekkende hypothese - zij zou dan ook empirisch getoetst moeten worden, waarbij vooral de vraag naar de 'mix' tussen consumentenen producentenmacht beantwoording verlangt. Naar de invloed van de consument is veel onderzoek gedaan (Katona bijv.), en daar kwam de 'powerful consumer' uit naar voren. Bij Galbraith is echter geen spoor aan te treffen van enig verlangen naar dit soort onderzoek. Hij probeert geen methode te bedenken om het probleem van de producentensoevereiniteit empirisch te benaderen. Hij praat liever heel suggestief over de bekende auto's en gaat er blijkbaar van uit dat wij die voertuigen eigenlijk niet wensen; en hij vervangt in het algemeen nauwkeurige analyse door visie, literair overtuigingsvermogen, of, zoals hij het zelf noemt, door geloof. Hij appelleert aan de instinctieve

afkeer die velen hebben van grote bedrijven - een goedkope manier om je populair te maken. Hij vermengt bovendien de machteloze kiezer met de machteloze koper, alsof die twee niet op heel verschillende manieren zouden moeten worden benaderd. Marktgedrag en politiek gedrag vereisen verschillende analytische apparaten, maar Galbraith is geen analyticus, hij creëert geen denkinstrumenten; integendeel, hij spreekt er smalend over. Hij wil de economie vervangen door geloof, en dat is averechts. Wat hem kwalijk genomen kan worden is niet dat hij geloof en visie aanbeveelt, maar dat hij tegelijkertijd theoretische precisie en helderheid in diskrediet probeert te brengen. Op deze laatste terreinen heeft Galbraith nooit opmerkelijk veel gepresteerd en dat hoeft ook niet, want superieure economische journalistiek verdient stellig een plaats onder de zon. Het is echter geen fraai schouwspel om te zien hoe wetenschap plaats maakt voor de literaire borreltafel, en hoe die verschuiving dan ook nog als opperste wijsheid wordt aanbevolen - uit de hoogte van een grandeur, die meer en meer een mythe dreigt te worden.

Eindnoten:

1 JOHN KENNETH GALBRAITH, *A Contemporary Guide to Economics, Peace and Laughter*, Meulenhoff-Bruna (importeur) te Amsterdam, 1971, XII+ 371 blz., ƒ 27,75.
2 Een aardig grapje uit dit opstel: toen Galbraith in 1955 in de kiosk van een vliegveld zijn pas verschenen *Great Crash* niet zag staan, vroeg hij het aan de verkoopster ('I seem to remember a lot of recent discussion about a book - I forgot the name of the author, maybe Galbraith - but I think it was called The Great Crash'), waarop de verkoopster antwoordde: 'Nee, dat is geen boek dat je op een vliegveld zou kunnen verkopen.'

33. Minder produceren?*

Er heeft zich in Nederland, waar volgens sommigen nooit iets verandert, in een half jaar tijds een indrukwekkende revolutie voltrokken. De mensen zijn in meerderheid gaan inzien dat de milieuvervuiling niet slechts een lastig verschijnsel is, maar een dodelijke bedreiging. De opvatting is thans in Nederland wijd verbreid dat de wereld onherroepelijk bedorven zal worden als we doorgaan met méér mensen méér te laten produceren. Velen hebben het gevoel dat we regelrecht op de ondergang van de mensheid afstevenen, en dat kleine en grote catastrofes onvermijdelijk worden als we nog enkele jaren op de oude voet doorgaan. Met kleine catastrofes is bedoeld: een ernstig energietekort, waarbij het licht een tijd uitgaat; de ondergang van een stad, hier of daar; het uitbreken van eigenaardige ziektes met hoge sterfte. De grote catastrofe, dat is: de vervuiling van de oceanen, de verstoring van de voedselketens, het einde van het meeste leven op aarde.

Zulke opvattingen kwamen enkele jaren geleden ook wel voor. De biologen waarschuwden dat het evenwicht in de natuur grondig verstoord zou worden; het boek van Rachel Carson (*Silent Spring*) is van 1962. Het ging weliswaar voornamelijk over insektenbestrijdingsmiddelen, een enigszins speciaal terrein, maar gaf de publieke opinie toch een schok. De reactie van velen was: nu, dan moeten we die rommel maar niet meer gebruiken. De natuurliefhebbers protesteerden allang tegen de industrialisatie, maar daarop was het antwoord: zeker, we moeten de natuur

* PS, 12 februari 1972.

ontzien door een verstandige ruimtelijke ordening. Enkele economen, waaronder E.J. Mishan, verhieven hun stem, in

het bijzonder tegen de toeneming van het autoverkeer; daarop antwoordden velen (waaronder ik): zeker, daarom moeten we naar meer openbaar vervoer toe. Galbraith bepleitte een grotere openbare sector, met minder vervuiling. R. Hueting, om eens een Nederlander te noemen, legt ons al haast tien jaar uit dat we verkeerde rekenmethoden gebruiken, waarbij de vervuiling en de nieuwe schaarste aan milieugoederen niet worden meegeteld. Daarop zeggen de meeste economen: je hebt gelijk, dat moet eigenlijk wel wat anders, en dat kan ook best, bij een doeltreffend beleid. Maar de meeste economen hadden tot voor kort het gevoel, dat al deze problemen op te lossen waren, met behulp van veel hoofdbrekens, verschuivingen tussen vervuilende en niet-vervuilende sectoren (leve de dienstverlening!), een intelligent gebruik van het prijsmechanisme (de vervuiler betaalt), een daardoor ontstane prikkel voor nieuwe en schonere technieken, en een hele sliert verbods- en gebodsbepalingen van de overheid (verbod van kwiklozing, rioolwaterzuivering, nabranders op auto's, zuiveringsgeboden, beheersing van gechloreerde koolwaterstoffen enz.).

Dit betrekkelijke optimisme is nu bij de meeste ingewijden verdwenen. De oorzaak van deze omwenteling, want die naam verdient het mijns inziens wel, ligt bij de publikatie van twee baanbrekende geschriften, te weten het boek *World Dynamics* (1971) van J. W. Forrester en van het rapport *The Limits to Growth* van D. L. Meadows. Dit laatste stuk, geschreven voor de Club van Rome, is nog niet gepubliceerd, maar het circuleert in Nederland op enorme schaal. Dank zij de fotocopieermachine kom ik dagelijks mensen tegen die het geheime stuk óók in hun bezit hebben. Overal in het land zijn studie-clubjes en discussiegroepen opgericht, die zich over de fotocopieën buigen. Dit is overigens vooral een Nederlands verschijnsel; in het buitenland zijn soms de namen van Forrester en Meadows nog nauwelijks bekend, en ik moet bekennen dat ik een jaar geleden ook nog nooit van ze had gehoord. Aan een Oostenrijkse universiteit, temidden van jonge economen die niet op het achterhoofd waren gevallen heb ik deze namen nog moeten spellen. Dat hun alarmerende berekeningen in Nederland zo bekend zijn geworden komt niet in de laatste plaats door de hoofdredacteur van de Haagse Post, W. L. Brugsma, die zijn krachtige journalistiek talent geheel in dienst van de verbreiding van deze gedachten heeft gesteld, en verder ook wel door Mansholt, die in dit verband om een nieuwe Marx is gaan roepen (niet zo'n gelukkige uitdrukking). De televisie heeft natuurlijk ook meegeholpen: Meadows heeft de curven, die de ondergang van het menselijk geslacht illustreren, via de beeldbuis in de huiskamers gebracht. Intussen gaan de berichten over de vervuilingsrampjes gewoon door; dat mist zijn uitwerking op het gedachtenleven evenmin. Maar de rapporten van Forrester en Meadows waren m.i. toch doorslaggevend.

Wat is nu het nieuwe in hun visie? In de eerste plaats dit: zij hebben een model gebruikt waarin zeer veel grootheden voorkomen. Het is

dus niet een verhaal over kwik, of over het stralingsgevaar, of over de bevolkingsgroei, of over de uitputting van de olie- en aardgasvoorraden, maar over dat alles tegelijk.

In de tweede plaats hebben zij de samenhang tussen al deze dingen onderzocht, dus de invloed van bijvoorbeeld de voedselproduktie op de bevolking, van de industrie op de voedselproduktie, en van alle drie op de vervuiling en de uitputting van grondstoffen. Deze ‘terugkoppelingen’ kun je niet uit het blote hoofd begrijpen, daarvoor zijn er te veel; er is een computer voor nodig. Dat verklaart waarom mensen die toch wel eens eerder over dit soort dingen hadden nagedacht, nooit tot die sombere resultaten waren gekomen.

In de derde plaats komen Forrester en Meadows tot de verontrustende conclusie, dat gedeeltelijke maatregelen vrij zeker onvoldoende zullen zijn om de rampen te keren. We kunnen de ene catastrofe ontwijken, maar dan breekt de andere des te heviger los. Het model wijst sterk in deze onheilspellende richting. Alles moet tegelijk gebeuren: bevolkingsgroei terugbrengen met de helft, investeringen verminderen, andere technologie. Daar zitten een paar dingen tussen die vrijwel zeker zullen mislukken: wie ziet kans om de wereldbevolking op korte termijn binnen de perken te houden?

In de vierde plaats laat dit model zien, dat er geen enkele hoop is dat de ontwikkelingslanden ooit het peil zullen halen van het Westen, noch iets wat er een beetje op lijkt. Lang voordien is de wereld uitgeput en vergiftigd.

In de vijfde plaats, maar dat is een conclusie van mij persoonlijk, vrees ik dat vervanging van vervuilende door schone produktie misschien niet voldoende zal zijn, en dat de totale produktie verlaagd zal moeten worden. Dat zit vooral in het energietekort. Schoon produceren, recycleren (het opnieuw gebruiken van afvalstoffen), reinigen enz. vergt geweldig veel energie, en drijft ons in de armen van de kerncentrales. Dat is echter de zekerste manier om de verwarmingsen stralingscatastrofe naderbij te brengen.

Ik merk dat mijn ideeën over de economische politiek de laatste maanden nogal veranderd zijn, en wat dichter bij die van de Kabouters zijn gekomen. (Tevoren vond ik dat een sympathiek maar onpraktisch volkje, en nóg trouwens.) Mijn veranderde ideeën zouden voor de lezer nauwelijks interessant zijn als niet hetzelfde te constateren viel bij veel anderen, daaronder begrepen mensen die een grote invloed op het beeld uitoefenen. Een jaar geleden publiceerde ik in het ‘Kwartaalschrift’ van de Amrobank een langademig stuk over het antivervuilingsbeleid, dat nog helemaal ging over verschuiving tussen sectoren, zuiveringsinstallaties, lozingsverboden; het was geen vrolijk artikel, maar het nam geen produktiedaling in beschouwing. Ik heb toen kritiek gekregen van industriëlen die vonden dat dat allemaal al veel te ver ging. Dezelfde mensen maken nu op mij de indruk dat ze inzien dat de produktiegroei niet steeds door kan gaan. Vooral dat

laatste geeft mij het gevoel, dat er een ingrijpende verandering in de ideeën aan de gang is.

Maar daarmee hebben we nog geen nieuw beleid. Alles is ingesteld op méér en méér; zowel bedrijven als consumenten, vakbonden als overheidsorganen willen meer van dit en meer van dat. In de niet-kapitalistische landen is het niet anders (Cuba: méér suiker). Ook de meeste actiegroepen willen méér (woningen, scholen). De politieke partij die de mensen minder belooft moet nog worden opgericht. Er moet dus wel het een en ander veranderen, maar niemand weet precies hoe. Er is weer enig werk aan de winkel, en vooral voor de economen.

34. De onbekende consequenties van het model van Forrester en Meadows voor de economische politiek*

Zoals bekend hebben J. Forrester[1] en D. Meadows[2] een reeks van berekeningen gemaakt inzake de economische groei, waarvan de resultaten buitengewoon somber uitvallen. Deze auteurs bevestigen wat vele biologen, natuurliefhebbers, Kabouters ons reeds hebben aangezegd: rampen en ondergang. De fundamentele reden voor het groeipessimisme is eenvoudig: exponentiële groei van de bevolking en van de produktie per hoofd kan in een eindige wereld niet oneindig doorgaan. Het blijkt nu echter dat reeds op betrekkelijk korte termijn - 25 à 50 jaar - catastrofale gebeurtenissen kunnen worden verwacht. Dergelijke catastrofes zijn wel eerder voorspeld, o.a. door Malthus, maar het nieuwe van dit model is de interactie van verschillende variabelen en het bestaan van verschillende manieren waarop de zaak kan vastlopen. De auteurs noemen: uitputting van grond en van specifieke grondstoffen, ‘crowding’, vervuiling.

Het verontrustende zit vooral hierin: Forrester en Meadows laten zien dat het zeer wel mogelijk is om één van deze rampen te ontwijken of uit te stellen, maar dat dan een andere ramp des te harder toeslaat. Ook maken zij aannemelijk dat uitstel in vele gevallen tot een nog heviger catastrofe leidt. De ergste is de totale vervuiling van de oceanen en de atmosfeer. Een andere zeer verontrustende conclusie van deze berekeningen is, dat een dergelijk uitstel slechts geldt voor een periode van enkele decennia. De tijd is dus kort.

Niettemin achten Forrester en Meadows de situatie niet hopeloos. Wel wijzen zij erop, dat partiële oplossingen geen uitkomst bieden; er is een totale aanpak nodig, zowel van het bevolkingsprobleem als van de industriële produktie. Tegelijkertijd moeten de bevolkingsgroei en de groei van de produktie worden afgeremd. Wat de produktie be-

* ESB, 16 februari 1972.

treft blijven, na het beëindigen van de groei, slechts verschuivingen tussen sectoren en landen mogelijk, alsmede een vorm van technische vooruitgang die op minder vervuiling en grotere efficiëntie is gericht, maar die vooral niet meer produktiemiddelen (bijvoorbeeld energie) mag vergen. In termen van het model kan men zeggen dat de mensheid gered kan worden door het inbouwen van een reeks tegenkoppelingen. In termen van economische politiek betekent dit, dat op brede terreinen vele maatregelen genomen zullen moeten worden. De correctie gebeurt niet 'vanzelf'.

De vraag is, hoe wij ons tegenover deze voorspellingen moeten opstellen. Het is niet moeilijk, te doen alsof er niets aan de hand is, bijvoorbeeld op grond van de overweging dat er altijd onheilsprofeten zijn geweest en dat de ondergang van de wereld reeds vele malen is voorspeld, soms tot op de minuut af. Dit is echter weinig ter zake (men kent wellicht het verhaal van de man die van het Empire State Building viel; toen hij de tiende verdieping passeerde hoorde men hem zeggen: 'So far so good'). Voorts kan het model van Forrester en Meadows gemakkelijk worden gekritiseerd. Het bevat immers vele onzekere reacties, o.a. aangaande de mate van vervuilingsabsorptie, en het werkt met variabelen die de hele wereld in één getal samenpakken (wereldproduktie, wereldvervuiling e.d.). Dergelijke kritiek moet stellig worden geopperd, doch het is voorshands niet aangetoond dat andere aannamen de resultaten veel vrolijker maken.[3] Integendeel, de splitsing van de wereld in afzonderlijke gebieden (ontwikkeld en onontwikkeld) maakt de uitkomsten nog catastrofaler. De omstreden POLAT-variabele (die de absorptiemogelijkheden van atmosfeer en oceanen weergeeft) is door Forrester en Meadows waarschijnlijk niet te pessimistisch geraamd; van de kant van biologen en chemici worden wel ongunstiger schattingen gemaakt. Hoe dat ook zij, kritiek op het model en op de daarmee gemaakte berekeningen mag niet dienen als een tranquillizer. Er is op zijn minst onmiddellijke 'bezinning' geboden omtrent hetgeen te doen staat.

Deze bezinning is een zaak voor iedereen. Mijns inziens ligt de primaire verantwoordelijkheid bij overheden en politici, maar ook individuen hebben zich met de kwestie bezig te houden, in welke kwaliteit dan ook. Dit geldt zowel voor degenen die zich direct (potentiële ouders) als voor hen die zich indirect (moralisten, de paus e.d.) met de voortplanting bezighouden. Ook consumenten moeten het hunne doen om de rampen af te wenden. Eventueel pessimisme of cynisme ten aanzien van de vruchten, die een dergelijke bezinning zou kunnen afwerpen (en ondergetekende doet in cynisme voor niemand onder), maakt de noodzaak alleen maar groter om iets te ondernemen wat dan mogelijk wél tot enig positief resultaat zou kunnen leiden. Dat geldt met name ook voor ondernemers.

Ik teken hierbij aan, als een persoonlijke noot, dat het model van For-

rester en Meadows mijn kijk op de economische groei ingrijpend heeft gewijzigd. Tot voor kort was ik geneigd tot de opinie, dat economische groei nodig bleef, zij het met flinke verschuivingen van vervuilende naar niet-vervuilende vormen van produktie. Deze herallocatie blijft m.i. weliswaar nodig, maar biedt, zoals ik het nu zie, geen voldoende oplossing, o.a. voor het energieprobleem, voor de thermische en radioactieve vervuiling en voor een aantal onvermijdelijke vormen van specifieke vervuiling. Ik vrees dat de zaak waarschijnlijk volledig zal vastlopen. Dit heeft echter allerminst geleid tot een heldere kijk op hetgeen er nu moet gebeuren. Integendeel, ik ben niet in staat aan te geven welke institutionele, legale en mentale veranderingen er moeten plaatsvinden om de mensheid te redden. Dit artikel vormt dan ook slechts een eerste reactie op een voor mij onduidelijke situatie. Dat neemt niet weg, dat enkele redeneringen kunnen worden geschetst die wellicht iets tot de discussie bijdragen. Het gaat daarbij speciaal over de vraag, in hoeverre terugkoppelingen binnen het bestaande systeem tot stand komen, en in hoeverre niet.

Zowel uit een politiek als uit een ondernemersstandpunt moet een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de problemen die voortvloeien uit het opraken van grondstoffen (hierna depletie te noemen) en vervuiling. Het eerste is binnen de ondernemingsgewijze produktie beter en soepeler op te vangen dan het tweede. Weliswaar, en dat typeert de noodlottige samenhang, leidt het opvangen van de depletie tot een verergering van de vervuiling. Deze stelling kan als volgt worden toegelicht. Depletie doet zich, volgens de voorspellingen van Forrester en Meadows, in de eerste plaats voor bij enkele metalen (kwik, goud) en bij aardgas. Naar mijn mening kan een aanzienlijke tegenactie worden verwacht van de ondernemingen, die daarbij o.a. worden geleid door de goede oude onzichtbare hand. Wie kwik verwerkt, ziet de schaarste aankomen, en voor zover hij zit te suffen zullen prijsverhogingen van deze grondstof hem wel wakker maken. Dat schept een prikkel om naar vervangingsmaterialen om te zien en technische processen te bedenken die het zonder deze schaarse grondstof kunnen stellen. Ook worden de gebruikers geprikkeld tot recycleren. Iets dergelijks valt te verwachten als aardgas en normaal gewonnen olie opraken. Daarvoor in de plaats zou olie uit leisteen kunnen komen. Hiervan is er weliswaar voorlopig nog genoeg, maar de winning gaat gepaard met enorme investeringen en exploitatiekosten. De oliemaatschappijen weten dit beter dan wie ook. Het prijsmechanisme zal tot zuinigheid en technische inventiviteit prikkelen. Hoewel de kous hiermee allerminst af is, kan toch ten dele vertrouwd worden op het gewone ondernemersgedrag om de schokken op te vangen. Daarnaast behoort de overheid te hulp te komen door rantsoeneringsmaatregelen, namelijk daar waar het prijsmechanisme tot sociaal onaanvaardbare consequenties zou leiden (als het kwik opraakt, zal het misschien

voor medische doeleinden moeten worden gereserveerd en het gaat niet aan om dit uitsluitend door de prijzen te laten regelen). Weliswaar is zo'n rantsoenering nog nergens aanwezig, en er wordt ook niet over gedacht, maar dit beleid is althans denkbaar.

Deze correcties zijn echter onvoldoende. De substituties en de technische veranderingen, die de depletie moeten opvangen, brengen de vervuilingscatastrofe snel naderbij. De winning van olie uit leisteen vergt enorme kosten aan investeringsgoederen en energie. Het recycleren van metalen is een kostbare geschiedenis. Bovendien moeten de installaties worden gebouwd om deze processen mogelijk te maken, en dat vergt weer vormen van produktie die het probleem toespitsen. Dit geldt zelfs van eenvoudige en urgente maatregelen op het stuk van de waterzuivering e.d.; het geldt des te meer bij de winning van benzine uit steenkool, hetgeen technisch mogelijk is. Er wordt steeds een vorm van produktie vereist, die ons verder van huis brengt en de finale catastrofe naderbij brengt.

Dit is de vervuilingscatastrofe, die zich manifesteert in dode, stinkende oceanen en een vergiftigde atmosfeer - niet lokaal, maar overal. Om deze onomkeerbare ondergang te vermijden, is het onvoldoende enkele specifiek vervuilende processen terug te dringen. Uiteraard kan dit wel een eerste aanzet zijn tot een nieuwe economische politiek. Specifieke kosten van het milieubederf moeten ten laste van het produkt worden gebracht. Er moeten specifieke zuiveringsvoorschriften worden uitgevaardigd, gepaard gaande met strenge lozingsvoorschriften (kwik, lood), en op een aantal punten moeten verbodsbepalingen komen (DDT, zwavelhoudende olie). Deze door mij reeds eerder[4] beschreven maatregelen zijn gericht op een verschuiving in de allocatie: vervuilende produktie wordt vervangen door minder vervuilende. Binnen een gegeven investeringspeil nemen de op consumptie gerichte investeringen af en de milieureddende investeringen toe. Delen van de industrie worden vervangen door dienstverlening, die vaak (niet steeds) minder milieubedervend werkt. Maar met dergelijke substituties komen wij er waarschijnlijk niet.

Dit is m.i. de voornaamste les die uit de berekeningen van Forrester en Meadows kan worden getrokken: een andere allocatie bestrijdt wel een aantal depletieverschijnselen, en ook een aantal specifieke vervuilingsvormen, maar niet het geweldige probleem van de totale energie-inzet. In de meest eenvoudige vorm kan de catastrofe de gedaante aannemen van de thermische vervuiling die het leven onmogelijk maakt; in feite zijn er talrijke andere mogelijkheden die eveneens in belangrijke mate tot de algemene verstoring van het biologische evenwicht bijdragen, zoals radioactiviteit. Op de een of andere manier loopt de groei vast in de heresis: het éénrichtingsverkeer naar de rampen. Hoewel over deze stelling discussie mogelijk is, ben ik geneigd te vrezen, dat wij, zelfs door een volledige hantering van het substitutie-arsenaal (welk beleid nog in geen velden of wegen zichtbaar is!) de

catastrofe niet door loutere herallocatie zullen kunnen vermijden.

Het enige antwoord hierop is het verminderen van de groei, in die zin dat de produktieactiviteit moet afnemen, en dat binnenkort het niveau van de produktie moet worden verlaagd. (De maatregelen om de depletie op te vangen, werken in dit opzicht alle in de verkeerde richting; zij bevorderen de activiteit. Dit geldt eveneens van zuiveringsvoorschriften.) Daarbij komt nog, dat onder voortgaande bevolkingsgroei een produktieverlaging een nog weer verdergaande produktieverlaging per hoofd impliceert. Hoe deze verlaging moet worden gerealiseerd, weet eigenlijk niemand. Er is geen automatische tegenkoppeling. Er is tot nu toe ook niet over nagedacht, behalve door enkele utopisten, zoals de Kabouters. Weliswaar hebben John Stuart Mill, Keynes, en vele anderen het einde van de groei voorspeld, maar dan als verzadigingsverschijnsel. De kwestie is dat die verzadiging in de realiteit in het geheel niet valt waar te nemen.

Het zou een valse hoop zijn om te denken aan de inderdaad indrukwekkende resultaten, die in het verleden zijn bereikt met restrictief overheidsingrijpen. Het is waar, dat de overheid de groei van de particuliere consumptie zeer aanzienlijk heeft vertraagd, ten einde ruimte te maken voor de collectieve sector. In oorlogstijd heeft deze operatie soms op krasse wijze plaatsgevonden. Voordat men daar echter hoop aan ontleent, moet worden bedacht dat het argument altijd was, dat een verschuiving in de bestedingen moest worden teweeggebracht. Particuliere consumptie moest plaats maken voor collectieve consumptie. Dat was de rechtsgrond en de rechtvaardiging. Ook in een oorlogseconomie wordt de totale produktie niet verlaagd - integendeel, in het verleden werd dan steeds ongebruikte capaciteit ingeschakeld, waardoor de afremming van de particuliere consumptie beperkt kon blijven. Het probleem waar wij thans voor staan, is bestaande capaciteit uit te schakelen. De mensen krijgen niet wat zij willen hebben, terwijl toch de produktiemiddelen daarvoor aanwezig zijn. Dit druist in tegen alles wat wij gewend zijn en waarop de ondernemersactiviteit is gericht. Er moet worden ingeroeid tegen de stroom van de natuurlijke expansie. Consumenten rekenen op méér, vakbonden rekenen op méér, overheden rekenen op méér, ondernemingen en aandeelhouders dito. Het inkomen en de produktiemiddelen voor de expansie zijn voorhanden, maar zij mogen niet worden benut.

De economie kent, in beginsel, technieken om zoiets te bereiken, maar zij passen niet bij onze gewoonten en onze instellingen. Langs keynesiaanse weg kan een massieve koopkrachtvernietiging worden gerealiseerd, namelijk door additionele belastingen te heffen en deze niet te besteden. Tegelijkertijd moet een kredietrestrictie worden doorgevoerd opdat particuliere geldschepping het effect niet weer teniet doet. Dit is, op papier, een vrij eenvoudige ingreep; zij komt erop neer dat een stevige depressie in het leven wordt geroepen, die de groei

van de produktie stopt. In een dergelijke situatie behoeven de ondernemers weinig anders te doen dan zich bij de dalende afzet neerleggen. De winsten zullen sterk afnemen en er zal een algemene moedeloosheid optreden; onder de nieuwe economische politiek zijn dat misschien wel even zovele voordelen.

Het behoeft nauwelijks betoog dat dit een vreemde en nauwelijks aangename weg is. De depressie zal hard aankomen in bedrijfstakken met een hoge inkomenselasticiteit; daar zullen de ontslagen vallen en daar zullen de bedrijven worden gesloten. De lastenverdeling van zo'n operatie, die de mensheid moet redden, is bijzonder cru en onrechtvaardig. Zij is politiek niet te verwerkelijken, omdat zij te veel tegenkrachten zal oproepen. Intussen zullen de bedrijven met een lage inkomenselasticiteit doorgaan met expanderen, en het is niet gezegd dat dit niet toevallig de bedrijven zijn die het meest tot de vervuiling bijdragen. De conclusie is dan ook, dat minder grove en meer selectieve methoden dan de globale koopkrachtvernietiging zullen moeten worden toegepast.

Dit betekent een of andere vorm van rantsoenering. De totale produktie moet worden afgeremd, maar de keuze van de sectoren waarin de zwaarste klappen vallen, geschiedt door een ‘instantie’. Er is weinig fantasie voor nodig om ons de moeilijkheden voor de geest te halen waarmee zo'n instantie wordt geconfronteerd. Zij kan alleen werken in een sociaal-psychologisch milieu dat ernstige vrijheidsbeperkingen aanvaardt - en dat is niet precies het milieu waarin wij leven.

In het algemeen zal een combinatie van koopkracht- en rantsoeneringsmaatregelen vereist zijn. Werktijdsverkorting en beïnvloeding van de inkomensverdeling zullen het beleid op essentiële wijze moeten aanvullen, aangezien anders grove onbillijkheden ontstaan die het beleid onhoudbaar maken, en die leiden tot een heftige strijd om de resterende goederen. De dreigende conflicten kunnen alleen worden beteugeld door nieuwe wetten. Deze combinatie van maatregelen vereist actieve medewerking van de ondernemingen, omdat anders iedere poging tot mislukking is gedoemd.

Tenslotte is een ingrijpende mentaliteitsverandering vereist (soberheid, op stal zetten van overigens gerechtvaardigde verlangens), want ook zonder deze is iedere vorm van politiek ondenkbaar. Elementaire vrijheden moeten worden aangetast. Ik slaag er niet in, mij deze nieuwe vorm van economische politiek voor de geest te halen. Zij zal immers moeten uitgaan van volstrekt andere waarden, en onder andere de vooruitgangsgedachte moeten vervangen door de gedachte van stabilisatie of zelfs ‘achteruitgang’. Dit is volledig in strijd met onze cultuur, en overigens ook met die van de socialistische landen. Er is ten onzent niets minder nodig dan een omwenteling. Zij zal, als zij ooit komt, voorafgegaan worden door een serie kleine vervuilingscatastrofen, waarbij bijv. enkele steden teloorgaan; en deze zullen wellicht de voorwaarden scheppen die de omwenteling mogelijk maken.

In het bovenstaande is niet gesproken over de afschuwelijke positie van de ontwikkelingslanden. De gedachte aan stabilisatie van de produktie leidt daar tot nog veel ernstiger problemen; daar worden de mensen in feite uitgenodigd om van honger te sterven, in naam van de redding van de toekomstige generaties. Dit dilemma kan, theoretisch, enigszins worden verzacht door een verschuiving teweeg te brengen tussen produktie bij ons en produktie bij hen; een verschuiving die de bovengenoemde moeilijkheden in de Westerse landen alleen nog maar verscherpt. Overigens maakt het model van Forrester en Meadows wel duidelijk dat de arme landen nooit of te nimmer ons levenspeil kunnen bereiken; lang voordien is het menselijk geslacht gestikt en/of verhongerd.

Het kan zijn, dat de lezer het bovenstaande niet au sérieux neemt omdat hij het gevoel heeft dat de situatie te zwartgallig is afgeschilderd. Het is dan wel zaak dat hij zich afvraagt, op welke punten hij met de pessimisten van mening verschilt. Dit zal er gewoonlijk op neerkomen dat hij de conclusie van Forrester en Meadows niet accepteert. De vraag is dan uiteraard: waarom niet. Een algemeen, niet-gespecificeerd vertrouwen in de menselijke inventiviteit is uiteraard weinig behulpzaam, zolang niet wordt aangegeven in welke richting de mensen het moeten zoeken. Om dezelfde reden schiet een religieuze overtuiging te kort, want iemand kan wel geloven dat het niet in de bedoeling ligt dat de mensheid ondergaat, maar deze opvatting wordt pas zinvol als iets wordt gezegd over de aard van de terugkoppelingen, die we met elkaar zullen moeten aanbrengen. Ook in het geval iemand gelooft dat het wel zal meevallen, kan het dus zin hebben enige tijd te spenderen aan dit gehele complex van problemen. Vast staat immers dat wij er in toenemende mate mee geconfronteerd zullen worden, al is het slechts in de vorm van een discussie. Van de lezer van dit artikel wordt ten minste een standpunt gevraagd.

Eindnoten:

1 *World Dynamics*, 1971.
2 *The Limits to Growth: A Global Challenge*, 1972.
3 Zo hebben prof. dr. ir. P.M.E.M. VAN DER GRINTEN en ir. P.J. DE JONG ('Chemisch Weekblad', 10 december 1971) laten zien dat een daling van het investeringspeil tot een grote vertraging van de vervuiling leidt. Daaruit hebben sommige journalisten besloten dat het allemaal wel meevalt, maar ook het omgekeerde is denkbaar: als de investeringen toenemen, wordt de ondergang zeer snel naderbij gebracht. Voorlopig blijft het economische beleid, en speciaal in de ontwikkelingslanden, nog gericht op méér investeringen, niet op minder.
4 In het artikel *Zeven methoden van anti-vervuilingsbeleid*, 'Kwartaalschrift van de Amrobank', maart 1971.

35. Forrester-Meadows: een dreun op het hoofd*

In het *Hollands Maandblad* van september 1971 staat een verhaal onder de titel 'Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien' waarin wordt beweerd dat de economische groei moet doorgaan. Er komt ook een zin in voor die luidt 'De anti-groei club is toch nergens van te overtuigen'. In *Het Parool* van 12 februari 1972 valt een stukje te lezen met de kop 'Voor schoon leven moeten we minder produceren'. Er zou geen aanleiding zijn om de strijdigheid van die twee bijdragen te signaleren

* Hollands Maandblad, maart 1972.

ware het niet dat ze door dezelfde persoon zijn geschreven. Blijkbaar is er tussen zomer 1971 en begin 1972 iets in zijn ge-

dachtenwereld veranderd, ofwel het moet iemand zijn die zo maar wat zegt, of zich tenminste erg onduidelijk uitdrukt. Deze constatering is voor mij niet zonder belang omdat ik beide artikeltjes eigenhandig heb geschreven. Voor de lezer doet het verschijnsel in zoverre ter zake dat ik niet de enige ben wiens kijk op de toekomst de laatste maanden is veranderd - de anti-groeiclub heeft er veel potentiële leden bij gekregen.

De reden hiervan zit bij het Forrester-Meadows model. Ik grijp graag de uitnodiging van de redacteur van dit tijdschrift aan om nog eens op te schrijven hoe dit zit, wat er nu eigenlijk door dat model met mijn ideeën is gebeurd, en ook of deze bekering valt te beschrijven met instandhouding van wat hij ‘mijn gewone zelfverzekerdheid’ noemt. Wat het laatste betreft: veel zekerheid kan de lezer van mij niet verwachten, maar dat is niets nieuws. Zekerheid over de economische toekomst, want daar gaat het hier over, heb ik nooit iemand willen voorspiegelen. Een diagnose van mijn zelfverzekerdheid laat ik graag aan de lezer over.

Eerst iets over het model van Forrester en Meadows, al zullen de meeste lezers langzamerhand wel weten wat dat is. F en M, beide beoefenaren van de systeemanalyse, hebben geprobeerd een aantal mondiale grootheden met elkaar in verband te brengen, zoals wereldproduktie, wereldinvesteringen, wereldvervuiling, wereldvoedselvoorziening, wereldbevolking en wereldhulpbronnen. Zij hebben een groot aantal samenhangen tussen deze variabelen bekeken en deze in een model samengebracht. Het aantal terugkoppelingen is buitengewoon groot, en kan slechts samenvattend worden overzien met behulp van een computer. De uitkomsten van het onderzoek zijn in de vorm gebracht van een reeks alternatieven, waarbij telkens andere beleidsmogelijkheden in aanmerking zijn genomen. De conclusies zijn bekend: binnen een beperkt aantal decennia groeien uitputting en vervuiling ons boven het hoofd; dit kan alleen worden vermeden door drastische beleidsombuigingen.

Het nieuwe van dit model zit in het grote aantal van de terugkoppelingen en in de non-lineariteit ervan. Speciaal bij de vervuiling doen zich kromlijnige verbanden voor: als kritische waarden worden overschreden wordt de toestand snel slechter. Het nieuwe, en buitengewoon alarmerende van de conclusies zit hierin, dat partiële ingrepen in de ontwikkeling de mensheid niet kunnen redden. Catastrofes kunnen alleen worden vermeden, of althans beperkt, als tegelijkertijd de bevolkingsgroei, de industriële produktie, de verspilling en de vervuiling worden teruggedrongen. Sommige partiële oplossingen, zoals een grotere voedselproduktie, maken de zaak erger. Er zijn namelijk diverse rampen in het verschiet, zoals honger door een te geringe landbouwproduktie, sterfte door het op elkaar pakken van mensen, een scherpe produktiedaling door de uitputting van grondstoffen, en - het

ergst van allemaal - een algehele catastrofe door de vervuiling van de oceanen en de atmosfeer. Ieder van deze dreigende mogelijkheden was tevoren wel eens omschreven, maar het is het samenbrengen van al de rampen in één model dat bijzonder indrukwekkend is, en een schok heeft teweeggebracht in het denken van sommige mensen, waaronder schrijver dezes. Misschien is er reden voor de kritiek, die ik van biologische zijde heb gehoord; men zegt: 'Als de biologen ergens op wijzen geloven de economen ons niet; er moeten eerst een paar Amerikanen komen met een computer.' Maar daar valt tegen in te brengen dat het inderdaad die totale samenhang is van bevolkingsgroei, uitputting en vervuiling die de situatie so somber maakt. De computer geeft de naderende ondergang van het menselijk geslacht juist dat dwangmatige, dat nodig is om de geesten te schokken. En zulks niet omdat de computer ooit iets anders zou produceren dan Forrester en Meadows er in hebben gedaan, maar omdat het rekentuig de consequenties zichtbaar maakt van alles wat er tegelijkertijd gaande is.

Deze methode heeft mij drie dingen leren zien, die ik tevoren onvoldoende in de gaten had.

Ten eerste: met die bevolkingsgroei kan het niet veel langer doorgaan. Tevoren wist ik wel, net als iedereen, dat een oneindige exponentiële reeks oneindige waarden oplevert, zodat ergens een eind aan de bevolking moet komen die door de eindige aarde kan worden gedragen. Maar ik dacht dat we nog wel even vooruit konden, vooral als de voedselproduktie toeneemt en de ontwikkelingslanden door voldoende investeringen hun welvaartsniveau verhogen. Natuurlijk zou ook dan ieder procent bevolkingsaanwas een hoogst schadelijke invloed hebben, en waarschijnlijk zouden veel landen er helemaal niet in slagen hun produktie voldoende op te voeren - maar de richting van de ontwikkeling was toch duidelijk, en de wereld als geheel zou wel een halve of een hele eeuw de tijd hebben om de geboortencijfers af te remmen. Wie dan leeft, wie dan zorgt. Erg optimistisch was ik daar zeker niet over, maar tja, wat doe je tegen bevolkingsgroei?

Maar nu zie ik deze aanwas in verband met de uitputting van grondstoffen en met de vervuiling. Tevoren had ik daar weer andere antwoorden op, zie hieronder, die door het model van Forrester en Meadows eveneens een heel stuk zwakker zijn geworden. Dat maakt die bevolkingstoename veel en veel dreigender. In feite geloof ik niet meer dat het mogelijk zal zijn, de onderontwikkelde landen een welvaartsniveau te geven dat ook maar enigszins in de buurt komt van een arm Europees land, zoals bijvoorbeeld Portugal. Dat is nu niet dadelijk een mooie gedachte.

Ten tweede. De methode van Forrester en Meadows laat kromlijnige verbanden in het oog springen. Dit is o.a. van betekenis voor de beperking die er ligt in de zelfreinigende werking van de oceanen. Het

is niet zo dat een zee evenredig vuiler wordt naarmate wij er meer vuil in dumpen; de schade aan het milieu gaat, voorbij zekere kritische waarden, zichzelf versterken. Ook dat zou ik dadelijk hebben willen geloven als iemand het mij eerder had gezegd, maar ik zou de betekenis ervan onvoldoende duidelijk hebben gezien. Ook hier geldt weer, dat het samenbrengen van alle thans bekende of vermoede relaties in één model benauwende realiteiten aan het daglicht brengt. Deze vervuiling heeft heel duidelijk te maken met de voedselproduktie (kunstmest, pesticiden) en dus ook met de bevolkingsgroei. En voorts zijn de vervuilingsimplicaties van de energieproduktie bijzonder griezelig. Het is aannemelijk, dat de bevolkingsaanwas ons, samen met de groei van de industriële produktie, deze kromlijnige verbanden injaagt.

Ten derde, en dat heeft op mij nog de grootste indruk gemaakt: de catastrofes zijn alternatief. Forrester en Meadows maken er een speciaal punt van, dat partiële knelpunten wel kunnen worden verholpen, althans tijdelijk. Maar dan komen er grotere rampen voor in de plaats. Ik heb altijd gemeend, dat de uitputting van bepaalde grondstoffen wel enigermate zou kunnen worden uitgesteld door nieuwe technieken en door recycleren. Dat wordt door Forrester en Meadows niet tegengesproken. Maar zij wijzen er op, dat daarmee een nieuw en nog groter gevaar zijn intree doet: de vervuiling wordt waarschijnlijk versneld. Dit spitst zich toe bij de energiebehoefte. Vrijwel alle vormen van recycleren en zuivering vergen grote investeringen en veel energie. Dat maakt de zaak erger. Het energietekort drijft ons in de armen van kerncentrales - dat wil zeggen in de armen van thermische pollutie en van radioactiviteit. Al die mooie maatregelen die de uitputting moeten opvangen helpen ons van de regen in de drup - tenzij we de totale energiebehoefte langs andere weg verlagen. Die andere weg is het verlagen van de economische activiteit.

Met die laatste mogelijkheid ben ik dus in strijd gekomen met wat ik eerder altijd meende. In dat eerdergenoemde stuk in het *Hollands Maandblad* werd nog aangenomen, dat de groei er in kon blijven, zij het met verschuivingen tussen sectoren. Minder vervuilende industrie en meer waterzuiveringsinstallaties, en ook nog wel meer fabrieken mits zij een echt overschot opleveren boven de echte kosten (vervuiling inbegrepen). Maar ik begin nu te vrezen dat dergelijke substituties tussen bedrijfstakken, hoe nodig ze ook zijn, de totale uitputting en de totale vervuiling onvoldoende zullen terugdrukken. Ik weet dat niet zeker - het model van Forrester en Meadows geeft op dat punt geen opheldering, omdat het met te ‘grote’ variabelen werkt - maar ik heb een boos vermoeden dat we er langs de weg van meer van het één en minder van het ander niet in zullen slagen, grote rampen af te wenden, speciaal in de energiesector. Anders gezegd: als *alle* activiteiten vervuilend werken, de reinigende activiteiten incluis, dan moeten we het activiteitsniveau verlagen, of althans minder sterk laten groeien.

Om nog eens, ook voor mij zelf, duidelijk te maken wat hier eigenlijk staat kan het volgende misschien helpen. Er staat niet, dat de economische theorie van de groei herzien moet worden. Formeel blijft het waar dat velen altijd hebben beweerd (en ik ook) dat groei in de ware zin des woords is: een toenemend overschot boven de kosten. Ik citeer uit dat eerdere stuk in het Hollands Maandblad: 'Opbrengsten en kosten behoren daarbij op de juiste wijze, dat wil zeggen rekening houdend met alle neveneffecten, te worden berekend. Gebeurt dit, en valt het saldo positief uit, dan is groei een goed ding'. Wat ik nu anders ben gaan zien is de *waarschijnlijkheid*, dat dit saldo vaak negatief zal uitvallen. Als we de niet-lineaire terugkoppelingen van Forrester en Meadows in de gaten houden is het welhaast zeker dat we tegen veel projecten *nee* zullen moeten zeggen die we tevoren nog positief beoordeeld zouden hebben. Dit is de eerste verandering in de diagnose van de situatie - geen omslag zozeer, maar een kwantitatieve verschuiving, en deze is teweeggebracht door dit model.

Er is echter nog een tweede kwestie. Stel eens, dat we op grond van het milieu *nee* moeten zeggen tegen vitale projecten, bijvoorbeeld tegen nieuwe methoden van energieopwekking? Om iets te noemen: tegen kerncentrales? Dan raakt niet alleen dat speciale project in gevaar, maar alles wat er aan vast zit, en dat is het totale produktieniveau. Dit begint al de kant uit te gaan van een geremde totale groei. Natuurlijk kunnen we proberen de totale werkgelegenheid op peil te houden door terug te keren tot arbeidsintensieve processen, die dan tevens het voordeel bieden dat ze minder olie, aardgas en kernenergie zullen vergen, maar volledige werkgelegenheid is nog niet identiek met blijvende groei. Het activiteitsniveau moet dan worden verlaagd in die zin, dat vele bedrijven die best meer konden produceren (de vliegtuigindustrie) beneden hun capaciteit moeten worden teruggedrukt, terwijl het juist de sectoren met een zeer lage arbeidsproduktiviteit zijn die expanderen. We groeien dan nog wel in die zin, dat er overschotten boven de kosten worden gekweekt, maar de geproduceerde goederenstroom wordt merkbaar smaller. De mensen vragen dringend om bepaalde artikelen, en die kunnen ook wel gemaakt worden, maar we doen het niet.

Formeel is hier nog steeds geen nieuwe economische theorie toegepast. Maar er is wel een omslag opgetreden in de kijk op de toekomst, en niet slechts een kwantitatieve verschuiving. Tevoren had ik immers een vrij duidelijk idee van hoe het beleid gevoerd moest worden. De overheid moet krachtig bevorderen dat vervuilende vormen van produktie worden vervangen door schone. Om deze substituties te bevorderen moeten prijsprikkels worden geschapen, die ook de technologie in de juiste banen leiden, en verder moeten er eliminatiegeboden en lozingsverboden komen. Allemaal klaar en duidelijk. Intussen moet de verspilling worden bestreden (ook al weer door belastingmaatregelen), de mensen moeten minder gulzig worden, er moet meer worden

gewandeld want dat kost weinig en vervuilt niet sterk. Toegegeven, daar zou, ook naar mijn mening, wel weinig van terechtkomen, want de overheid is traag, de beschikbare instrumenten worden niet toegepast, veel ondernemers zullen zich stiekem onttrekken aan de maatregelen, er blijven kleine rampen optreden via incidenten die statistisch onvermijdelijk zijn, en de mensen zullen niet de vereiste soberheid aan de dag leggen. De bevolkingsgroei zou natuurlijk ook veel te veel doorzetten. Allemaal vervelend, maar het tastte mijn kijk op de economische politiek niet aan.

Als het nu echter waar is dat substituties onvoldoende zullen blijken omdat praktisch alles wat de industrie doet vervuilt (via de energie-inzet), als allocatieverschuivingen die de uitputting moeten tegengaan het milieu des te sneller bederven (recycleren vergt ook weer energie), dan wordt dit duidelijke beeld van de economische politiek beschadigd. Weliswaar is daarmee de economische theorie niet van karakter veranderd, maar we kunnen er niet meer op faciele wijze uit afleiden hoe het beleid er uit moet zien.

Dit geeft een mistig gevoel. In de eerste plaats omdat ik niet zeker weet of we werkelijk in dat stadium van de algemene activiteitsverlaging zullen raken - de voorspelling is moeilijk te maken. Het model van Forrester en Meadows geeft in zijn huidige vorm geen uitkomst, omdat het een onvoldoende onderscheid maakt tussen investeringen die het milieu beschadigen en investeringen die het milieu juist schoner maken. Berekeningen die dit onderscheid invoeren zijn wel eens gemaakt - door Van der Grinten in Geleen en door Ph. Smith in Groningen - maar de resultaten zijn nog te experimenteel om huizen op te bouwen. Er zijn ook andere onvoorspelbare factoren in het geding: zullen de voortplantingscijfers worden gedrukt? Hoeveel effect sorteren geheel nieuwe technieken? Kortom: het is mogelijk dat de activiteitsremmende politiek op gang moet komen, maar zeker is het niet. (In dit opzicht is de kop misleidend, die boven mijn stukje in *Het Parool* staat: ‘Voor schoon leven *moeten* we minder produceren.’ De tekst is veel minder stellig.)

Mijn onzekerheid betreft niet slechts de voorspelling, maar ook de maatregelen die genomen moeten worden als activiteitsverlaging werkelijk onontkoombaar wordt. Dan gaat het er raar uitzien met de economische politiek. Niemand weet precies, met welke methoden de overheid een dergelijke stagnatie moet afdwingen. Elders (*Economisch-Statistische Berichten* van 16 februari 1972) heb ik beschreven dat de economische theorie weliswaar simpele methoden kan aangeven om de consumptie en de investeringen te remmen - dat is een keynesiaanse politiek, gericht op een kunstmatige depressie, en we kunnen zo uitspellen hoe een dergelijk pakket van maatregelen zou kunnen uitvallen - maar geen enkele regering krijgt ooit zoiets voor elkaar, omdat het resultaat vol zit met onbillijkheden, frustraties en absurditeiten. Er zal daarom tevens een rantsoeneringsbeleid moeten

komen, dat aan de oorlogseconomie herinnert. Er zal dus rauwelings in algemeen erkende vrijheden moeten worden ingegrepen - de mensen zullen niet meer met chartervliegtuigen naar de Middellandse Zee mogen reizen, hoewel dat op korte termijn nog best zou kunnen. Iemand moet uitmaken wat wel en wat niet mag, en als we dat aan de mensen zelf overlaten (‘inspraak’) komt er waarschijnlijk niets van terecht. De politieke en de juridische problemen van zo'n beleid zijn door niemand ooit overdacht. Ook niet door de Kabouters, want die gaan ervan uit dat de mensen zelf op kabouterwijze wensen te leven, en de tekenen daarvan zijn tot mijn leedwezen niet aanwijsbaar. Dat de Chinezen de voortplanting en de consumptie aardig onder de duim schijnen te hebben mag interessant zijn als discussiepunt, maar het voorbeeld is voor ons nauwelijks leerzaam, tenzij de mentaliteit van de Westeuropeanen op vreemde wijze verandert.

Iemand, met wie ik over deze dingen zat te praten zei: ‘Je kunt, als ik het goed begrijp, wel inpakken met je economie.’ Maar dat is allerminst mijn opvatting. Integendeel. De oude manier van economische problemen bekijken blijft overeind staan. Het model van Forrester en Meadows is trouwens een typisch economisch model, weliswaar ingewikkelder dan wat we eerder zagen, maar de redeneertrant sluit toch aan bij de methode, waarvoor Tinbergen de Nobelprijs heeft gekregen. Het nadenken over de nieuwe schaarste aan milieugoederen is een typisch economische vorm van nadenken - Hueting is daar al jaren mee bezig. Het klinkt misschien wat defensief, maar ik kan het niet anders zien: nu er een grimmige schaarste op wereldschaal voor de deur staat wordt de economie steeds actueler. Het zou daarom misleidend zijn te menen, dat de economie door de conclusies van Forrester en Meadows een dreun op het hoofd heeft gekregen.

Wat wel de mist is ingegaan is een eenvoudige en optimistische visie op de toekomst, en speciaal op de toekomstige economische politiek. Lekker doorgroeien en intussen de allocatie verschuiven is misschien de weg naar de ondergang. Dit geldt al voor het Westen; het geldt vrij zeker voor de onderontwikkelde landen. De echte dreun is dan ook neergekomen op het hoofd dergenen die altijd gemeend hebben dat de ontwikkelingslanden het nog wel eens zouden halen (zij het natuurlijk veel te langzaam en veel te laat). Het model van Forrester en Maedows wekt het bange vermoeden dat de positie van deze landen tamelijk hopeloos is. Tenzij de bevolkingsgroei daar resoluut wordt afgeremd zullen hun ontwikkelingsplannen op den duur, juist als ze wat beter gaan lopen, abrupt worden gesmoord in wereldvervuiling en uitputting van de wereldhulpbronnen. Als dit pessimisme gerechtvaardigd is kan ik me voorstellen dat degenen die zich met ontwikkelings-economie bezighouden hun ideeën over de toekomst nog radicaler moeten herzien dan ik de mijne.

Wil dit nu zeggen dat ik mij aansluit bij de anti-groeiclub? Het past

bij de twijfel dat ik dit nog niet weet. Ik ben er allicht meer dan ooit van overtuigd dat bevolkingsgroei een verkeerde zaak is. Ook zijn de substituties tussen vervuilende en niet-vervuilende sectoren voor mij nog een stuk urgenter geworden dan ze al waren. Allerlei kleine dingen krijgen een nieuwe betekenis: de nabrander op de auto is nog niet verplicht, de rioolwaterzuivering is in de regel non-existent, er zijn geen plafonds voor het kwikgehalte enz. Actiegroepen die zich tegen deze misstanden en misgrepen verzetten hebben meer dan ooit mijn sympathie.

Maar om nu te menen dat een lagere groeivoet reeds thans een wenselijk doel van de economische politiek is - daarvoor ontbreekt mij nu juist nog de zelfverzekerdheid. Ik zou dan hoera moeten roepen als de industrialisatie van Oost-Groningen doorging met mislukken. Ik zou moeten zeggen: goed zo, er is dit jaar weer meer werkloosheid in Nederland dan vorig jaar, sneu voor de werklozen, maar goed voor de toekomst. Ik zou stakingen moeten toejuichen, hoe meer hoe liever, want ze tasten de produktie aan. Het toppunt van doeltreffendheid, luid te bejubelen, is dan de huidige toestand in Engeland: het licht gaat uit, de fabrieken staan stil, de kolenvoorraden worden gespaard. Als dit mode zou worden in de hele wereld zou het nageslacht meer overlevingskansen krijgen. Tot zulke consequente uitspraken voel ik mij niet in staat, en de anti-groeiclub kan mij dus nog niet als volwaardig lid inschrijven. De zekerheden die ze daar koesteren zijn de mijne niet. Ik deel hun afkeer van het kapitalisme niet, al was het slechts omdat de niet-kapitalistische landen net zo hard vervuilen als wij (als ze tenminste een vergelijkbaar produktiepeil hebben), en ik deel nog minder het hier en daar voorkomende vooroordeel tegen wetenschap en techniek - want zonder wetenschap en techniek halen we het zeker niet. De kunst is juist, deze activiteiten zo om te buigen dat de wereld gered wordt. Sinds het Forrester-Meadows model weet ik niet hoe dat precies moet, maar dat is hooguit reden om toe te treden tot een genootschap van twijfelaars.

Zulke genootschappen worden thans overal in Nederland opgericht. Er ligt enige troost in het feit, dat velen - waaronder invloedrijke mensen - in dezelfde onzekere positie verkeren als ondergetekende, en dat zij bereid zijn met elkaar te overleggen. Dochters van de Club van Rome worden overal geboren. Ook dat is een eigenschap van het model van Forrester en Meadows: het stimuleert de groepsvorming, het onderzoek, het nadenken over wat er nu met het beleid moet gebeuren. Die discussie is voorlopig nog niet afgesloten. Persoonlijk hoop ik dat ik straks weer van idee zal veranderen.

36. De zwakke stee van het rapport-Mansholt*

Brugsma had natuurlijk gelijk toen hij verleden week het rapport van de commissie-Mansholt een nogal uniek stuk noemde. Nooit eerder is, in een democratisch land, door een commissie uit democratische partijen, een politiek document opgesteld dat zover verwijderd is van wat de meeste mensen willen. Het beleidsplan - want dat is het - druist regelrecht in tegen wat progressieven en conservatieven, bestuurders en bestuurden, huisvrouwen en concerndirecteuren altijd gezegd hebben te begeren. Hetgeen wordt aanbevolen is in strijd met het algemeen waargenomen gedrag van de vakbonden. Wat de commissie verwerpt is: méér inkomen, méér koopkracht, méér geproduceerde goederen en diensten. Het beleid dat de wereld moet redden is er een van dwangmatige beperking, van hard ingrijpen. Het rapport gaat tegen de populaire draad in, en zulks onder het voortdurend aanroepen van de democratie.

Daar zit dus iets vreemds in het stuk. Bij nader beschouwing zit er een vreemde, zwakke stee in de hele redenering. Omdat deze voorstellen in hoge mate au sérieux moeten worden genomen is het de moeite waard, die zwakke stee met enige nauwkeurigheid aan te geven. Het rapport verkleint, op papier, de kloof tussen de beleidsvoorstellen en de neigingen van de gewone mensen door een twijfelachtige kunstgreep: de neigingen van de gewone mensen worden ontkend, of althans zodanig beschreven dat ze als onzinnig voor de dag komen. Papier is geduldig. Men kan er bijvoorbeeld de volgende zin op neerschrijven: ‘Groei is een dwangfactor geworden, bij werknemers, bij consumenten, terwijl deze groei ons niet gelukkiger maakt.’ Dat stáát er, en het is een modieuze uitspraak. Nu zou ik niets tegen de mode hebben als deze mode niet zo arrogant was. Hier wordt in feite tegen arbeiders, en hun vrouwen, gezegd: dat meerdere inkomen, waar jullie naar uitkijken, en dat jullie in het recente verleden hebben gekregen, dat is maar onzin. Het maakt je niet echt gelukkig. Deze boodschap wordt meegedeeld aan mensen die de huur van een nieuwbouwwoning niet kunnen betalen, die zelf de studiekosten voor een paar kinderen niet kunnen opbrengen, die nauwelijks met vakantie kunnen gaan (het vakantiegeld gaat vaak in kleren voor de kinderen zitten), die een krap bestaan leiden. En als die ‘ons’, waarvan de commissie in de gewraakte zin zegt dat groei ons niet gelukkig maakt, misschien ook andere Europeanen dan Nederlanders zou omvatten, dan staat er nog iets veel gekkers: jullie daar in Italië en Spanje, ach, jullie hebben het goed genoeg.

Natuurlijk, het rapport bewijst enige lippendienst aan de groei. Er

* Haagse Post, 8 maart 1972.

staat ook: ‘Niemand kan de grote vooruitgang ontkennen die het Westerse denken en doen in stoffelijke en geestelijke zin teweeg hebben gebracht’ - men neme kennis van de voltooide tijd waarin deze mededeling is vervat. Maar *nu* is groei een ‘dwangfactor’ geworden, die de mensen niet gelukkiger maakt.

Als ik ironisch wou doen - maar het rapport verdient beter - zou ik vragen: hoe weten de heren De Galan, Gruijters, Jurgens, enz., dat, van dat niet gelukkiger maken? Hebben zij dat inzicht gewonnen door introspectie of hebben zij het hun vrouw gevraagd? Zijn hun soms onderzoekingen bekend waarin dat geluk gemeten is? Beter dan ironie en rotopmerkingen is verontwaardiging: ik vind deze zin over de groei, die niet gelukkig maakt, ergerlijk. Wie hem neerschrijft kent de situatie van de Nederlandse arbeiders niet. Hij weet niet wat het zeggen wil om rond te moeten komen met twee- tot driehonderd gulden in de week. Hij heeft zich gewoon laten meeslepen door een modieus idee, dat toevallig in de context van dit rapport nog bijzonder handig uitkomt.

Het blijft niet bij één zin. De onderschatting van de betekenis van méér goederen loopt door het hele rapport heen. Zo staat er een merkwaardige suggestie in: wij moeten niet meer rekenen met het Bruto Nationaal Produkt maar met het Nationaal Nut. Dit schijnt een particulier idee van Mansholt te zijn geweest, dat anderen hem niet uit het hoofd hebben kunnen praten. Wel is, in het stuk, zwakjes toegevoegd: dat Nut wordt makkelijker beschreven dan berekend.

Deze laatste zin is echter onjuist. Ik weet, zonder berekeningen, hoe het Bruto Nationaal Nut is, namelijk oneindig. In het Nationaal Produkt zit de eerste boterham, de eerste slok drinkwater, de eerste medische hulp (‘eerste’ in de zin van de eenheid die de meest dringende behoefte bevredigt). Herinnerden de drie afgestudeerde economen in de commissie zich de eerste zak graan van Robinson Crusoe niet, waar zijn leven van afhing? Dit is geen schoolmeesterkritiek van mij: het rapport verliest het hele consumentensurplus uit het oog, en geeft daarmee blijk het nut van de conventionele produkten enorm te onderschatten.[1]

Deze fout duikt overal in het document op. Er is een voortdurend streven het nut van thans geproduceerde goederen te kleineren. Zo wordt beweerd dat het patroon van handel en consumptie goeddeels wordt bepaald door de multinationale concerns. Geen schijn van bewijs, en dat kan ook niet want dit is weer zo'n napratertje dat het lekker doet, maar in strijd is met de praktijk. Op een andere plaats zegt het rapport trouwens (andere auteur aan het woord?) dat ook onder het nieuwe beleid een zekere concurrentie moet blijven bestaan en dat de marktgevoeligheid behouden moet blijven. Deze uitspraak is in strijd met de dominerende invloed van de multinationals, want reageren die concerns dan niet in onderlinge concurrentie en met het oog op de markt? Ja natuurlijk, en er staat trouwens dat de marktgevoeligheid

moet *blijven*. Dit is geen muggenzifterij van mij, maar het wijst op een grondfout in het rapport.

Deze komt ook naar voren als de commissie gaat moraliseren over de ratrace. Die maakt ons óók niet gelukkiger, en daar ben ik het misschien wel mee eens. Maar het is een rare vermaning in een rapport dat geschreven is door degenen die het schrijven. Dank zij de economische groei hebben De Galan, Gruijters, Mansholt enz. het inkomen en de bewegingsvrijheid gekregen die het hun mogelijk maakte dit stuk in snel tempo op te stellen. Dank zij hun succes in de ratrace zaten zij in de posities waarin zij moesten zitten om tot de commissie te behoren. En nu komen zij ons uitleggen hoe fout het allemaal is en hoe ongelukkig we ervan worden?

Ik schrijf dit niet om onaangenaam te zijn, maar om een fundamentele moeilijkheid in het rapport aan te tonen. Men kan de betekenis van de groei niet wegmoraliseren. Men kan het probleem trouwens ook niet onder de tafel werken met een verwijzing naar de inkomensverdeling. Het rapport beveelt nivellering aan, en een inkomenspolitiek om dit te bereiken. Wat mij betreft liever vandaag dan morgen (zoals trouwens aan alle beleidsaanbevelingen van het rapport wel niet te ontkomen zal zijn).

Maar wij moeten ons niet wijsmaken dat met een afkapping van de hoge inkomens het groei- en vervuilingsprobleem op te lossen valt. Als we de top tien procent van de inkomenstrekkers terug brengen tot het gemiddelde inkomen komt er een twintig procent van het nationale inkomen vrij; na aftrek van belastingen een stuk minder, en na aftrek van besparingen nog weer een stuk minder. Als we door deze drastische operatie tien procent consumptie uitsparen is het veel, en dan hebben we de hoofdonderwijzer óók gedecapiteerd. Daarmee hebben we dan de consumptie een jaar of drie, vier vertraagd en de catastrofe van Forrester en Meadows dienovereenkomstig uitgesteld. Tel uit je winst.

Vroeger werd nivellering trouwens altijd aanbevolen om een grotere consumptie mogelijk te maken, en nu zouden we met deze ingreep de consumptie moeten verkleinen. Het valt te vrezen dat de mensen daar niet goedschiks aan willen, zelfs niet in naam van de overleving. Als we ze bang maken met de ondergang gaan ze misschien wel meer consumeren in plaats van minder.

Dat brengt mij op de democratie. Het rapport wil tegelijkertijd de democratie versterken en indruisen tegen veel van wat mensen begeren. Die paradox lost de commissie op door te ontkennen dat de mensen willen wat zij manifest willen. Als ik gelijk heb, wat ik niet hoop, is dat een oplossing van niks. Het beleidsplan kan niet worden uitgevoerd door het volk méér macht te geven. Terwijl de commissie inderdaad moedig te werk ging toen zij de mensen bloed, zweet en tranen beloofde, schiet zij in moed te kort als zij de lezer suggereert dat

wij in Nederland grootscheepse vrijheidsbeperkingen kunnen invoeren op het stuk van inkomens, produktie, consumptie en dan ook nog de democratie intensiveren. Het beleidsplan van de commissie-Mansholt mag een goed beleidsplan zijn, het bevat zeer veel waar de meeste Nederlanders zich op dit moment met hand en tand tegen zullen verzetten.

Deze kritiek behelst geen oproep om te versagen, maar wel om de feiten onder ogen te zien. Velen willen de ecologische crisis niet in hun wereldbeeld opnemen - dat bevordert die crisis. Dit rapport neemt stelling tegen dezulken. Maar laten we toch niet in de andere fout vervallen, en de weerstanden tegen het nieuwe beleid onderschatten - want dat maakt de overlevingskansen eveneens kleiner. Het rapport van de commissie-Mansholt is vervallen in de fout, die het spiegelbeeld is van die van haar tegenstanders.

Eindnoten:

1 Als men mij mocht tegenwerpen dat die gedachte van het Nationaal Nut alleen op marginale projecten moet worden toegepast dan antwoord ik dat dat er (a) niet staat en dat het (b) in strijd is met de sommering, die door de uitdrukking Nationaal Nut wordt gesuggereerd.

37. Groeioptimisme*

Het Rapport van de Club van Rome is nu een paar weken uit. Er wordt enorm veel gepraat en geschreven over deze sombere filosofie van de industriële ondergang. Ik heb het gevoel dat over geen enkel onderwerp in zo'n korte tijd zoveel discussiebijeenkomsten zijn gehouden. Het is interessant te zien hoe de mensen reageren. In dit stukje enkele opinies van degenen die vinden dat het best meevalt.

Een geruststellend argument is, dat de ondergang van het menselijk geslacht al eerder werd voorspeld, vaak met de datum erbij, en dat die voorspellingen óók niet zijn uitgekomen. De mens is niet alleen een taai, maar ook een tamelijk slim beest; als de uitputting der grondstoffen en de vervuiling te dreigend worden, bedenkt hij tegenmaatregelen. Soms wordt deze redenering verpakt in de termen, ontleend aan de Engelse historicus Toynbee: op elke uitdaging bestaat een antwoord. Soms gebruikt men meer religieuze taal: het is niet de bedoeling van de schepping dat de mensheid ondergaat in een totaal verstoorde en vervuilde wereld.

Deze redeneringen laten zich moeilijk bestrijden, omdat ze op een bepaald geloof berusten en weinig in details treden. Maar wel kan er aan worden herinnerd dat de mensen in het verleden nogal omvangrijke catastrofes hebben teweeggebracht, zoals oorlogen en hongersnoden. Die hebben dan weliswaar niet geleid tot de ondergang van het hele mensdom, maar dat heeft de Club van Rome ons evenmin aangezegd. Uit de geschiedenis valt slechts schrale troost te putten, vooral als we bedenken dat de moderne onheilsvoorspellingen berusten op voortgezette snelle groei van de industriële wereldproduktie - dat is een betrekkelijk nieuw verschijnsel, waar de mensheid nog weinig ervaring mee heeft. Uitputting van grondstoffen en vervuiling van

* Het Parool, 12 april 1972.

de wereldzeeën is helemaal een gloednieuwe aangelegenheid. We kunnen van het verleden dus nog weinig wijzer worden.

Een variant van de optimistische redenering is dat mensen uit hun directe ervaring kunnen leren. Zodra er onduldbare toestanden ontstaan, treedt een 'terugkoppeling' op, die het gedrag verandert. Ook dat optimisme is zonder nadere en precieze uitleg, niet erg overtuigend. Wij weten dat roken slecht is, en de meesten van ons gaan er mee door. Wie een eeuw geleden de verkeersongelukken van vandaag had voorspeld was uitgelachen - de mensen zouden zich bij die ontzettende dingen natuurlijk niet neerleggen. In 1972 weten we, dat wij ons er wél bij neerleggen, soms zelfs letterlijk, en dat er intussen aldoor meer auto's op de weg komen. De leerprocessen werken blijkbaar niet zo goed. En nu zijn dat nog eenvoudige gevallen - vooral met dat roken is het een kwestie van gewoon eventjes ophouden. De strijd tegen de vervuiling vergt ingewikkelder remedies, die ten dele nog onbekend zijn.

Dat brengt mij op een sterker argument van de optimisten: het model van de Club van Rome houdt onvoldoende rekening met de technische vooruitgang. Dit standpunt wordt verdedigd door de redactie van 'The Economist'. In dat blad heeft Norman Macrae een artikel geschreven onder de titel De grenzen van het Onbegrip (aardig gevonden, want het rapport van Rome heet De Grenzen van de Groei). Macrae verwijt de pessimisten dat zij te werk gaan als iemand die in 1872 het stedelijk verkeer in Londen zou hebben voorspeld op basis van de groei van het aantal paarden: geen ruimte genoeg om al die stallen te bouwen, en een onleefbaar milieu vanwege de paardemest.

Nu is dit verwijt slechts ten dele gerechtvaardigd. De makers van het rapport van Rome hebben wel degelijk een zekere technische verandering ingecalculeerd, al blijft het natuurlijk de vraag of ze daarmee ver genoeg zijn gegaan. Die vraag is vooral klemmend op het stuk van de energievoorziening, omdat dat een van de knelpunten in de toekomstige ontwikkeling zal worden. Het is erg vervelend dat eenvoudige economen zich over die technische problemen moeilijk een oordeel kunnen vormen, te meer omdat de deskundigen elkaar nogal eens tegenspreken.

Zoveel is echter zeker, dat olie en gas binnen afzienbare tijd zeer schaars zullen worden en dat het tekort nog lang niet met kernfusies gestopt kan worden. We moeten ons gedurende een hele tijd behelpen met kernsplitsing - een afschuwelijke gedachte. Niemand weet precies hoe lang die periode duurt waarin de radioactieve en thermische vervuiling van de elektriciteitsopwekking zich zal ophopen, en niemand weet precies hoe erg het wel wordt, maar men moet al een geharnast optimist zijn om daar luchtig overheen te lopen.

Er is nog een andere reden om het heil van de technische vooruitgang in twijfel te trekken. De bestrijding van de vervuiling komt niet van-

zelf tot stand, maar zal op grote schaal overheidsingrijpen vergen. De technische verandering zal geprikkeld moeten worden door belastingen (vervuiler betaalt), geboden en verboden. Dit alles zal indruisen tegen de korte-termijnbelangen van allerlei groepen. Er is al herhaaldelijk opgemerkt, dat die groepen dat niet over hun kant zullen laten gaan. We hoeven ons slechts het voorbeeld van de mislukte inflatiebestrijding voor de geest te halen om een lage dunk te krijgen van het succes van zo'n politiek. (Inflatie lijkt op vervuiling, zeker wat de bestrijding ervan betreft.) Een andere sombere gedachte: er zullen geweldige bedragen op tafel moeten komen om eenvoudige zuiverings-operaties uit te voeren (van rioolwater bijvoorbeeld) en de overheid heeft nu al een permanent tekort aan geld. Dat komt overigens ook door de inflatie - zo hangen al die dingen samen. Als er straks werkelijk harde maatregelen moeten worden genomen om vervuilende technieken af te snijden en nieuwe, schone technieken in te voeren zullen meningsverschillen ontstaan door de manier waarop het moet gebeuren; veel ruzie is te verwachten over de vraag wie de lasten moeten dragen. Die polarisatie werkt nou niet direct een effectief beleid in de hand.

Vandaar dat reeds vandaag de overheden op het Rapport van de Club van Rome reageren met de opmerking: kalm aan, er staat nog niets vast. Of, zoals minister Langman zei: ‘Geen bla bla, maar ook geen evangelie’. Regeringen zullen zich ook voortdurend beroepen op de internationale concurrentie. Dit soort uitspraken zullen we uit de mond van bewindslieden blijven horen, en intussen stijgt het energie-verbruik, het autopark en de vervuiling van de zee onverdroten verder. Ik voorspel, dat dat nog wel geruime tijd zal aanhouden. En niet alleen bij ons, maar over de hele wereld.

Dit is allicht geen reden om nu meteen maar in paniek te raken, of alle actie achterwege te laten. Integendeel, het is een reden om met des te meer kracht datgene te doen wat op dit moment zonder al te diep ingrijpen kan worden gedaan - en dat is al zeer veel.

Er bestaat een lange lijst van onmiddellijk uitvoerbare maatregelen, waar optimisten en pessimisten het min of meer over eens kunnen worden. We kunnen ons beter op die lijst concentreren dan dat we vruchteloos discussiëren over wie gelijk heeft. Discussie is alleen goed als ze het beleid niet remt.

38. Blauwdruk*

De Raad voor Milieudefensie heeft een vertaling uitgegeven van de ‘Blueprint for Survival’, het opzienbarende document dat vervaardigd werd door het Engelse maandblad ‘The Ecologist’. Daarmee krijgt de

* Het Parool, 31 mei 1972.

discussie over de economische groei een nieuwe impuls. Ik ben er niet zeker van dat deze impuls in de goede richting zal werken, want de wanhoop komt je tegemoet. Als we zo doorgaan zegt dit document, vernietigen we het natuurlijke evenwicht en dan gaan we er aan. Erger is, dat de aanbevolen remedies zo kras zijn dat we moeten vrezen dat de mensen ze niet zullen innemen.

Voor sommige kwalen worden in dit document trouwens geen remedies aangegeven, en andere zijn bijna erger dan de kwalen zelf. Het doel is stelig sympathiek: een stabiele maatschappij op een laag pitje, met tevreden mensen die in evenwicht met de natuur leven, en in kleine gemeenschappen hun eigen zaken regelen - maar hoe moeten we het bereiken? Het zou best eens kunnen dat dit verhaal sommige mensen volstrekt moedeloos maakt.

De voornaamste reden daarvoor is de kijk die dit rapport heeft op de overheid. Er staat: ‘De regeringen weigeren zonder uitzondering de hierop betrekking hebbende feiten onder het oog te zien, of zij instrueren hun medewerkers zodanig dat de ernst van deze feiten wordt verdoezeld. Zij nemen, om welke reden dan ook, geen enkele corrigerende maatregel die ook maar enig werkelijk duurzaam effect zou kunnen hebben’.

Als die krasse uitspraak wáár was, zouden we meteen wel kunnen ophouden. De tegendruk tegen de vervuiling moet immers komen van diezelfde overheden, waarvan hier, eens en voor altijd, wordt beweerd dat ze nooit en nooit iets, wat dan ook, zullen ondernemen om het gevaar te keren. Regeringen werken alleen maar tegen. Deze passage maakt, als ze waar is, het hele rapport tot een uitzichtloos zaakje.

Gelukkig is het niet waar. Overheden zijn vaak traag en onwillig, maar niet dommer dan andere mensen. Ze voeren nu al iets van een klein, pril milieubeleid, maar ze zijn daarbij met handen en voeten gebonden aan wat de burgers willen, en aangezien de mensen meer inkomen willen en meer werkgelegenheid en meer auto's en meer vliegreizen, kan de democratische overheid daar onvoldoende hard tegen optreden. We moeten de moed niet verliezen dat er in het beleid ‘terugkoppelingen’ optreden: overheden en burgers kunnen leren.

Er is trouwens wel eens iets doeltreffends gebeurd: er zijn vergunningen geweigerd aan vervuilende industrieën, er wordt rioolwater gezuiverd, Londen heeft veel minder last van smog dan tien jaar geleden. Dat soort van ingrepen zal sterk moeten worden uitgebreid. Wie uitroept: ‘Overheden nemen om welke reden dan ook geen enkele corrigerende maatregel’ snijdt zichzelf de pas af, of hij gaat geloven in puur mystieke oplosingen.

Zo'n mystieke oplossing in dit rapport is de decentralisatie. We moeten gaan wonen in kleine gemeenschappen die hun eigen produktie verzorgen en zichzelf besturen. De grote stad moet weg - dat is een broedplaats van criminaliteit, vervuiling en ellende. Maar bij zo'n ad-

vies komen drie vervelende gedachten bij me op.

Ten eerste: de mensen trekken uit zichzelf naar die steden toe -dat doen ze overal in de wereld, en er moet nogal stevig worden ingegrepen om ze die neiging af te leren. Dat ingrijpen zal stellig van de centrale overheid moeten komen, want ik kan me nauwelijks voorstellen dat de gemeenteraad van Doniawerstal verordineert dat niemand de gemeente meer mag verlaten. Zonder centrale voorschriften geen geforceerde decentralisatie, en dus moet er een centraal orgaan zijn met grote macht.

Ten tweede: de economische politiek van gemeenteraden was nooit typisch gericht op een schoon milieu bij de aanpalende gebieden. Decentralisatie leidt er makkelijk toe dat we de troep naar de anderen afschuiven. Alleen een centrale overheid kan dit voorkomen (eigenlijk is de Nederlandse regering daarvoor nog te klein - een Europees orgaan zou beter zijn).

Ten derde: wie de industrie in de hand wil houden moet van goede huize zijn, en over deskundigheid beschikken. Kleine gemeenschappen zijn aardig en lief, maar beschikken niet over sterke apparaten. Kortom, dat hele decentralisatieverhaal is een twijfelachtig praatje.

Even dubieus is het aanbevolen beleid ten aanzien van de auto's. Dat de groei daarvan geremd moet worden staat vast, en ook zal haast iedereen het er over eens zijn dat het openbare vervoer steun in de rug moet krijgen. Maar dit rapport wil ook een absoluut verbod van verdere wegenaanleg. Nog daargelaten dat het woord ‘verbod’ hier zonderling aandoet (de centrale overheid zou zichzelf iets moeten verbieden) bekruipt de zachtzinnige lezer het gevoel dat hier wel wat ongevoelig wordt omgesprongen met de belangen der toekomstige verkeersslachtoffers. En het zal toch wel niemand overtuigen als het rapport zegt: ach, in de toekomst hoef je niet te forensen, en je vrienden wonen dichtbij. Wie garandeert dat?

Essentieel is, dat deze blauwdruk wel de gevaren beschrijft van de naderende ecologische verwoesting, en ook wel een aardige maatschappij ten tonele voert waarin ieder tevreden is, maar geen behoorlijk beleid aangeeft hoe we in die evenwichtige situatie moeten raken. De technische veranderingen die worden aanbevolen (en waar ik het graag mee eens ben, zoals uitschakeling van gevaarlijke insektendoders) vergen straf overheidsingrijpen - maar de mensen van ‘The Ecologist’ hebben voor geen cent fiducie in de overheid. Vandaar dat zich van de lezer een zwarte droefenis meester maakt, en ik weet niet of dat nu wel de juiste weg is om rampen af te weren.

Toch zou ik wel willen dat bepaalde mensen dit document lazen: speciaal degenen die nog steeds zeggen dat er niets aan de hand is. Het rapport toont aan dat er iets moet veranderen, dat ongebreidelde groei van alle sectoren tot de ondergang leidt. Het bevordert dus de discussie over een van de ernstigste problemen van deze tijd.

39. Poujade herleeft onder de studenten*

Een van de platste waarheden omtrent de collectieve voorzieningen is, dat ergens iemand woont die er voor moet betalen, en dat hij dat in de regel niet erg prettig vindt. Zeer onzeker daarentegen is of deze onlustgevoelens iets te maken hebben met het profijt, dat de betaler heeft van de voorziening. Alva liet de opbrengst van de tiende penning niet ten goede komen aan degenen van wie het geld afkomstig was, en de invoerrechten die de Britten hieven op de thee die ze de Amerikaanse koloniën binnenbrachten werden evenmin besteed op een manier die de bewoners van Boston het gevoel gaf dat hun belangen zichtbaar werden gediend - in beide gevallen kwam er oorlog van.

Maar tegenwoordig krijg je wel eens de indruk dat juist bij aanwijsbaar profijt meer protest tegen de betaling wordt aangeheven. De loonbelasting wordt zonder veel gemurmureer gedragen (en afgewenteld) maar o wee als de PTT en het spoor duurder worden - de ingezonden stukken zijn niet van de lucht.

De verhoogde collegegelden worden besteed aan de universiteiten en zijn bedoeld als een kleine vergoeding van gemaakte kosten. Toch hebben velen er iets tegen - ze hadden liever gezien dat anderen dan de studenten dat geld op tafel legden. Deze opvatting komt vooral voor bij de studenten zelf, die ex-minister De Brauw bij voorkeur hebben afgeschilderd als ware hij de tweede Alva.

Wij hebben hier te doen met een bijzonder geval van de algemene regel, dat belastingen bij voorkeur door de anderen moeten worden betaald. Deze wens leeft ook bij het wegverkeer, de aangeslagenen in de vermogensbelasting (het rendement is toch al vrijwel nihil), de betalers van kijk- en luistergeld, de vennootschappen (de vennootschapsbelasting is samen met de inkomstenbelasting, een dubbele heffing), de getrouwde vrouwen, de ongetrouwde vrouwen en mannen, de lagere inkomenstrekkers (belastingvrije voet moet omhoog) de middengroepen (altijd het kind van de rekening) en de hoge inkomenstrekkers (het moordende marginale tarief).

Nu spreekt het vanzelf dat de argumenten van al deze groepen moeten worden aangehoord. Zij hebben allemaal wel een beetje gelijk. Iedere belasting is een verkeerde belasting, dat kan ik bewijzen; en de belanghebbenden kunnen het nog beter. En zelfs al steken eigenbelang en kortzichtigheid aan alle kanten door hun redenering heen, dit is een vrij land, en wie wil protesteren en demonstreren moet het vooral niet laten. Mocht het overbelaste wegverkeer met zijn vrachtauto's dwars op de weg gaan staan dan haalt de politie ze wel weer

* Het Parool, 17 juli 1972.

weg, en mochten studenten de universitaire gebouwen bezetten dan laten we ze daar stil zitten - dat is tenminste de praktijk.

Maar intussen gaat de belastingdienst natuurlijk kalmpjes door met de wet uit te voeren. Dat wil zeggen: de fiscus slaat aan, vordert en int, óók van degenen die eigenlijk vinden dat de anderen liever hadden moeten betalen, omdat ‘anderen’ daar nu eenmaal voor gemaakt zijn. Wie niet betaalt krijgt last, en dat moet ook, want waar blijven we anders.

Hier nu kan een kink in de kabel komen. Tot nog toe heeft de ANWB zijn leden niet aangeraden de wegenbelasting onbetaald te laten passeren. Zou dat wel gebeuren dan zou de controle stellig voor moeilijkheden komen te staan. Als de ondernemers de loonbelasting niet langer afhouden en afdragen kunnen we een financiële chaos verwachten en misschien gaat de loonbelasting dan wel evenzeer naar de haaien als de loonbeheersing. Zulke dingen zijn nog niet gebeurd. Weliswaar heeft in Frankrijk de heer Poujade een poging ondernomen om de middenstand in belastingstaking te laten gaan, maar 't is hem niet gelukt.

Daarom kijk ik met veel belangstelling uit naar het succes van de poujadistische propaganda die thans onder studenten wordt gemaakt. De activisten, verenigd in het Landelijk Overleg Grondraden (LOG), proberen een grootscheepse actie op gang te krijgen - betaal het oude collegegeld, niet het nieuwe - om de administratie te ontwrichten en de tachtigjarige oorlog tegen de universitaire regenten in te luiden.

Enkele universiteitsbestuurders hebben al bij voorbaat aangekondigd dat ze wanbetaling niet kunnen of willen tegengaan. Dat kan interessant worden. Hoewel ik zelf, als voorstander van inkomensnivellering, ook voorstander ben van een collegegeldverhoging (duizend gulden lijkt me aan de lage kant) betrap ik me toch af en toe op de stille hoop dat deze fiscale boycot succes heeft. Het zou aardig zijn om te weten of de ondernemers van het wegverkeer, de aangeslagenen in de vermogensbelasting, de tv-kijkers en de vennootschappen het voorbeeld volgen. En misschien komt straks het NVV de universiteit bezetten en stuurt de studenten naar huis - dat zou eigenlijk logisch zijn.

Uiteraard zullen de aanstichters van de boycot ongaarne met de vulgaire heer Poujade worden vergeleken - zij vinden immers hun motieven veel edeler. Maar daarbij moet niet worden vergeten dat de Franse stakingsoproep werd ingegeven door de alleszins nobele wens, de middenstand te redden uit de fiscale wurggreep. En verder is niet iedereen er van overtuigd dat het zo wenselijk is, de strijd tegen een kabinet binnen de universiteit te voeren.

Er bestaat een theorie dat de hele duizend-guldenkwestie door de bewuste klassenstrijders als een voorwendsel wordt gebruikt om de herrie weer eens goed op gang te krijgen, nu dat langs andere weg niet is

gelukt. Zoveel is zeker dat de geslaagde democratisering verscheidene activisten oprecht verdriet doet. Maar dan deden zij er beter aan eerlijk voor hun bedoelingen uit te komen: zij willen, dat het op de universiteiten hard tegen hard gaat, want alleen dan komen de 'concrete verhoudingen van het kapitalisme' aan het licht. Zolang zij dit marxistische uitgangspunt niet duidelijk uitspreken lijkt de vergelijking met Poujade niet onrealistisch.

40. Overbevolking*

Er verschijnen op het ogenblik in de Nederlandse kranten allerlei commentaren over bevolkingsgroei, waarin beweerd wordt dat de aangroei van het aantal Nederlanders erg meevalt. Die berichten zijn geinspireerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat een nieuwe prognose heeft gemaakt, en door een artikel van het NIDI (het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut) in het eerste bulletin van die instelling. De toon van kranteartikelen hierover is meestal sussend: het geboortencijfer loopt aardig terug, we naderen de nul-groei van de bevolking, dat gaat wel goed zo.

Ik vind dat misplaatst optimisme. En het lijkt me ronduit verkeerd dat het NIDI in dat eerste bulletin gewaarschuwd heeft tegen het krachtig verder terugdringen van het geboortencijfer. Een snelle stabilisatie van het aantal Nederlanders zou een 'desatreuze' bevolkingsopbouw vereisen. Naar mijn mening is de overbevolking in Nederland nu al een ramp, en dat gaat nog erger worden. Het NIDI heeft een opinie ten beste gegeven die in hoge mate bestrijdbaar is, een politieke opinie bovendien die met wetenschap weinig te maken heeft. Ik ben niet vies van politieke meningen - dit stukje staat er vol van - maar ik vraag mij af of het NIDI nu heus is opgericht voor het maken van averechtse propaganda.

De kwestie is deze. Het geboortencijfer is de laatste tijd opvallend gedaald; dat komt door de pil, een 'rationeler voortplantingsgedrag' (zo heet dat), en andere voor de hand liggende oorzaken. In 1965 was het cijfer nog ongeveer 20 per duizend inwoners, in 1971 was het gezakt tot ruim 18 per duizend, en in 1972 zal het waarschijnlijk onder de 17 terechtkomen. Die daling is op het eerste gezicht niet zo erg indrukwekkend, vooral niet omdat het sterftecijfer in de buurt van de 8 per duizend ligt. Wil de bevolking stationair blijven, dan moeten uiteraard geboorten- en sterftecijfer gelijk zijn. Maar op het tweede gezicht is de daling van het geboortencijfer wel indrukwekkend, omdat we een bevolkingsopbouw hebben met veel jonge echtparen. Hadden we een 'normale' bevolkingsopbouw, dan was, bij de huidige huwelijksvruchtbaarheid, de nul-groei al in zicht.

Waar we eigenlijk op moeten letten is het aantal kinderen per gezin;

* Het Parool, 31 augustus 1972.

als dat gemiddeld in de buurt van de 2,2 komt krijgen we een stationaire bevolking. Het ziet er naar uit, dat we, bij de huidige daling van het geboortencijfer inderdaad naar die toestand toegroeien. Het zal nog wel even duren voor we er zijn - dat komt door al die jonge gezinnen -, maar zo ergens in de volgende eeuw zullen we een nietgroeiende bevolking kunnen begroeten. Zouden we de bevolkingsstabiliteit op korte termijn willen forceren, dan zouden we een gemiddeld kindertal van 1,2 moeten zien te bereiken.

De grote vraag is, of we moeten zeggen: de stabilisatie is op komst, dus hoeven we weinig meer tegen de overbevolking te doen, het probleem lost zichzelf op. Dit is zo'n beetje de opvatting van het NIDI, met daaraan gekoppeld: een kindertal van 1,2 gemiddeld is rampzalig. Mijn mening is heel anders. Als we naar de nul-groei toegroeien volgens de prognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek zullen we in het jaar 2000 weliswaar lager aanspoelen dan de aanvankelijk voorspelde 17 miljoen Nederlanders, maar het worden er toch gauw een 15 miljoen. Dat is naar mijn mening veel te veel. We hebben met 13 miljoen al een tastbare overbevolking, en hoe eerder we de mensenmassa stabiliseren, hoe beter. Een dalende bevolking mag van mij ook. En een gemiddeld kindertal van 1,2 vind ik best.

Het heeft weinig zin om hier nog eens uitvoerig uit te leggen waarom er mijns inziens overbevolking in Nederland heerst. Het is nog niet eens een kwestie van wat minder welvaart, wat minder huizen (de woningnood is goeddeels toe te schrijven aan de snelle bevolkingsgroei), en wat minder onderwijs per kind: het is vooral een kwestie van ruimtegebrek. De overbevolking wreekt zich in het westen van het land in volte, agressie, geen speelruimte voor kinderen, zenuwtoestanden. Ik weet wel dat daar ook andere oorzaken aan meewerken: het jachtige leven, het streven naar steeds méér en méér. De milieuvervuiling komt óók niet uitsluitend op rekening van de overbevolking, maar toch wel voor een stuk (mijns inziens ongeveer voor een kwart). Dit alles is wel bekend.

Minder bekend zijn de bezwaren tegen een krachtig omlaag drukken van het geboortencijfer, en daar heeft het NIDI het dan vooral over. Relatief veel ouderen, vergrijzing, dure oudedagsvoorzieningen, een relatief geringe beroepsbevolking, werkloosheid bij de onderwijzers en in de kinderwagenindustrie, kleine gezinnetjes met gemiddeld minder dan 2 kinderen.

Die bezwaren zijn misschien reëel, en het valt het NIDI niet kwalijk te nemen dat het er op wijst. Maar zijn ze desastreus, zoals het NIDI zegt? Welnee. Het is althans een kwestie van smaak, en naar mijn smaak is het bijzonder smakeloos om de veroudering zonder meer als iets heel verwerpelijks te beschouwen. Een van de meest respectabele mensen die ik ken (hij is zelf inderdaad vrijwel witharig) hoorde ik, met enige ironie maar niet zonder treurigheid, zeggen: ‘Wat hebben

ze toch tegen vergrijzing?' Op dat moment dacht ik: dat NIDI appelleert aan de laagste sentimenten, zo van een Jong Gezond Volk, om een kwaaie zaak te dienen: de overbevolking op haar beloop laten.

Zeer omstreden is voorts de kwestie van het kleine gezin. Een gemiddeld kindertal van onder de 2 lukt alleen als er veel kinderloze huwelijken bestaan. Iemand kan menen dat de maatschappij zo moet worden ingericht dat vrouwen die keus moeten hebben: dat is de bevrijding van de vrouw uit de slavernij van de voortplanting. Iemand anders kan menen dat een vrouw nooit gelukkig kan worden zonder een paar kinderen te hebben gekregen - het moederschap is de diepere zin van haar leven. Ik heb het gevoel dat het NIDI in deze kwestie stelling heeft genomen zonder het duidelijk te zeggen.

Veel belangrijker dan deze kleine uitglijder van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut is natuurlijk de vraag wat er tegen de nog steeds doorgaande bevolkingsgroei kan worden gedaan. Er is een lange lijst van maatregelen denkbaar, die de meeste lezers wel ongeveer kennen: meer voorlichting over anticonceptie, vooral op scholen; propaganda; legale, gratis abortus, enz. In het lijstje komt maar heel zelden de afschaffing van de kinderbijslag voor (en eventueel de vermindering van de fiscale kinderaftrek), omdat dat een politiek taboe is van de eerste orde, en verder omdat sommige sociologen beweren dat de kinderbijslag niets, maar dan ook helemaal niets te maken heeft met de neiging tot het krijgen van kinderen. Welnu, als ik de baas was in Nederland, wat gelukkig niet zo is, zou ik de kinderbijslag in de kortste keer uit de wereld helpen, wat de sociologen er ook van zeggen, want zij weten het als het erop aan komt ook niet precies en je kunt beter het risico niet nemen. Ik wacht nu maar op de boze brieven van de lezers en op een gegriefd telefoontje van het NIDI.

41. Keerpunt '72: niet zo smakelijk*

Ik lees 'Keerpunt 1972', het concept voor het progressieve regeerakkoord, en ik denk: wat irriteert mij toch zo. Dit programma lijkt immers heel sympathiek, het staat vol voornemens waar ik het altijd mee eens ben geweest, en die paar ideeën die me niet bevallen zijn te vergelijken met de wratten en de rimpels van de beminde: ze stimuleren eerder dan ze remmen. (Zo spreekt het regeerakkoord over een gezinssubsidie, en bij mij rijst de vraag: wat moet dat, valt dat te rijmen met een anti-overbevolkingspolitiek? En dan is er de intrekking van het collegegeld - een heel *lelijke* wrat op een strategische plek.)

Maar in hoofdzaken: 'n smakelijk plan, waarin van alles wordt 'aangepakt'. We krijgen er 170.000 woningen per jaar bij, het minimumloon stijgt sneller dan het gemiddelde loon, allemaal aanvullend waardevast of welvaartsvast pensioen, er komt een inkomenspolitiek,

* Haagse Post nr. 38, 20 september 1972.

de inflatie zal eindelijk doeltreffend worden bestreden, het milieu wordt gered, de werkloosheid gaat weg, de steden worden vernieuwd, werkende jongeren en oudere werknemers komen beter aan hun trekken, studenten worden van staatswege onderhouden, en vooral: de fundamentele ongelijkheid wordt aangepakt. En iedereen participeert in alles. Schitterend, en waarom dan dat sjagrijnige gevoel?

Nu, een eerste oorzaak van mijn ergernis is te traceren door dit programma te vergelijken met het rapport van de commissie-Mansholt. Daar hadden mensen van dezelfde progressieve drie, tot redding van het milieu, een beleid van zweet en tranen uitgezet, en wel in zodanige mate dat ik ongeveinsde verbazing aan de dag legde over politici, die zich mijlenver hadden verwijderd van wat de meeste mensen willen. Dat was een moedig stuk, al kon men twijfelen aan de realiseerbaarheid. Vergelijk dat grimmige rapport met dit concept-regeerakkoord: hier krijgt haast iedereen zijn zin. Alle kiezers wordt honing om de mond gesmeerd. Sinterklaas pakt uit of het niet op kan.

Toegegeven, ‘Keerpunt 1972’ bevat ook enkele lastenverzwaringen, speciaal op auto's, maar de nieuwe belastingen worden toch maar heel vaagjes omschreven, en ze drukken allemaal op de hogere inkomens (terwijl iedereen weet dat de progressie nauwelijks kan worden verhoogd) en op de vermogens (terwijl iedereen behoort te weten dat de reële inkomens van de meeste beleggers thans al bijna negatief zijn, en nominaal nog slechts enkele procenten van het nationale inkomen belopen). Volgens dit document gaat weliswaar ook de BTW omhoog, maar dat was Van der Louw gisteravond alweer vergeten toen ik hem op de tv hoorde zeggen dat het nu juist zo schandelijk is van de KVP dat ze aan dit soort gemene belastingverhogingen meedoet. In grote trekken is dit een beleidsplan dat geeft, geeft, geeft, en nauwelijks iets neemt. Sinterklaas rijdt bijna gratis. Een ander woord daarvoor is: consumptieverhoging, of ook wel: inflatie. (En hetzelfde regeerakkoord gaat dan óók de economische groei in twijfel trekken, terwijl al deze plannen niet anders zijn dan juist economische groei. Van consistentie gesproken!)

Toch is de vrijgevigheid van dit programma niet mijn voornaamste ergernis. Die wordt opgewekt door de toon van de inleiding. Daar heet het: er gaat een keerpunt komen, in 1972, en dat is hoog nodig want Biesheuvel en de zijnen hebben heel wat op hun geweten. De inflatie, de werkloosheid, het milieu - dat gaan de progressieve drie héél anders regelen. Er staat ook ‘Kenmerkend voor de afgelopen periode was de grote vervreemding tussen burger en politiek. Het gevoerde regeringsbeleid heeft zich steeds verder verwijderd van de inzichten en de behoeften van de werknemers en hun organisaties, de laagstbetaalden, de bewoners van oude stadswijken, werkende jongeren, studenten en scholieren’. Als ik dit lees word ik misselijk.

Want: de grote vervreemding (en de inflatie) zijn vooral ontstaan doordat de mensen méér willen - meer dan er is. Ze hebben bovendien de verkeerde neiging om de regering de schuld te geven van hun beperkte inkomens, en deze neiging wordt door de huidige oppositie handig uitgebuit. De vervreemding is dus door de progressieve drie (en door de Volkskrant, het Vrije Volk, Vrij Nederland, de Haagse Post) stevig in de hand gewerkt. Systematisch wordt de reële loonstijging ontkend; systematisch wordt verzwegen dat, ook onder het kabinet-Biesheuvel, een lichte teruggang van de hogere salarissen optreedt; systematisch wordt gelogen over de feitelijke beperkingen van het beleid. Dit is mijns inziens niet alleen onwaardig, maar het is ook een ernstige politieke fout. Deze kortzichtigheid zal zich namelijk wreken op de progressieve drie, mochten zij ooit aan de macht komen (wat ik persoonlijk hoop). Zij zullen dan een heel korte beleidsperiode voor zich hebben, net als Labour dat in Engeland had. Ook Labour had de mensen wijsgemaakt dat vanaf heden alles anders werd, en toen dat op een teleurstelling uitliep gingen ze weer op de conservatieven stemmen.

Zo wordt een land onregeerbaar. Want als de progressieve drie, samen met wie dan ook, gaan regeren houdt de inflatie rustig aan. Als de loonsverhogingen doorgaan met de rendementen plat te drukken - en in het programma staat niets wat deze tendentie tegengaat - zal er werkloosheid blijven. De woningnood zal niet als bij toverslag verdwijnen. De steden zullen voorhands wel vol en onaangenaam blijven, vraag maar even na bij Han Lammers. Intussen zal het publiek steeds verder vervreemden van de publieke zaak. De rechtse oppositie krijgt een schitterende kans er gretig op te wijzen dat het kabinet-Den Uyl het land naar de bliksem helpt, en de mensen zullen het geloven. De oplaag van De Telegraaf stijgt en we maken ons zelf onregeerbaar.

Nu beweer ik niet dat er geen verschillen bestaan tussen de linkse en de rechtse beleidsvoornemens (maar ze zijn geringer dan je uit ‘Keerpunt 1972’ zou afleiden). Ik beweer evenmin dat het beleid geen speelruimte heeft, maar het is duidelijk dat die speelruimte beperkt is. Wat een fatsoenlijke politieke partij doet is de kiezer opvoeden tot inzicht in die beperkingen. Dat heeft niemand beter gedaan dan Den Uyl zelf, in zijn realistische pamflet over de smalle marges van de democratische politiek. Maar dat pamflet werd twee jaar geleden gepubliceerd, en het ademt een volstrekt andere geest dan deze tekst, die eerder de indruk wekt door gewetenloze reclamejongens bij elkaar te zijn geschreven.

Gewetenloos - ik zeg het na koele overweging. Want hier wordt de democratie ondermijnd. Hier worden de mensen opgevoed in de politiek van de illusie: Sinterklaas bestaat. Hier wordt een solide grondslag gelegd voor politieke vervreemding en politiek extremisme, te zamen ook wel polarisatie geheten.

Dat zie ik ongaarne, speciaal als het gebeurt met medewerking van een partij waar ik eigenlijk wel op zou willen stemmen, maar waar ik, om meer dan één reden, steeds meer moeite mee krijg.

42. Wiegel en de brontosaurussen*

De heer Wiegel voert zijn kruistocht tegen het rode gevaar met behulp van argumenten die van moed getuigen. Zo citeert hij regelmatig uit een stukje dat ik enige tijd geleden schreef. Ik veroorloofde mij daarin enige kritiek op het verkiezingsprogramma van de progressieve drie; dat lijdt er, naar mijn mening, aan dat de juiste en sympathieke plannen, die het bevat op te korte termijn als vruchtdragend worden voorgesteld.

Het linkse programma spiegelt de kiezer voor dat het nu een bende is, maar dat dat onder een links kabinet geheel anders gaat worden. Zo wordt een overdreven voorstelling gegeven van wat Den Uyl eens de ‘smalle marges van de democratische politiek’ heeft genoemd; dat is onrealistisch, en gevaarlijk bovendien voor het geval links zou moeten gaan regeren, want dan zou de onvermijdelijke teleurstelling tot een reactie leiden, die rechts bevoordeelt en het vertrouwen in de democratie verder ondermijnt.

Welnu, dat is allemaal koren op de molen van de VVD. Waarom zou Wiegel die redenering niet gebruiken als het in zijn kraam te pas komt? Waarom is er moed voor nodig om mij te citeren? Waarom bekruipt mij, telkens als Wiegel citaten aanvoert tegen Den Uyl en Van Mierlo, het gevoel dat hij misschien wel de brutaalste, maar niet de meest intelligente van de politieke klas is?

Om de eenvoudige reden dat hij de kans loopt dat zijn tegenpartij in het debat eveneens uit dat stukje gaat voorlezen. Dan zou namelijk duidelijk worden dat het is geschreven vanuit het standpunt dat wij op de progressieve drie behoren te stemmen. Goed, ik heb kritiek op hun verkiezingsprogramma, maar die kritiek betreft de woordkeus, de psychologische verpakking, de manier waarop de kiezer wordt beschouwd als iemand die je wel wat wijs kunt maken; maar mijn conclusie was natuurlijk geen andere dan dat de progressieve drie er op uit zijn Nederland ten goede te veranderen.

Wiegels tegenstanders in het politieke debat hebben die kans niet gebruikt. Maar stel eens dat ik, een tijdje geleden, inderdaad in *Het Tehuis* was geweest (in de Lutkenieuwstraat in Groningen) waar Wiegel, ten overstaan van een paar honderd Groninger studenten, mij weer eens zat te citeren, en dan met zo'n gezicht van ‘ha Den Uyl, daar heb ik je mooi te pakken’. Hij liep toen het risico dat niet de aangesprokene maar de geciteerde was opgestaan om te zeggen: ‘Jawel, meneer Wiegel, dat zegt u heel aardig, dat dat programma de indruk

* Haagse Post nr. 48, 22 november 1972.

maakt door gewetenloze reclamejongens te zijn geschreven, maar het is althans een goed programma, en dat programma van u, daarvan vind ik, nu u het toch uitlokt, dat het een slecht programma is. Het is autoritair en reactionair, en dat dat niet direct in de gaten loopt komt doordat uw reclamejongens de waarheid bekwaam weten te verhullen'.

Gevreesd moet worden dat deze interventie óók op de televisie was gekomen, en het is dus maar goed dat ik die avond ergens anders was.

Inderdaad is het wel duidelijk dat de VVD er niet alleen op uit is de status quo te handhaven ten bate van degenen die nu aan het langste eind trekken - het ziet ernaar uit, dat deze partij terug wil komen op enkele gunstige ontwikkelingen, zoals een lichte nivellering, die er de laatste decennia zijn geweest. Wiegel gaat de boer op met de suggestie dat de inkomensverschillen te klein zijn geworden, dat hardwerkende mensen recht hebben op méér. Hij ziet daarbij wel even over het hoofd dat de grote inkomensverschillen meestal niet voortvloeien uit meer of minder hard werken, maar uit verschillen in opleiding en vermogen.

Het verband met het harde werken ligt vaak precies andersom. Terwijl sommige jongelui in de fabriek staan (en daar hard en onaangenaam werk verrichten) zitten hun leeftijdsgenoten jong en vrolijk op de universiteit, lezen interessante en stimulerende boeken, en verdienen later, opnieuw met interessant en stimulerend werk, veel meer dan de jongens uit de fabriek. Bovendien zijn zij dan in een positie waarin zij deze leeftijdsgenoten kunnen commanderen. Veel inkomensverschillen vloeien voort uit de neiging van deze maatschappij, status en vermogen te honoreren. Dat is een stelling die ongaarne wordt vernomen door degenen die op aangename wijze passen in de maatschappij die wij thans hebben, en zij zijn het dan ook die met instemming naar Wiegel luisteren. Zij horen intussen het kasregister al rinkelen.

Ook op het stuk van het milieu boezemt de VVD mij net iets te weinig vertrouwen in. Weliswaar wordt ook van die zijde sympathie betuigt met het streven naar een schoner Nederland, maar het is niet boven twijfel verheven of men in liberale kring bereid is, de sterk expansieve sectoren af te remmen die te veel energie, grondstoffen en de laatste resten van natuur en schoon water consumeren. Daarvoor is een vorm van dirigisme nodig waar de VVD vierkant tegen is. Ik zou deze afkeer van gedetailleerd ingrijpen stellig delen, ware het niet dat er te urgente dingen op het spel staan.

Merkwaardiger is dat niet alleen het milieu maar ook de vrijheid bij de VVD soms niet in goede handen blijkt te zijn. Ik herinner mij nog te goed hoe we eens een televisieuitzending hebben beleefd waarin de spot werd gedreven met enkele heilige huisjes - niet zo'n chique uit-

zending misschien - waarop de VVD-fractie naar de minister liep en aandrong op censuur. De katholieke bewindsman ging er niet op in.

Dat deze pseudo-liberalen meehuilen in het koor van de intolerante onderdrukkers van de geestelijke vrijheid hoeft geen verwondering te wekken voor wie de relaties kent tussen dit 'liberalisme' en Nederlands meestgelezen ochtendblad. In die kringen wordt ook instemmend geknikt als de mariniers de Dam opstormen - 'schoonvegen' heet dat in autoritair Nederlands, maar een echte liberaal (zoals ik) zou eerder moeten vinden dat de Dam door die Operatie Koppelriem een stuk smeriger werd.

Het is vooral de combinatie van het liberalisme-van-de-brandkast met het liberalisme-van-de-harde-hand dat de VVD zijn meest onaangename gezicht geeft: dat van de politieke brontosaurus. Daarmee bedoel ik natuurlijk niet dat alle VVD-ers tot deze diersoort moeten worden gerekend - er zitten keurige mensen tussen - maar wel dat Wiegel zich in zijn verkiezingspropaganda tot de brontosaurussen richt. Dat maakt zijn liberalisme niet direct geloofwaardiger. Als Wiegel hier weer eens uit wil citeren kan hij zijn gang gaan.

43. Bestaan er economische optima?*

Het blijft een omstreden vraag of de economie in staat is, of het recht heeft, of er op uit is, adviezen te geven omtrent het menselijk gedrag; ondernemers en staatslieden worden daarbij tot het menselijk geslacht gerekend. Ik denk dat de meeste echte beoefenaars van de economieals-wetenschap zullen zeggen: Wij proberen te begrijpen wat er gebeurt, maar goede raad mag men van ons niet verwachten. Wij hebben daarvoor geen houvast, wij weten van geen normen. Nu ja, als iemand (bijvoorbeeld een regering) ons een norm aanreikt, zoals volledige werkgelegenheid, dan willen wij wel eens nadenken over de methoden waarmee dat doel kan worden bereikt. Echter: ook die methoden zelf zijn niet politiek neutraal; alles wat economen over het beleid mee te delen hebben moet derhalve nog eens scherp door de politici worden beoordeeld. Ook een huisvrouw of een belegger kan advies vragen, maar moet dan precies haar of zijn doelstellingen specificeren; en dan is het nog twijfelachtig of het advies acceptabel is. Deze opvatting kan zo worden omschreven: de economie bestudeert samenhangen, waar anderen misschien hun voordeel mee kunnen doen. Zelf weet ze van goed noch kwaad.

Deze zienswijze wil er bij niet-economen maar slecht in. Zij denken dat de economie nauwelijks iets anders doet dan anderen uitleggen wat ze moeten doen en laten. En niet alleen dat de economen, in deze opvatting, als super-schoolmeesters te werk gaan, zij hanteren ook nog hoogst eigenaardige richtlijnen. Zo wordt wel vermoed dat de econo-

* Hollands Maandblad, januari 1973.

mie aandringt op een zo hoog mogelijk geldinkomen (dat betekent dus dat er dag en nacht moet worden doorgewerkt), of op maximale produktie (vakanties zijn oneconomisch), of op zo hoog mogelijke winsten (het is economisch om terwille van de winst het milieu te bederven). Economen hebben het, van hun kant, niet moeilijk om deze onzin te bestrijden, bijvoorbeeld door er op te wijzen dat in de oude economieboeken al hele verhalen staan over de optimale combinatie van werk en vrije tijd, terwijl de nieuwe economieboeken paragrafen bevatten over de schaarste aan schoon water en stilte, die ons noopt voorzichtig met die artikelen om te springen. Maar terwijl de economie aldus aan het weerleggen is kan het gebeuren dat een oplettende luisteraar antwoordt: 'Hee, hoor ik daar niet het woord optimaal? Is dat niet een uitdrukking die in de economentaal telkens terug komt? En betekent dat niet dat jullie toch aldoor aan het adviseren en aan het moraliseren zijn?'

En inderdaad. De economie legt ons uit dat de consument een maximaal plezier in zijn consumptie schept indien hij zoveel van ieder goed gebruikt dat de verhouding tussen grensnut en prijs voor ieder goed dezelfde is. Dit is de optimale combinatie van de consumptiegoederen. De economie maakt ons duidelijk dat de produktiefactoren (bijvoorbeeld: kapitaal en arbeid) optimaal gecombineerd worden indien de grenspoduktiviteiten evenredig zijn met de prijzen van die produktiefactoren. De verdeling van het inkomen over consumptie-nu en consumptie-in-de-toekomst is optimaal indien de tijdsvoorkeur gelijk is aan de rentevoet, of zoiets.[1] Zo op het eerste gezicht zijn al deze voorschriften, of dringende adviezen, in strijd met de gedachte dat de economie alleen belangstellend toeziet, en geen aanbevelingen doet. Hoe zit dat?

Dat is een lastige vraag, waarop ik twee soorten van antwoorden kan geven. Het eerste antwoord is toegegeven dat economen voortdurend blootstaan aan de zuigende werking van het woord optimum, en dat zij wel degelijk adviseren en moraliseren. Ik zou talloze voorbeelden uit officiële boeken kunnen halen om deze mening te ondersteunen. Zo schrijft een zekere Van de Klundert in zijn *Grondslagen van de economische analyse* (1970, blz. 52) dat een consument die kortingen bij zijn aankopen kan krijgen maar daar geen gebruik van maakt 'irrationeel' handelt; met zulke consumenten wil Van de Klundert zich verder niet inlaten, althans in zijn boek niet. In deze visie heeft de economie geen boodschap aan domme mensen.

Liever geef ik een ander soort antwoord, en impliceer daarmee dat ik die uitspraak van Van de Klundert onjuist vind. Een consument die geen korting vraagt kan daar respectabele redenen voor hebben. Misschien houdt hij niet van kortingen, misschien vond hij het te moeilijk om uit te vissen of er een korting te vangen was; hij had misschien geen tijd, en zijn tijd was wellicht schaarser dan het geld dat hij kon uitsparen. In deze gedachtengang - en dat is de gedachtengang van

de meer intelligente economie - kiest een consument wat hij kiest, en daaruit blijken dan zijn voorkeuren. De volgorde tussen behoefte en handeling is, vergeleken bij het andere gezichtspunt, omgekeerd. Het wachtwoord is ‘Revealed Preference’. Wij, als economen, zijn al blij als we uit de keuzehandelingen van de consumenten iets kunnen afleiden omtrent de grensnutten, die zij blijkbaar aan de goederen (en aan het geld, en aan hun vrije tijd) hechten.

Deze visie (inderdaad de mijne) is echter slecht te rijmen met het woord ‘optimaal’. Want deze consument die doet wat hij doet, is niet aan de bovengenoemde test onderworpen van evenredigheid van grensnut en prijs; hij voldoet er per definitie aan. Wat hij doet is welgedaan, en de economie kan hoogstens constateren wat er gebeurt, en er een soort psychologie van de keuze (Kattalaktiek) onder schuiven. Nu goed, dan vermijden we het woord optimaal als het over de consument gaat.

Natuurlijk is het niet verboden om praktische regels te bedenken waaraan een verstandige consument moet voldoen. Hij, of liever zij, want als het over de praktijk gaat zijn gezinsinkopers overwegend vrouwelijk, moet vandaag het geld niet uitgeven aan iets waar zij morgen spijt van heeft, en er moet wel degelijk een bepaald evenwicht bestaan tussen uitgaven voor huishuur, voedsel, recreatie e.d. Men moet ook niet vergeten zich te verzekeren. Moeders kunnen het hun dochters adviseren. Het Gezinsbegrotingsinstituut, de Consumentenbond en soortgelijke instellingen hebben op dat terrein een mooie taak; zij moraliseren met mate, en maken zich niet te veel zorgen over de vraag of hun filosofie in het teken staat van Revealed Preference of van Eigen Bestwil. Maar die instellingen, dat is wat anders dan de economie.

Bij de bedrijfseconomische regels (bijv. over de combinatie der produktiefactoren) ligt het weer een nuance anders. Als een leerboek schrijft: ‘arbeid en kapitaal zijn optimaal gecombineerd als hun grensproduktiviteiten zich verhouden als hun prijzen’ heeft het woord ‘optimaal’ een heel nauwe betekenis. Het betekent: dan zijn de kosten per eenheid produkt zo klein mogelijk. Het is niet ontoelaatbaar de minimum-kostencombinatie als de optimale aan te duiden, mits we maar in de gaten houden dat een ondernemer best een andere opvatting van optimaal kan hebben. Misschien wil hij wel lekker veel mensen aan het werk hebben, en kiest hij daarom een andere combinatie. Of waarschijnlijker: hij is verzot op machines, want die zijn makkelijker in de omgang dan mensen, en hij mechaniseert en automatiseert dus verder dan de minimum-kostencombinatie aangeeft. Voor hem is minimum-kosten niet het doel. De bedrijfseconomie, in haar moderne versies, is allerminst blind voor zulke wensen van de ondernemer; zij is tegenwoordig net zo tolerant als de algemene economie is ten opzichte van de consument. Een ondernemer mag de malste doelstellingen in zijn hoofd zetten en de bedrijfseconomie zal beleefd glim-

lachend blijven toezien. Trouwens, de arbeiders hebben zo hun eigen doelstellingen, en de kapitaalverschaffers weer andere; de bedrijfseconomie weet niet bij voorbaat wiens doelvariabele zij moet maximaliseren. Van optimaal gaat de bedrijfseconomie pas spreken als iemand, zeg de ondernemer of de portier, eerst haarscherp zijn doelstellingen heeft geformuleerd. Dan schiet desgewenst het operationeel onderzoek toe en maakt per computer een programma waarin deze of gene doelvariabele wordt gemaximaliseerd, of geminimaliseerd, en dan liefst nog met een paar randvoorwaarden erbij want dat maakt het programmeren zo interessant. Hele volksstammen houden zich met die berekeningen bezig. Maar ook hier geldt de regel dat de opdrachtgevers baas in eigen huis blijft, en dat de economie hooguit technieken levert met enig bijbehorend personeel. Tegen een passende vergoeding, uiteraard.

Interessanter wordt de controverse tussen de niet-normatieve, beschouwende richting en de optimalisatoren als het over de overheid gaat Hier zijn inderdaad twee duidelijke richtingen aan te wijzen binnen de economie. Sommige economen houden streng vast aan het beginsel dat politici maar moeten doen en laten wat zij doen en laten, en dat de economie daar kennis van neemt - niet fronsend, niet goedkeurend knikkend, maar dankbaar voor het interessante materiaal. Vooral op het stuk van overheidsuitgaven en belastingen is deze school non-directief, wat makkelijk te zien is aan het feit dat zij deze grootheden in het model als gegevens inzet. Soms vervalt deze richting wel eens in het uiterste standpunt, zo van: laat de politici er vooral een dolle boel van maken (aangenomen dat wij al zouden weten wat ‘dol’ hier eigenlijk betekent) opdat wij als economen weer eens wat interessante gegevens krijgen. Hoe wilder hoe belangwekkender; dat zeggen we dan niet, maar dat denken we. En, dunkt mij, als wetenschapsmensen denken we het terecht. Leve het wilde experiment.

Maar de leer der openbare financiën kent een normatieve richting, die zich niet geneert voor haar moraliserende karakter. Dat is geen wonder; dit onderdeel van de economie wordt vaak tot de ‘toegepaste wetenschap’ gerekend, en hoewel niemand precies de grens tussen gewone en toegepaste wetenschap kent, voelen veel van de beoefenaren van de theorie der publieke financiën zich heel goed thuis bij het adviserende en moraliserende werk. Hun positie is enorm versterkt door de ontdekking, gedaan door o.a. Keynes, dat de overheid de totale vraag in een land kan regelen door middel van de begroting. De ontdekking werd ondersteund door de macro-economische modelbouw. Er ontstond al gauw een hele literatuur over het optimale bestedingsniveau (namelijk dat, waarbij de produktiecapaciteit van een land precies bezet is, zonder inflatie en zonder deflatie) en over de optimale combinatie van de beleidsinstrumenten die dat niveau kunnen realiseren. Weliswaar bleek dat leerstuk van de optimale begrotingspolitiek achteraf van meer haken en ogen voorzien dan men eerst gedacht

had, maar het idee dat hier duidelijk iets te optimaliseren viel bleef overeind staan.

Toch leert nadere beschouwing dat ook op dit terrein de theoretische econoom niet in staat is, zijn normen te stellen. Om te beginnen is het voor hem niet duidelijk wat het optimale bestedingsniveau is. Hoeveel werkloosheid wordt nog juist aanvaardbaar geacht? De wetenschap kan dat van zichzelf niet weten. In een land met veel buitenlandse handel komen er complicaties bij: welk betalingsbalansoverschot of tekort wordt er gewenst? En bovenal: hoeveel prijsstijging mag er uit de optimalisatie van het bestedingspeil voortvloeien? Op dit soort vragen kan de economie uiteraard geen antwoord geven - zij moet afwachten wat de politici dienaangaande vinden, áls zij tenminste zo vriendelijk zijn om iets te vinden. Weliswaar kan de economie wijzen op strijdigheden in de doelstellingen, maar dat is een bescheidener taak dan het optimaliseren.

Een tweede moeilijkheid is de volgende. Evenmin als de onderneming is de overheid een orgaan met één hoofd. Zoals iedereen weet (maar de economie heeft het vroeger graag vergeten) bestaat de overheid uit een verzameling organen met verschillende doelstellingen, die lelijk uiteen kunnen lopen. (Financiën versus Sociale Zaken, Parlement versus Regering, Industrialisatie versus Prijzen.) Natuurlijk kan de economie deze kwestie omzeilen door slechts aan één van de betrokkenen te vragen wat hij geoptimaliseerd had willen hebben (een goede contactpersoon is bijvoorbeeld de minister van economische zaken, vind ik persoonlijk), maar als we die makkelijke weg niet volgen verliezen we onmiddellijk alle grond onder de voeten. Als twee mensen iets verschillends willen is er namelijk geen optimum aanwijsbaar, althans niet voor beide tegelijk. Er kan dan wel zoiets als een compromis uit de bus komen, maar het is een hele toer, zo niet onmogelijk, om aan compromissen optimum-eigenschappen toe te dichten.

Nog een derde complicatie, eveneens erg vervelend. De modellenbouwers plegen een onderscheid te maken tussen doelvariabelen, waarvan ze de grootte door de politici aangereikt krijgen (bijvoorbeeld het toelaatbare werkloosheidscijfer en de toelaatbare prijsstijging), en instrumentvariabelen, die ze dan zelf uitrekenen (zoals lonen, overheidsuitgaven, belastingen). Een voortreffelijk onderscheid om te maken, maar toch ook wel om vervolgens weer met een korrel zout te nemen. Het ongeluk wil namelijk dat aan ieder instrument een politieke kant zit; de uitgaven van de overheid dienen, ieder op zichzelf, doeleinden die geheel los staan van de stabilisatiepolitiek. Dat geldt ook voor de belastingen, die immers met lastenverdeling te maken hebben en daarnaast een grote symbolische betekenis hebben voor sommige politici: de een heeft misschien verklaard dat de BTW nooit en nooit omhoog mag, en de ander zal een verhoging van de dolgedraaide inkomstenbelasting slechts over zijn lijk gedogen. Neutrale instrumenten bestaan niet, en zo blijft de optimalisatie die de leer der openbare financiën

nastreeft toch een spelletje, waarbij voortdurend aan de politici wordt gevraagd wat zij eigenlijk gewild hadden. Natuurlijk is die vragenstellerij op zichzelf een heel nuttige bezigheid, gesteld althans dat men begrijpelijke antwoorden kreeg, maar het is heel iets anders dan dat wij anderen onze optima zouden aanbieden, of zelfs opdringen. Als we dat, als economen, toch doen zijn we gewoon met politiek bezig.

De hele discussie tussen de beschouwers en de optimalisatoren heeft onlangs een nieuwe impuls gekregen, ook al weer vanuit het terrein der openbare financiën, en meer speciaal vanuit de allocatietheorie. De keynesiaanse politiek werkt met het totaal van de overheidsuitgaven en het totaal van de belastingen, en daardoor was de theorie van de aparte uitgavenposten wat op de achtergrond geraakt. Economen noemen dit de allocatie van de overheidsuitgaven, en zij hadden vanouds (sinds 1870, zeg maar) gezocht naar spelregels voor de optimale allocatie. Dat was nooit zo bijster goed gelukt - er kwam zo ongeveer uit dat de overheid een bepaalde uitgavenpost moest uitbreiden tot het extra nut ervan nog juist opwoog tegen het extra belastingoffer, en nu is dat iets wat wel waar is maar waar je weinig aan hebt zolang je het extra nut en het extra offer niet kent; en dat kende men niet. De economie probeerde er ook niet achter te komen. Haar tamelijk voze advies aan de beleidsmensen raakte door de keynesiaanse ideeën wat op de achtergrond, maar het kwam een jaar of tien geleden weer met kracht opzetten toen sommige financiële specialisten zich sterk maakten dat zij de kosten en de baten van overheidsuitgaven konden schatten. Dat heeft een geweldige deining gegeven, die bekend staat als kosten-batenanalyse, beleidsanalyse, systeemanalyse, of ook wel PPBS (afkorting van planning, programming and budgeting system). Het is de Nieuwe Optimalisatie op het stuk van de overheidsuitgaven. Er was een voorgeschiedenis van overwegend ingenieurswerk - berekeningen over het nut van dijken, kanalen en (vooral in de VS) elektrische centrales. Daar was nooit zo hoog van opgegeven, maar opeens kreeg de theorie iets charismatisch.

De ideeën raakten in een stroomversnelling toen Charles Hitch in 1965 meedeelde dat de financiële beleidsbeslissingen van het Pentagon, die sinds vier jaar op de PPBS-leest waren geschoeid, geweldig waren gerationaliseerd en dat er indrukwekkende resultaten mee waren bereikt. Een paar maanden later kondigde president Johnson aan dat alle burgerlijke departementen het nieuwe systeem moesten invoeren. Doelstellingen, instrumenten, en resultaten moesten voortdurend kritisch en professioneel worden bekeken, opdat de totale uitgavenstructuur zou worden geoptimaliseerd. De financiële experts zouden hulp krijgen van de operationeel-onderzoek brigade, die ook aan het bedrijfsleven al zulke goede diensten had bewezen. Er heerste een geest van kwantificering, precisie, sofistication, die gaandeweg overging in een algemeen messianisme. Nu ja, bij sommigen. Niet iedereen was even enthousiast over Johnsons voorstellen, die als revolutionair

waren aangekondigd, en men sprak onlangs van een epidemie en van de ‘nieuwe kleren van het budget’,[2] maar de idee dat er met behulp van economen optima zijn vast te stellen kreeg een nieuw prestige.

Ook in Nederland. Hier waren het H.J. Hofstra (Rapport voor het XIIe congres van het Internationaal Instituut voor Bestuurswetenschappen, 1965) en Drees die propaganda maakten voor meer rationele begrotingstechnieken. In 1968 werd het Instituut voor Openbare Uitgaven opgericht, dat al diverse nuttige studies heeft verricht, en in 1971 werd bij het departement van Financiën een commissie ingesteld (plus een afdeling) die de beleidsanalyse stimuleert. Bij de kabinetscrisis werd van de kant van Drees het verwijt vernomen dat de uitgavenbeperking te weinig beleidsanalytisch onderbouwd waren. Kostenbatenanalyse is een actueel onderwerp in Nederland. Wat is het precies? De gedachtengang is, dat de overheid bij iedere uitgaaf scherp moet formuleren wat zij eigenlijk wil bereiken, en dat nagegaan moet worden of de overwogen besteding dat doel werkelijk op de meest effectieve manier dient. Steeds moeten de alternatieven in de gaten worden gehouden (waaronder dus ook het alternatief, de uitgaaf achterwege te laten zodat de belastingbetaler zijn geld zelf kan besteden). Voorts moet op lange termijn worden gepland, hetgeen o.a. inhoudt dat de toekomstige uitgaven, die een project meebrengt, bij voorbaat worden gespecificeerd (is bij de Mammoetwet niet gebeurd). Er zijn soms diepingrijpende veranderingen in de opzet der begrotingen vereist, om de uitgaven van één project overzichtelijk bij elkaar te brengen. Tenslotte is permanente nacalculatie nodig om er achter te komen of de doelstellingen ook werkelijk zijn bereikt.

Tot zover als bovenstaande beschrijving gaat valt er over deze methode niets dan goeds te zeggen, al zou iemand kunnen betwijfelen of dit nu allemaal zo nieuw en zo revolutionair is. Maar de crux zit ergens anders. Sommige voorstanders van de nieuwe begrotingstechniek suggereren dat er berekeningen kunnen worden gemaakt - kosten-batenanalyse genaamd - waaruit glashard blijkt of een bepaalde overheidsuitgaaf al dan niet een overschot boven de kosten afwerpt. Als dat zo was zou deze techniek inderdaad tot een optimalisatie leiden, waarbij de economie anderen, zoals kamerleden, wethouders, ministers, de economische wet voorschrijft. En helaas, dat is een overschatting.

De reden waarom de kosten-batenanalyse geen eenduidige conclusies oplevert zit in verschillende dingen. Boven werd al gewezen op de vervelende verwikkeling dat politieke organen er wel eens strijdige doeleinden op nahouden. Maar de belangrijkste moeilijkheid is, dat sommige waarden niet in geld zijn uit te drukken. (Sommige mensen menen dat die waarden daarom ook niet onder de economie vallen, maar dat is een misverstand.) Een voorbeeld: men kan van de verhoging van een bestaande dijk een aantal baten uitrekenen; gegeven de kans op een overstroming valt te schatten hoeveel koeien door deze uitgaaf voor verdrinking worden behoed. Koeien hebben een waarde,

die in geld kan worden uitgedrukt. Maar als de mogelijkheid bestaat dat er bij de overstroming, die de dijkenbouwers willen voorkomen, mensen verdrinken raakt de calculatie in het ongerede. Niemand kan een getal bedenken dat correspondeert met de waarde van een mensenleven. Het wordt soms wel gedaan, bijvoorbeeld door de inkomensstroom die iemand verdient te kapitaliseren, maar zo schat men alleen de waarde van een mens als kostwinner, en de meeste mensen hebben toch wel iets méér.

Het vervelende van de methode is dat men zo dikwijls op zulke onkwantificeerbare waarden stoot. De culturele subsidies zijn er een sterk voorbeeld van. De militaire uitgaven dito. Nu wil dit allerminst zeggen, dat kosten-batenanalyse een nutteloze bezigheid zou zijn; het is altijd goed om het te proberen, al was het maar om de niet-kwantificeerbare posten te lokaliseren, en vaak slaagt men ten dele. Als bijv. een inentingscampagne een groter bedrag uitspaart aan ziekengeld dan de hele campagne kost, moet men het zeker doen. In het geval de kosten groter zijn dan het uitgespaarde bedrag aan ziekengeld staat daarentegen *niet* vast dat men het moet laten, er even van uitgaande dat mensen liever gezond dan ziek zijn. Als men watervervuiling kan bestrijden voor een geringer bedrag dan gemoeid is met de bouw van het zwembad dat men, bij vervuild water, zou bouwen, moet men stellig het water schoonhouden. In het omgekeerde geval mag men niet besluiten met de vervuiling door te gaan, want de schadelijke effecten daarvan zijn groter dan het verlies aan zwemgelegenheid. Ik bedoel maar: kosten-batenanalyse kan soms aantonen dat het achterwege laten van bepaalde maatregelen erg dom zou zijn. Dát toch wel. Maar dat is een bescheidener doelstelling dan dat we echt optimaliseren.

De conclusie uit het bovenstaande is als volgt. Als iemand meent dat de economen ons kunnen uitleggen hoe we moeten handelen, wordt hij misleid door het zelfverzekerde gedrag van deze lieden, of misschien ook door het woord ‘economisch optimum’. De economie kent uit zichzelf geen optima, of het moest zijn de maximale satisfactie, waarvan niemand precies weet wat het is. De optima waar de economie mee werkt zijn altijd vastgesteld door, of in naam van, anderen - consumenten, producenten, beleggers, vakbonden, overheden. Daarbij moeten dan eerst de doelstellingen worden vastgesteld, en dat gebeurt niet door de economie, hoogstens in overleg met haar. Bovendien moeten ze meestal flink worden vereenvoudigd. Vervolgens wordt in de regel aangenomen dat de instrumenten neutraal zijn. Door zulke simplificaties ontstaan er problemen die door economen, op grond van hun training, heel aardig opgelost kunnen worden. Het aantal van die problemen neemt de laatste tijd sterk toe, zowel in het bedrijfsleven als bij de overheid. Daardoor zijn de economen zich meer dan ooit gaan roeren, en zo wordt het misverstand in de hand gewerkt dat

zij over een geheime formule beschikken waarmee ze ons kunnen bedillen. Veel economen werken graag aan dat misverstand mee - ze spreken dan over ‘optimaal’ als ze gewoon hun eigen voorkeuren kracht willen bijzetten. De lezer wordt aangeraden, daar niet in te trappen. Hij moet zelf uitmaken wat hij wil, ook al is dat een van de lastigste opgaven die er bestaan.

Eindnoten:

1 De mooiste optimumregel, mij bekend, luidt: als we het groeipad van de consumptie boven alle andere groeipaden willen laten uitstijgen moet de groeivoet van het nationale inkomen gelijk zijn aan de rentevoet. Dit is de ‘Gouden Regel van de Accumulatie’.
2 L. MEREWITZ en S.H. SOSNICK, *The Budget's New Clothes*, 1971.

44. Gratis met de trein*

Nu dr. Michel van Hulten staatssecretaris bij Verkeer en Waterstaat is geworden is het misschien aardig om te herinneren aan het idee, dat hij met kracht en warmte heeft verdedigd: gratis met de trein. Nu ja, niet echt gratis, want ten slotte zal iemand de kosten moeten betalen - maar er worden geen kaartjes meer verkocht. De reiziger reist voor niets, de belastingbetaler betaalt. Dit lijkt op het eerste gezicht een sympathiek plan. De spoorwegen zijn van ons allemaal, dus waarom zouden we niet met elkaar de kosten dragen? Je hoeft toch ook niet te betalen als je op straat loopt? Bovendien is gratis openbaar vervoer een wapen in de strijd tegen de automobiel - per reizigerskilometer gebruiken treinen (en bussen) veel minder energie dan de particuliere auto, ze leggen dus minder beslag op de fossiele brandstoffen die binnenkort uiterst schaars worden, ze vervuilen het milieu minder en ze maken minder ongelukken.

Ik kan me voorstellen dat iemand zegt: het is een goed idee, maar het zal wel niet kunnen omdat het de staat te veel geld kost. Dat financiële bezwaar is natuurlijk aanwezig - ook al houdt men rekening met de lagere kosten doordat er geen werkende jongeren meer achter de loketten hoeven te zitten, en controles in de trein kunnen worden afgeschaft, dan nog scheelt het al gauw een half miljard gulden, en de minister van Financiën zit nu niet dadelijk te springen om plannetes die hem die lieve som door de neus boren.

Maar toch hoeven de financiën niet doorslaggevend te zijn. In de eerste plaats omdat de regering zich niet hals over kop in dit avontuur hoeft te storten - dr. Van Hulten zou ongetwijfeld al tevreden zijn als een principebesluit werd genomen, en de tarieven bij stukjes en beetjes (bijvoorbeeld: eerst voor bepaalde sociale groepen) werden afgebouwd. Belangrijker is echter, dat als gratis-met-de-trein een succes werd, en de mensen hun auto lieten staan, enorme bedragen zouden worden uitgespaard aan wegenbouw, politie, ziekenhuizen. De slachtoffers van het automobilisme kosten veel en veel meer dan dat halve miljard, dat via de spoorkaartjes wordt opgebracht. Het is dus kortzichtig, alleen op het directe financiële belang van de schatkist te letten. Daar komt dan nog bij, dat de spoorwegen nu ook al met grote tekorten werken. De tarieven zijn, zuiver bedrijfseconomisch gezien,

* Haagse Post nr. 22, 2 juni 1973.

te laag; ze kunnen dus best nog lager worden zonder dat we iets revolutionairs doen. We hoeven alleen maar wat versneld op de huidige weg voort te gaan, en we komen logischerwijze bij het nul-tarief terecht.

Zo op het eerste gezicht dus een prachtig plan. Maar dit stukje wordt geschreven om het omgekeerde aannemelijk te maken. Niet zozeer omdat praktische of financiële moeilijkheden aan het plan verbonden zijn, maar omdat dr. Van Hulten een principieel onjuiste kijk heeft op het zich verplaatsen van menselijke wezens. Deze stelling moet nader worden toegelicht.

Zij kan namelijk alleen worden begrepen vanuit een leerstuk uit de economie, dat in de zienswijze van Van Hulten over het hoofd wordt gezien. Te weten: schaarse produktiefactoren worden het meest in overeenstemming met de wensen van de uiteindelijke verbruikers aangewend, als de consumenten daarvoor een prijs betalen die klopt met de schaarste. Om dat te bereiken moet die prijs gelijk zijn aan de kosten van de uitbreiding van de produktie (de ‘marginale kosten’). Het prijsmechanisme heeft een regelende functie, en dat geldt ook voor staatsbedrijven.

Slechts in bijzondere gevallen kan van die regulerende prijszetting worden afgeweken. Soms wil de overheid een of andere vorm van consumptie bevorderen, in die zin dat er meer verbruikt moet worden dan de mensen uit zichzelf zouden willen: gratis musea, gratis (en verplicht!) onderwijs. Maar dan moet die behoefte, in de ogen van de overheid een speciale aantrekkelijkheid hebben. In de literatuur spreekt men van ‘merit wants’: verdienstelijke behoeften.

De vraag is of het personenvervoer zo'n verdienstelijke behoefte is, waarvan de omvang moet worden uitgebreid boven de grens, die klopt met consumentenvoorkeur en schaarste der produktiefactoren. Jazeker, zal Van Hulten zeggen, want op die manier krijgen we de auto van de weg.

Maar dat argument is twijfelachtig. Ik ben het helemaal met Van Hulten eens, dat de auto teruggedrongen moet worden. Er zijn talloze ingrepen mogelijk om het automobilisme te beteugelen: autovrije steden, beperking van de wegenaanleg tot die voorzieningen die uit veiligheidsoogpunt nodig zijn. Van Hulten verwerpt echter het prijsmechanisme als terugdringer van de auto - en hoewel ik daar minder streng in ben dan hij, geloof ik toch ook dat het duurder maken van de auto niet veel helpt. Daarom vind ik het wat vreemd, dat Van Hulten, met zijn gratis openbaar vervoer, dan opeens wél zijn heil zoekt bij het prijsmechanisme. Of dat veel zal helpen? Ik denk het niet; wie met de auto naar zijn werk gaat, zal dat meestal wel blijven doen, ook al wordt het spoor goedkoper. Toch is dat niet mijn voornaamste bezwaar: ik geloof wel, dat door het nul-tarief de auto een beetje minder zal worden gebruikt, en in die zin is het gratis openbaar vervoer

een winstpunt.

Maar Van Hulten staart zich blind op die auto's. Gratis met de trein zal namelijk een ander effect hebben, namelijk dat mensen die eerst thuis bleven, nu rond gaan reizen. Dat is ook Van Hultens bedoeling - hij spreekt namelijk voortdurend over de 'vervoersarmoede' die hij, met behulp van het nul-tarief wil bestrijden. Maar zo'n overprikkeling van het reizen is in strijd met alle eisen van een evenwichtig gebruik van schaarse middelen. Waarom zouden we speciaal deze behoefte stimuleren? Reizen per spoor mag dan zindelijker en minder energieverslindend zijn dan per auto, het is en blijft een schrokop. Uit een milieu-oogpunt is het gewenst, dat de mensen minder reizen, niet meer. We moeten thuis blijven, of fietsen of lopen. Van Hulten gaat volledig in tegen de eisen van de tijd.

Dat blijkt ook, als we zijn plan consequent toepassen. Ook de internationale trein moet gratis. En waarom het vliegtuig eigenlijk niet? Er zijn nog altijd 'vervoersarme' groepen die zich niet naar Mallorca laten transporteren, dus laten we ook daar het nul-tarief op toepassen. Iedereen die zich maar even van zijn werk kan vrijmaken - en dat worden er steeds meer - moet van hot naar haar trekken.

Zo gezien is het idee onzinnig. Nu heeft Van Hulten natuurlijk geen pleidooi gehouden voor gratis vliegen, maar zijn plan bevat dezelfde kern van onzin. Het moet daarom liever niet worden uitgevoerd.

Dat is wel jammer, want het was zo eenvoudig geweest. De werkelijke politiek der spoor- en tramtarieven is veel meer een kwestie van schipperen, van het aanvaarden van tekorten bij het openbaar vervoer die toch ook weer niet te groot mogen worden, van lage tarieven in het onvermijdbare woon- en werkverkeer, en hoge tarieven voor het luxe verkeer op langere afstand. De wereld is lastiger en weerspanniger dan met simpele plannen strookt.

45. Tinbergens ethiek van de inkomensverdeling*

De ethiek staat meestal op gespannen voet met de getallen. Het denken in cijfers wordt in sommige ethische kringen als laag-bij-degronds ervaren, en veel voorschriften over goed en kwaad laten zich ook niet kwantificeren - een béétje stelen en echtbreken is in beginsel net zo slecht als een heleboel. Maar deze afkeer van het kwantitatieve denken wordt hinderlijk als het over dingen gaat die wél met meer en minder te maken hebben.

Een opmerkelijk voorbeeld is de inkomensverdeling. Er is onlangs een dik boek verschenen van de ethicus P.J. Roscam Abbing *Ethiek van*

* Haagse Post, 28 juli 1973.

de inkomensverdeling waarin staat dat de een wel meer mag verdienen dan de ander, maar alleen in zoverre hij zich meer inspant of onaangenamer werk doet. De lezer blijft echter onkundig omtrent de orde van grootte waarin deze toelaatbare verschillen liggen. Een chirurg doet zwaar werk en moet erg goed opletten - hij mag dus wat meer geld krijgen dan de operatiezuster, want die mag desnoods eens eventjes suffen - maar hoe groot is dat verschil nu precies? Roscam Abbing vertelt het ons niet, en hij staat allerminst alleen in deze puur kwalitatieve manier van denken.

Daarom is het des te meer te waarderen dat Tinbergen sinds enkele jaren bezig is, de meest rechtvaardige inkomensverdeling kwantitatief te benaderen. Deze combinatie van econometrie en ethiek is nieuw, en wekt veel verbazing. Ik mocht er onlangs iets over vertellen op een conferentie van loondeskundigen uit allerlei landen; ze vonden het vreemd, maar wel erg interessant. Misschien geldt dit ook wel voor sommige lezers.

Tinbergens uitgangspunt is dat de mensen een zekere bevrediging ontlenen aan hun werk en het inkomen dat ze ermee verdienen, en dat deze bevrediging voor de verschillende mensen gelijk moet zijn. Niet de inkomens worden, in de optimale situatie, gelijk gemaakt, maar de bevrediging. Deze laatste moet dus worden gekwantificeerd, om vandaar uit naar de optimale verdeling te kunnen toerekenen.

De ‘nutsfunctie’, waar het hele verhaal om draait, is deze dat de bevrediging gelijk is aan de logaritme van een drieterm, bestaande in het inkomen (na aftrek van belastingen), minus het vereiste scholingsniveau, minus het kwadraat van het verschil tussen het vereiste en het feitelijke scholingsniveau. De twee laatste termen worden voorzien van een regressiecoëfficiënt en het is nu de taak van het econometrisch onderzoek om deze coëfficiënten vast te stellen.

Dat doet Tinbergen door de arbeidsmarkt in te delen in een aantal compartimenten, ieder gekarakteriseerd door een vereist en een feitelijk opleidingsniveau. Nagegaan wordt of de inkomensverhoudingen inderdaad kloppen met het opleidingsniveau - dat blijkt maar tot op zekere hoogte het geval te zijn. Voor de verklaring van de feitelijke inkomens moet nog een extra element worden meegenomen, namelijk de zelfstandigheid of onafhankelijkheid. Maar deze inkomensbepalende factor wil Tinbergen niet in aanmerking nemen als het om de rechtvaardigheid gaat. Leiderschap, of hoe men het noemen wil, is volgens hem een overwegend aangeboren eigenschap, en wat aangeboren is, geeft geen recht op een hoger inkomen.

Ik ga voorbij aan de knepen en de moeilijkheden van de kwantificering en vermeld enkele resultaten. In de periode 1960/1966 hadden we in Nederland een groep van laagbetaalden die gemiddeld ƒ 4900 verdiende. Deze had ƒ 6000 moeten hebben. De hoogst geschoolde groep die werd bekeken, verdiende (na belastingen) ƒ 14.000. Dat had moeten zijn: ƒ 8400. De uitersten komen dus een stuk dichter bij el-

kaar, wat overigens niemand hoeft te verbazen, die zich het uitgangspunt herinnert: de gelijkheid van de individuele satisfactie.

Merkwaardig is overigens dat in Tinbergens getallenvoorbeeld één groep voorkomt die meer behoort te verdienen dan de bovengenoemde ƒ 8400, namelijk ƒ 9700, terwijl toch het in feite aanwezige opleidingspeil van deze groep twee klassen lager ligt dan dat van de hooggeschoolde groep. De reden van deze eigenaardigheid is dat in deze groep een grotere spanning bestaat tussen wat iemand in zijn werk geacht wordt te kunnen en te kennen en dat wat hij in feite kan of kent. Deze spanning wordt in het inkomen gecompenseerd, en vandaar dat opmerkelijke resultaat.

Het is onwaarschijnlijk dat iemand het bovenstaande helemaal begrijpt. Een vraag die steeds opkomt is: hoe rekent Tinbergen dat allemaal uit? Daarvoor zou ik liever verwijzen naar zijn publikaties.[1] Een andere vraag is: is de nutsfunctie, die aangeeft welk plezier iemand van zijn betrekking heeft, niet willekeurig (met die logaritme erin; waarom een logaritme?) en is het verband bovendien niet primitief? Moeten er niet veel meer en doorslaggevender factoren worden opgenomen dan het inkomen, het vereiste scholingsniveau en de spanning tussen de kwaliteiten die vereist worden en die men in feite heeft? Het antwoord hierop is: ja, de hele opzet is primitief, maar Tinbergen bedoelt deze berekeningen alleen als een eerste stap. Ook de metingen zijn in hoge mate experimenteel - er zal nog veel aan gesleuteld moeten worden, maar men moet ergens beginnen. Tinbergen geeft enkele wegen aan hoe de methode verbeterd kan worden (bijv. het gebruik maken van gegevens ontleend aan de werkclassificatie).

Wat veel twijfel zal wekken is het ethische uitgangspunt. Het klinkt op het eerste gehoor aannemelijk dat mensen eigenlijk even gelukkig zouden moeten zijn, of dat althans de bevrediging die zij in hun werk vinden ongeveer gelijk zou moeten zijn. Maar de consequentie is, dat een vervelend kantoorbaantje hoger wordt beloond dan creatief werk. Een fabrieksarbeider zal wellicht meer gaan verdienen dan zijn bazen. In Tinbergens calculaties komt dit er nog niet uit, omdat de onaangenaamheid van het werk als zodanig niet in de nutsfunctie zit, maar deze omkering van de traditionele loon- en salarishiërarchie vloeit voort uit het ethische uitgangspunt. Dat is iets waar velen voor zullen terugschrikken, en heus niet alleen de mensen die nu aan de aangename kant van de salaris- en de nutsschaal vertoeven.

De produktieve bijdrage valt in het ethische systeem onder tafel - de chirurg, die mensenlevens redt, mag uit dien hoofde niet op een ruimere beloning aanspraak maken. De vraag rijst hoe ethisch dit precies is. Dat raakt natuurlijk aan de streng egalitaristische basis van Tinbergens redenering. Daarover kan men van mening verschillen. Dat geldt overigens evenzeer van het werk van Roscam Abbing, van dat van J. Rawls (*A Theory of Justice*, 1971) en andere egalitaristen. Mijn eigen criterium zou zijn: in wat voor wereld zou je willen dat je

kinderen leven? En dan ben ik geneigd het standpunt van Tinbergen bij te vallen.

Een heel andere kwestie, die velen zullen opwerpen is: die optimale inkomensverdeling is mooi en aardig, maar hoe bereiken we dan zoiets? Tinbergens gedachten gaan vooral in de richting van veranderde schaarsteverhoudingen (daar is hij econoom voor) die bereikt zouden moeten worden via een massieve uitbreiding van het onderwijs. Dat doet weer nieuwe vragen rijzen, bijvoorbeeld naar de aanwezige talenten - zijn die wel voldoende voorhanden? - en naar de positie van de drop-outs, die geen onderwijs willen of kunnen volgen.

Christopher Jencks, die een naam heeft te verliezen als onderwijsspecialist, heeft onlangs de invloed van zo'n onderwijsinjectie op de inkomensverdeling ontkend. Hij meent dat dezelfde loon- en salaris-structuur overeind zou blijven als iedereen een college degree had. De ondernemers zouden gewoon naar een ander criterium zoeken om dezelfde inkomensongelijkheid in stand te houden. Zoals Jencks het stelt is het onzin, maar we moeten bepaald niet te optimistisch denken over hetgeen met onderwijs allemaal te bereiken valt.

Dit zijn maar oppervlakkige notities. Ze hebben geen andere bedoeling dan belangstelling te wekken voor het recente werk van onze grootste econoom, en tevens de bewering tegen te spreken dat economie en ethiek elkaar maar moeilijk verdragen.

Eindnoten:

1 J. TINBERGEN, *An Interdisciplinary Approach to the Measurement of Utility of Welfare*. Geary Lecture 1972, uitgegeven door The Economic and Social Research Institute te Dublin. Moeilijk aan te komen, maar in stencilvorm verkrijgbaar bij de Erasmus-universiteit te Rotterdam. Voorts een artikel in te the 'Review of Income and Wealth' (1970). Makkelijker toegankelijk: *Naar de meetbaarheid van een rechtvaardige verdeling*, 'De Economist' 1973, no. 2.

46. Berusting of creativiteit*

In de Haagse Post van 31 maart 1973 staat een bijzonder markant interview met F. Hartog, econoom van professie, die daarin de redelijkheid verdedigt, en de berusting, en het leren leven met de dingen die toch niet anders kunnen. Dat is een standpunt. Het getuigt in zoverre van wijsheid dat het zijn belijders een rustiger leven verschaft en Hartog zegt zelf dat bovenaan zijn lijstje van de rechten van de mens staat: het recht om met rust te worden gelaten. Hij denkt rechts, zegt hij, omdat het niet anders kan. Ik zou eerder zeggen: Hartog denkt rechts, omdat hij niet anders kan, en daar heb ik respect voor. Maar Hartog beroept zich bovendien op de economie - wie zich lang genoeg met dat vak ophoudt wordt onderworpen aan de erosie van zijn politieke wensen. 'Een econoom heeft niet zoveel idealen'.

Het is deze gedachte die bestrijding verdient al was het maar omdat ze bij veel mensen voorkomt: economen, dat zijn die lui die ons komen vertellen wat er allemaal niet kan. De bestrijding van deze gedachte is des te urgenter omdat zij ten dele waar is. Inderdaad moet de economie - als wetenschap! - af en toe vaststellen dat de maatschappij samenhangen te zien geeft die onaangenaam zijn voor linkse

* Haagse Post nr. 14, 7 april 1973.

en rechtse pressiegroepen. Voorbeeld van ontmaskering van rechtse denkbeelden: vaak wordt beweerd dat de hoge belastingen funest zijn voor de investeringen en de produktieve inspanning. De economie kan vrij gemakkelijk laten zien hoe overdreven dat argument is, want de belastingdruk neemt in alle landen toe en de produktiegroei is thans hoger dan ooit. Voorbeeld van een teleurstelling voor links: naieve mensen denken wel eens dat je de welvaart van 'de bevolking' kunt vergroten door iedereen meer geld te geven, of, iets minder naïef door alle arbeiders fikse geldloonverhogingen te doen toekomen. Het is dan realistisch om er op te wijzen dat de andere inkomens zich waarschijnlijk zullen aanpassen, zodat de prijzen navenant zullen stijgen. Het is ook realistisch er aan te herinneren dat een aantasting van de winsten, die niet wordt afgewenteld, waarschijnlijk leidt tot werkloosheid, zodat één van tweeën gebeurt: massieve loonsverhogingen leiden tot inflatie of ontslagen. Maar daar hoeven we ons niet bij neer te leggen - er zijn verfijnder methoden denkbaar om de positie van de economie om daar behulpzaam bij te zijn. Wie vraagt: 'wat zijn dat dan voor methoden?' wordt beleefd verwezen naar J. Pen, *Income Distribution* (1971).

De economie, dat geef ik Hartog dus toe, kan naïeve linkse heetgebakerdheid wel eens ondergraven. Enkele jaren geleden hebben de Franse arbeiders, via veel herrie, stakingen en bezettingen loonsverhogingen weten af te dwingen van tientallen procenten - het heeft alleen de loon-prijsspiraal opgejaagd en verder niets. Hartog wijst er op, en naar mijn mening terecht, dat de huidige stakingsacties in Nederland de nivellering niet bevorderen omdat het hoger personeel in het harnas wordt gejaagd - de daardoor ontstane spanningen zullen naderhand tot een denivelleringsgolf leiden.

Allemaal waar, of althans waarschijnlijk, en inderdaad ontmoedigend voor wie te veel ineens wil veranderen. Misschien hadden de economen ook wijze lesjes kunnen uitdelen aan iemand als Allende, die ook tegelijkertijd de verdeling wil veranderen, de Amerikanen onteigenen, de produktie opvoeren en de betalingsbalans binnen de perken houden en die nu ervaart dat zulks niet allemaal tegelijk lukt.

Maar het is één ding om op waarschijnlijke samenhangen te wijzen, en een ander om bij de pakken neer te zitten. Juist omdat de economie grenzen van het mogelijke aangeeft (frustrerende relaties, randvoorwaarden, strijdigheid van doelstellingen) wordt de econoom, als gemotiveerde burger, extra geconfronteerd met de noodzaak, naar nieuwe en betere instrumenten te zoeken. De economie als wetenschap neemt de wereld als gegeven aan, maar de econoom als burger wil haar veranderen. Of niet, natuurlijk, en dat is dan zijn politieke keuze.

Naar mijn mening zijn de inkomensverhoudingen, de machtsverhoudingen, de verhoudingen tussen produktie en natuurlijk milieu niet zoals ze zouden moeten zijn. De economie behoort daarom eerder

onze politieke creativiteit aan te wakkeren dan ons politiek defaitisme. Het onmogelijke kost wat meer tijd en wat meer energie, maar misschien kan de economie er iets toe bijdragen dat deze offers aan tijd en energie worden verminderd.

Hartog mag zich van mij best terugtrekken in het bastion van zijn redelijkheid om de dingen op hun beloop te laten. Wat hij niet mag doen is zijn rechtse aanbevelingen de sanctie van de wetenschap meegeven. Het mag waar zijn dat wetenschapsbeoefening tot politieke vermoeidheid leidt - dat is de indruk die de uitspraken van Hartog achterlaten - maar daar moeten we niet trots op zijn. Hij kan best gelijk hebben dat De Galan en ik nog maar een klein stootje nodig hebben om, net als hij, te gaan zeggen: er kan bijna niks, er verandert toch niks, het helpt allemaal niks - maar ik hoop dan toch maar dat dat stootje mij nog even bespaard blijft. Ik zou nog wel een tijdje willen blijven tegenspartelen. En in ieder geval verdenk ik de economie er niet van dat zij mij dat soort stootjes zou willen toedienen. De creativiteit wordt misschien belaagd door de voorjaarsmoeheid, of de bloeddruk, of de hormonen - maar niet door de economie. In mijn geval althans niet.

47. De veldslag tussen de twee Cambridges*

Sinds de jaren vijftig woedt er een kleine, maar hevige veldslag tussen twee economische scholen. De inzet is de kapitaaltheorie. Nu is dat weliswaar een uiterst scholastische aangelegenheid waar buiten de meer filosofisch aangelegde vakgenoten niemand zich druk over hoeft te maken, maar het meningsverschil heeft tevens betekenis voor de verklaring van de inkomensverdeling en dat maakt het al weer wat interessanter. Dat geldt ook voor het feit dat de opponerende kampen hun hoofdkwartieren hebben in Cambridge (Engeland) en Cambridge (Mass.), terwijl de participanten mensen zijn met een wereldnaam, zoals de Nobelprijswinnaar Samuelson. Voorts is er de laatste tijd een neiging te bespeuren bij degenen die de officiële economie geen goed hart toedragen (tweedejaarsstudenten bijv.) om te veronderstellen, dat uit dit gevecht der schriftgeleerden duidelijk naar voren komt dat de hele economie eigenlijk niets waard is. Dat laatste brengt de zaak soms in de krant. Want als Joan Robinson, geducht aanvoerster van een der beide strijdende partijen, hier in Nederland komt spreken, kan men een tijdje later in een of ander blad (Vrij Nederland, Folia Civitatis) lezen dat de burgerlijke economie nu eens voorgoed is ingemaakt. Er is dus reden om te proberen een indruk van het menings-

* Hollands Maandblad, augustus 1973.

verschil te geven. Een zwakke indruk uiteraard, want het debat is uiterst technisch en wordt begeleid door veel algebra.

Uitgangspunt is de opvatting, helder verdedigd door de Amerikaan J.B. Clark (omstreeks 1900), dat de kapitaalgoederenvoorraad van een land, dus alle machines, gebouwen enz., op één noemer gebracht kan worden. Dat leidt tot wat we hierna *K* zullen noemen, een getal dat de totale voorraad dode produktiemiddelen in een land weergeeft. De waarde van de totale produktie, die een land kan voortbrengen, hierna *Q* te noemen, hangt uiteraard af van *K* en ook nog van de hoeveelheid arbeid *L. Q* is dus een functie van *K* en *L*; dat is de zogenaamde produktiefunctie: $Q = F(K, L)$. Bovendien hangt *Q* af van de stand van de techniek; dit kan men bijv. zo uitdrukken dat de produktiefunctie opschuift als de techniek vooruitgaat. Zo'n produktiefunctie is een nuttig denkinstrument. Men kan er de groei van de produktie mee trachten te begrijpen, en men kan trachten de functie empirisch te schaten. Dat laatste is gedaan door Cobb en Douglas in 1929; er kwam toen zoiets uit als $Q = L^{3/5}K^{1/4}$. In de jaren vijftig vonden Solow en anderen meer ingewikkelde vormen.

Met de produktiefunctie in de hand kan men ook iets zeggen over de inkomensverdeling. Het loon zal wel afhangen van de grensproduktiviteit van de arbeid (d.i. de afgeleide van *Q* naar *L*) en de kapitaalrente van de grensproduktiviteit van het kapitaal (d.i. de afgeleide van *Q* naar *K*). Dit was vooral de bijdrage van J.B. Clark. De reden van deze samenhang is dat ondernemers doorgaan met het aanstellen van arbeiders zolang de additionele opbrengst van een arbeider hoger is dan diens loon; op dezelfde manier zullen ze investeren zolang de grensproduktiviteit van het kapitaal hoger is dan de rentevoet. Clark construeerde daaruit een sluitende verdelingstheorie, die nog door velen wordt aangehouden; o.a. door Samuelson, Solow, Bronfenbrenner. Een van de aardige resultaten van die theorie is, dat de arbeid een deel van het nationale inkomen krijgt dat gelijk is aan de exponent ⅗ uit de Cobb-Douglas functie. Het kapitaal krijgt ¼. Deze exponenten worden ook wel de elasticiteiten van de produktie t.o.v. arbeid en kapitaal genoemd. Deze elasticiteiten bepalen de verdeling.

Deze gedachtengang is in de loop van de jaren op diverse manieren uitgewerkt; het resultaat is het neoklassieke systeem. Zo heeft Hicks (Oxford, niet Cambridge) in de jaren dertig laten zien dat de aandelen van de produktiefactoren in de loop van de tijd kunnen verschuiven onder invloed van een stroeve substitutie tussen arbeid en kapitaal. Bij de Cobb-Douglas gaat deze substitutie nogal makkelijk, en het arbeidsaandeel is dan ook niet afhankelijk van de kapitaalintensiteit (dat is de breuk *K/L*). Maar als de substitutie stroef gaat (technisch uitgedrukt: als de substitutie-elasticiteit kleiner is dan één) zal het aandeel van de snelst groeiende factor afnemen. Dat is in feite het kapitaal. Deze ‘wet van Hicks’ is deductief te beredeneren, maar bovendien

empirisch te testen. Het blijkt nu dat moderne versies van de produktiefunctie, zoals die van Solow (MIT, Cambridge, Mass.), een verklaring geven voor het vreemde feit, dat in een steeds kapitaalintensiever maatschappij het aandeel van het kapitaal in het nationale inkomen afneemt. Alleen al op grond van dit interessante stukje verklaring van empirisch waargenomen feiten moeten wij, dacht ik, de grensproduktietheorie in dankbaarheid omhelzen. In Cambridge (Mass.) doen ze dat dan ook.

Niet aldus Joan Robinson, noch ook N. Kaldor, of L. Pasinetti, of P. Sraffa. Zij zeggen dat (J.R. speaking) de produktiefunctie een ‘powerful instrument of miseducation’ is en de hele redenering ‘not only a swindle but a harmful swindle’. Hun kritiek (de Cambridge Criticism hierna CC te noemen) richt zich vooral op de *K* uit de produktiefunctie.

De CC heeft diverse varianten. In een ervan bestaat er helemaal geen kapitaalgoederenvoorraad, omdat alle individuele machines e.d. weer anders zijn: verschillende technische eigenschappen, verschillende produktiviteiten, door en door heterogeen. Dat kan niet op één noemer worden gebracht. Kapitaal exit. (Als we deze kritiek zouden aanvaarden zou *Q* ook niet bestaan - allemaal verschillende goederen - en *L* ook niet - allemaal verschillende mensen - en dan zou de hele macro-economie afgeschaft kunnen worden. Het zou wel enige tijdsbesparing opleveren.) Een zinniger vorm van de CC is dat de verschillende kapitaalgoederen alleen bij elkaar geteld kunnen worden tot één grootheid *K* als de prijzen ervan vastliggen. Maar in deze prijzen, zegt de CC zit de inkomensverdeling opgesloten. De kapitaalgoederenvoorraad heeft alleen maar een bepaalde waarde als de inkomens gegeven zijn - en dus is het een cirkelredenering om die verdeling af te leiden uit de grensproduktiviteit van het kapitaal. Dit laatste element van de CC vinden we vooral bij Piero Sraffa, in een van de vreemdste boeken die ik ooit las (alleen de titel al: *Production of Commodities by Means of Commodities*. Sraffa is hierin op zoek naar de Absolute Maatstaf voor de Waarde - een soort hegeliaanse speurtocht in de woestijn. De CC is slechts een klein nevenprodukt van deze speurtocht).

De vicieuze cirkel dus. Daarbij is het van betekenis dat we goed voor ogen hebben hoe we de waarde van *K* hebben bepaald. Theoretisch is een goeie manier als volgt: neem het verwachte inkomen dat met een kapitaalgoed (of een aandeel, of een obligatie) te verdienen valt, en berekenen van die toekomstige inkomensstroom de contante waarde. Wie zo rekent zit micro-economisch goed, maar inderdaad mogen we macro-economisch zo niet te werk gaan. Als we het doen vinden we een *K* die de gekapitaliseerde waarde is van de toekomstige inkomens der kapitalisten, en dan mogen we diezelfde *K* niet inzetten in de produktiefunctie om via de afgeleiden de rentevoet te vinden. Dat zou

inderdaad een verwerpelijke cirkelredenering zijn.

Om aan de CC te ontsnappen moeten we dus *K* langs andere weg waarderen: die van de prijzen waartegen de machines destijds zijn gekocht, minus de afschrijvingen, en gecorrigeerd door de wijzigingen in het algemene prijspeil. Zijn we nu de vicieuze cirkel kwijt? Nee, niet helemaal. Want in de oude prijzen zitten oude lonen, een oude rentevoet en dus een oude inkomensverdeling ingekookt. We ontkomen er niet aan dat we de inkomensverdeling van nu verklaren uit allerlei dingen, waaronder de inkomensverdeling van destijds. (En bovendien worden de 'juiste' afschrijvingsbedragen ook nog beïnvloed door de verhoudingen tussen prijzen van nieuwe en oude machines - daar zit opnieuw iets van de inkomensverdeling in.)

De vraag is nu: is dit argument van de vicieuze cirkel ernstig? M.i. niet, en wel op grond van twee overwegingen. Eerste overweging: de kapitaalgoederenvoorraad is een soort bevroren verleden. Daar zit van alles in; niet alleen de historie van de inkomensverdeling, maar ook de vroegere stand van de techniek, de wetgeving van destijds, het humeur van de arbeiders die de machine destijds hebben gemaakt. Daar valt niet aan te ontkomen. Tweede overweging: in de economie hangt alles met alles samen. We kunnen nooit een constructie maken die tegelijk macro-economisch is én een belangrijke samenhang buiten beschouwing laat. Maar zulke redeneringen op basis van algemene interdependentie zijn nog geen cirkelredeneringen die vermeden moeten worden; het zijn, als het goed is, gedetermineerde systemen waarin *n* variabelen op hun plaats worden gehouden door *n* vergelijkingen. De lezer merkt wel al, dat ik van die CC niet zo'n erg hoge dunk heb.[1]

Dat neemt echter niet weg, dat het met die grensproduktiviteitstheorie toch niet erg lekker zit. Samuelson en Solow hebben haar moedig verdedigd tegen de aanvallen uit Engeland; bijvoorbeeld door de hele *K* te laten vervallen, en deze grootheid te vervangen door een volledige gespecificeerde verzameling van individuele kapitaalgoederen (Samuelson), ofwel door *K* evenzeer te laten vervallen en alleen te letten op de aangroei van *K*, dus op de lopende investeringen en de opbrengst daarvan (Solow). Dat is allemaal mooi en aardig, gezien door de bril van de kapitaaltheorie, maar uit een oogpunt van inkomensverdeling helpt het ons de brug niet over.

De grote leemte in de grensproduktiviteitstheorie is niet dat zij in cirkelredeneringen verstrikt raakt, maar dat zij de winst niet kan verklaren. Winsten zijn niet, of alleen met veel fantasie en opofferingen aan realisme, te interpreteren als grensproduktiviteiten van het een of ander.[2] Met de produktiefunctie kunnen we de lonen en de rente en de pacht verklaren, maar we houden een gat van tenminste tien procent van het nationale inkomen over. Wie nu streng wil zijn (de strengheid van Sraffa) zegt: maar met dat gat in je verklaring heb je óók de lonen niet verklaard, en óók de rentevoet niet. Een emmer met een gat

erin is geen emmer.

Volgens mij is dit laatste zinnetje, triviaal als het klinkt, de theoretische crux van de strijd. Een emmer met een gat is ongeschikt om water in te vervoeren, maar steenkool of bakstenen - dat gaat soms nog best. De grensproduktiviteitstheorie is, in de pure en strenge zin des woords, geen sluitende theorie. Zij verklaart sommige dingen echter vrij doeltreffend. Zij sluit aan bij common sense: als kapitaal steeds minder schaars wordt daalt de beloningsvoet, en bij de lage substitutie-elasticiteiten die we in feite waarnemen gooit deze snelgroeiende produktiefactor zichzelf zodanig op straat dat zelfs zijn aandeel in het nationale inkomen daalt. Dat verhaal is de moeite waard, vooral omdat het van alle kanten empirisch kan worden onderbouwd. Het ontbreken van een pure en strenge winsttheorie laten we dan maar voor wat het is.

Mijn kritiek op de grensproduktiviteitstheorie gaat dus in sommige opzichten verder dan de Cambridge Criticism, maar ik trek daaruit niet de conclusie dat nu de hele oude theorie door de gootsteen moet. Ik wil graag redden wat er te redden valt, en dat is m.i. nogal wat.

Met dit technische overzicht van enkele meningsverschillen is de krijgsgeschiedenis tussen de twee Cambridges natuurlijk nog lang niet geschreven. Ik zou nog een overzicht kunnen geven van de alternatieven, die men in Cambridge, Engeland, heeft bedacht om zicht te krijgen op de inkomensverdeling. Maar dat wordt zo'n onaangenaam verhaal dat ik het liever achterwege laat; met uitzondering van één klein aardigheidje, de zogenaamde Kruik van de Weduwe.[3] Verder, en dat is belangrijk, zou ik iets kunnen zeggen over de ideologische achtergrond van de strijd. Daartoe nog een kleine poging.

De Cambridge Criticism is, zeker bij sommigen (Robinson, Bhaduri) geïnspireerd door de vrees dat de grensproduktiviteitstheorie een apologie zou inhouden voor het kapitalisme. Arbeid en kapitaal worden over één kam geschoren. Het zijn allebei 'inputs', schaars, produktief, een marginale bijdrage aan de produktie leverend, en dienovereenkomstig beloond. Nergens valt aan die produktiefunctie te ontwaren dat het kapitaal de arbeid uitbuit. Het is allemaal veel te symmetrisch en te koel. Vandaar dat Joan Robinson spreekt over een swindle, die dan bovendien, en dat wordt met nadruk vastgesteld, 'harmful' is.

Hoewel ieder vrij is om zijn ideologische eigenaardigheden zelf te kiezen lijkt mij dit toch een groot misverstand. De grensproduktiviteitstheorie is een verklaring van de werkelijkheid, geen rechtvaardiging ervan. Ik weet wel dat sommigen, met niemand minder dan Clark voorop, er een apologie voor de bestaande inkomensverdeling in hebben gezien, maar men kan het ook omkeren. De grensproduktiviteitstheorie laat immers zien dat de hoogte van het loon bepaald wordt door de kapitaalintensiteit, en niet door de arbeidsinspanning. Iemand heeft zijn lage inkomen niet aan zichzelf te wijten maar aan het mi-

lieu, gesymboliseerd door *F*, waarin hij werkt. Trouwens, schaarste en ethiek hebben weinig met elkaar te maken. De laatste jaren heeft Tinbergen een reeks van artikelen geschreven waarin de grensproduktiviteitstheorie hier en daar wordt gebruikt, maar waarvan het resultaat steeds is dat de inkomensverdeling uit ethisch oogpunt zeer ver moeten worden genivelleerd. (Het aardige en het nieuwe van deze recente bijdragen is de combinatie van ethiek en econometrie.)

Wie het kapitaalbegrip of de meetbaarheid van het kapitaal of de grensproduktiviteitstheorie aanvalt omdat hij of zij bang is voor de politieke implicaties ervan is op een heel lelijke weg. Dat is wat ik de Cambridge Criticism eigenlijk het meest verwijt: dat men, onder het motto van hoge en pure wetenschap, een politieke lading aanbrengt, op de weinige en hoogst onvolmaakte verdelingstheorieën die we hebben, en ze zo in diskrediet brengt. Zo verliezen we de kijk op de werkelijkheid - het tegendeel van wat de wetenschap zou moeten nastreven.

Eindnoten:

1 Ik ga voorbij aan andere elementen van de CC, zoals het Wicksell Effect (door investeringen kan de loonvoet stijgen, en daardoor verandert de waarde van *K*) of het uiterst merkwaardige debat over Reswitching en Capital Reversion - verschijnselen die niet in de grensproduktiviteitstheorie passen, te lastig om hier uit te leggen, maar naar mijn mening eerder cu- riosa voorstellen dan dat zij zoals Bhaduri en Garegnani menen, de genadeslag voor de grensproduktiviteitstheorie zouden inhouden.

2 We hebben natuurlijk wel zekere theorieën over de hoogte van de winst, maar deze missen de precisie van de grensproduktiviteitstheorie en lenen zich ook niet erg voor empirisch onderzoek. Ze passen niet in het neoklassieke 'model'.

3 We verdelen het nationale inkomen eerst in winst en loon, en vervolgens in investeringen en consumptie. Nu nemen we aan dat de arbeiders al hun loon consumeren. Resultaat: de winst is gelijk aan de investeringen. Als de ondernemers meer gaan investeren nemen de winsten vanzelf toe; zij bepalen de verdeling. 'Workers spend what they get, capitalists get what they spend'. Dit is geen economie, maar het humoristische hoekje.
Literatuur: *Capital and Growth*, een Penguin Reader onder redaktie van G.C. HARCOURT en N.F. LAING (1971). Harcourt is tegen de grensproduktiviteitstheorie, Laing is vóór. J.F. KREGEL: *Rate of Profit, Distribution and Growth* (1971); tegen de grensproduktiviteitstheorie. Voor een kritiek op de alternatieve verdelingstheorieën uit Cambridge, Engeland: J. PEN, *Income Distribution* (1971). Een prima boek over de grensproduktiviteitstheorie (maar waarin de CC wordt afgedaan in acht regels) is M. BRONFENBRENNER, *Income Distribution Theory* (1971). Het valt me op dat al deze boeken in hetzelfde jaar zijn verschenen.

48. De reclame als dwarsligger*

Wie, als onbevangen waarnemer, naar het reclameverschijnsel kijkt komt tot steeds somberder conclusies. Dat zit hem niet in een opvallende achteruitgang in de kwaliteit van de reclame, maar in een veranderende maatschappelijke context. Nog in 1969 kon zo'n waarnemer beweren dat het grootste deel van de reclame weliswaar onzin was - immers inhoudsloos, macro-economisch nogal verspillend, ongeloofwaardig ook wel, en hier en daar wordt de frustratie erdoor in de hand gewerkt - maar dat we hier toch te doen hebben met een aardig soort van onzin.

Grappig, en een voedingsbodem voor creatieve ideeën; en verder blijven de kranten er door in leven, het straatbeeld wordt er, vooral bij avond, hier en daar door opgefleurd, en Avenue zou Avenue niet zijn als er geen reclame was. Een

* Ariadne, 1 november 1973.

verschijnsel dus om welwillend en geamuseerd kennis van te nemen. Er bestaat kwalijker onzin in deze wereld. Dat was de teneur van een toespraak op het Reclamecongres van maart 1969 in Den Haag (ik citeer uit de kranteverslagen).

Thans, ruim vier jaar later, moet het oordeel veel ongunstiger luiden. Als het waar is wat ze zeggen, namelijk dat we straks krap in de grondstoffen en in de energie komen te zitten, en als het bovendien waar is dat terwille van het milieu de groei van een aantal bedrijfstakken moet worden afgeremd dan zal de reclame ons op hoogst onaangename, om niet te zeggen gevaarlijke, wijze voor de voeten gaan lopen. Natuurlijk, reclame is op zichzelf neutraal; er kan reclame worden gemaakt voor soberheid. En er kan verschil worden gemaakt

tussen bedrijfstakken. Zo kan men in het rapport van de Werkgroep Toekomst (1973) lezen, dat ‘de ondernemingen en instellingen voor collectieve reclame zich beperkingen moeten opleggen bij het aanprijzen van industriële en agrarische goederen die de vervuiling en de verspilling bevorderen’, maar daar volgt dan meteen op dat diezelfde werkgroep geen kans ziet, deze aanbeveling kracht bij te zetten (blz. 13 van *Werk voor de Toekomst*). Dat laatste komt omdat men de vrijheid van commerciële meningsuiting niet wil aantasten.

De beperking zal dus vrijwillig moeten gebeuren. Dat legt een nieuwe en merkwaardige verantwoordelijkheid op het bedrijfsleven, de reclamebureaus daarbij inbegrepen. De ernst van de situatie wordt duidelijk als we bedenken, dat het juist de verspillende en vervuilende industrieën zijn die op 't opgenblik veel reclame maken. Als we de adviezen van de Werkgroep Toekomst ter harte nemen, zal juist in reclame-intensieve sectoren zoals de auto's, de benzine, de wasmiddelen een terugdringen van de groei tot stand moeten worden gebracht. Dat kan alleen maar als iedereen daaraan meewerkt, en die meewerking moet onder meer blijken uit een sterke teruggang van de reclamebudgetten. Het valt nauwelijks te verwachten dat daar veel van terechtkomt.

Daarbij ware dan tevens in het oog te houden, dat de Werkgroep Toekomst niet bestaat uit extreme groeipessimisten, die de toeneming van de produktie meteen en volledig willen stoppen. Het devies is selectieve groei; er moet een verschuiving tot stand komen tussen groeisectoren. Maar als die niet mocht lukken, zegt de werkgroep, lopen we zeker in de fuik van een algemene groeistop. We hebben niet veel tijd om deze verschuiving binnen de produktie, en dus ook binnen de reclame, tot stand te brengen. De ombuiging van het beleid, inclusief het reclamebeleid, moet binnen enkele jaren plaatsvinden.

In dit licht gezien kan men de reclame niet langer beschouwen als een charmant soort onzin. Het gevaar is groot, dat zij een van de struikelblokken gaat worden op de weg naar een noodzakelijke herallocatie van de produktiemiddelen. Er zijn nog andere struikelblokken - bijvoorbeeld de bereidheid van de mensen om min of meer gewillig mee te werken aan een overheidsingrijpen, dat deze herallocatie moet afdwingen. Van verschillende kanten is er op gewezen, dat deze bereidheid waarschijnlijk niet aanwezig zal zijn.

De burgers zullen hun overheid de voet dwars zetten, hetgeen in een democratisch land betekent dat het beleid mislukt. Maar als we ons dan afvragen waarom de burgers niet zullen berusten in een beleid dat de auto terugdringt, het vliegverkeer afremt, het energieverbruik aan banden legt ontmoeten we opnieuw de reclame, misschien niet als hoofdschuldige, maar toch wel als medeplichtige. De reclame heeft niet alleen een verkeerde invloed op het consumentengedrag, maar ook op het politieke gedrag.

Dit zijn harde waarheden, waar het reclamevak niet om heen kan. Tot

voor kort konden de reclamemensen met een zekere lichtzinnigheid of met enig cynisme, staande houden dat ze hun brood verdienden op een manier die niet zoveel beter of slechter was dan die van vele anderen. Zolang er nu maar niet aan misleiding werd gedaan, och, dan ging het best. De wereld is vol onzin, en men moest al een loodzware moralist zijn om speciaal dat aardige reclamevak te gaan kapittelen. Maar nu wordt het tijd voor enig serieus gewetensonderzoek.

49. Tinbergens economie van de precisie*

Iets meedelen over het wetenschappelijk werk van prof. Jan Tinbergen doe ik natuurlijk graag, om voor de handliggende redenen: het gaat over de grootste Nederlandse econoom van alle tijden, en één van de grootste wetenschapsmensen ter wereld - dat zijn algemeen bekende en enigszins versleten superlatieven waar Tinbergen zelf overigens helemaal niet van gediend is.

Maar tegelijkertijd bestaan er over de tinbergiaanse economie bij veel mensen misverstanden. Zo zei nog onlangs iemand tegen me: Tinbergen, dat is toch de man van de ontwikkelingslanden? En hoewel lang geen onzin, doet deze uitspraak toch te kort aan de reikwijdte van zijn werk. Ook de mening dat Tinbergen zich speciaal met de inkomensverdeling zou hebben beziggehouden is veel te beperkt. In feite beweegt hij zich op alle terreinen van het vak.

Speciaal de macro-economie (de samenhang tussen consumptie, de investeringen, het nationale inkomen, de overheidsuitgaven en dergelijke ‘grote’ variabelen) heeft Tinbergens aandacht, en daarvan was het dan weer vooral de conjunctuurtheorie, maar er bestaat van hem een typisch micro-economisch boek uit 1946 dat *Beperkte concurrentie* heet en tevoren had hij onderzoek verricht naar de werking van speciale markten waarbij aanbodsvertragingen optreden. Hij heeft destijds, op het Centraal Bureau voor de Statistiek, onderzoek aangemoedigd naar vraagelasticiteiten. Trouwens, de theorie van de inkomensverdeling heeft ook een nogal micro-economische inslag.

Dan is er de internationale handel - diverse boeken, waaronder *International economic cooperation* van 1945 en *Shaping te world economy* van 1962 - en natuurlijk de boeken over de economische politiek, zoals het befaamde *Economic policy - principles and design* (1956).

Tinbergen heeft algemene, abstracte leerboeken geschreven, zoals *Economische bewegingsleer* (1943), en meer politieke werken, vol wijze raadgevingen, zoals *De les van dertig jaar* (1944), en het erop volgende *Lessons from the past* (1963). In de laatste jaren is daar de ontwikkelingsprogrammering bijgekomen. Kortom, er is geen onderdeel

* NRC, 8 november 1973.

van de economie dat aan Tinbergens belangstelling is ontsnapt.

In weerwil van de gevarieerdheid van deze onderwerpen is het toch heel goed mogelijk Tinbergens werk te karakteriseren. Ook daarover is misverstand mogelijk. Een weekblad heeft hem recentelijk ‘de econoom van de rechtvaardigheid’ genoemd. Aardig gevonden, maar het kan verkeerde associaties oproepen. Tinbergen wordt stellig gemotiveerd door de wens tot een betere en dus meer rechtvaardige samenleving - zijn socialistische standpunt is bekend, en dat standpunt beinvloedt zijn keuze van de problemen en zijn beleidsaanbevelingen.

De economie moet ‘relevant’ zijn, maar men hoede zich voor de gedachte dat Tinbergen een soort politiek pamflettist zou zijn, die de wetenschapsbeoefening ondergeschikt maakt aan politieke idealen. Dit lijkt mij een volledig onjuiste kijk op de man en zijn werk. De economie is in zijn handen juist een uiterst ‘wetenschappelijke’ wetenschap geworden - veel wetenschappelijker dan zij tevoren was.

Inderdaad kan Tinbergens economie op eenvoudige wijze worden getypeerd. Het is de economie van de precisie. Alles wat lijkt op vaagheid en onbewezen beweringen is daaraan vreemd. Er wordt gestreefd naar nauwkeurige formuleringen, liefst van wiskundige aard, en deze verbanden moeten gekwantificeerd worden. Een economische theorie is pas compleet als zij getalsmatige samenhangen weergeeft, en deze samenhangen moeten getoetst zijn. Er bestaat bij Tinbergen een voortdurende wisselwerking tussen de theorievorming en de realiteit, en de opinie die men weleens hoort dat zijn socialistische idealen hem het contact met de harde werkelijkheid hebben doen verliezen is dan ook ongegrond.

Er wordt tegenwoordig in de sociale wetenschappen hoog opgegeven van de wenselijkheid hypothesen te verifiëren of te falsifiëren, en men doet het in de sociologie en dat soort vakken weleens voorkomen alsof dat iets nieuws was, maar in feite heeft Tinbergen deze methode reeds lang geleden stevig gefundeerd wat de economie betreft.

Misschien mag de historische oorsprong hier nog even worden toegelicht.

In de jaren '30 bestond er niet alleen een grote werkloosheid maar tevens een grote verwarring onder de economen als het erom ging dat verschijnsel te verklaren. Diverse conjunctuurtheorieën stonden naast elkaar, deels elkaar aanvullend, deels strijdig: onderconsumptie, onderinvestering, overinvestering, monetaire oorzaken, te hoge lonen, te lage lonen. De geleerden bestreden elkaar met logische argumenten zonder veel empirische ondersteuning.

In deze situatie vond de toenmalige Volkenbond aanleiding om aan twee economen een onderzoeksopdracht te geven. De één (G. von Haberler) moest trachten de bestaande theorieën op een rijtje te zetten en te onderzoeken op hun logische samenhang. De ander (J. Tinbergen), werkzaam op het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag), werd uitgenodigd de empirische toetsing ter hand te nemen. Deze

laatste opdracht kon alleen worden uitgevoerd aan de hand van een vergelijkingenstelsel, dat grootheden zoals inkomen, consumptie, investeringen, rentebestand e.d. omvatte en zich leende voor kwantificering.

Zulke vergelijkingenstelsels, ook wel modellen genaamd, bestonden nauwelijks, en Tinbergen moest ze dus eerst maken. Zijn natuurkundige opleiding kwam hem daarbij goed te pas. Het resultaat was een baanbrekend werk met een weinig meeslepende titel (*Statistical testing of business cycle theories: A method and its application*, 1939).

Hoewel de onmiddellijke resultaten van dit boek weinig opzien baarden - sommige theorieën kwamen wat voordeliger uit de toetsing te voorschijn dan andere - was de methode van de modelbouw hiermee definitief in de economische wetenschap ingevoerd. Dit opende zowel theoretisch als empirisch grootse perspectieven.

De econometrie, die reeds langer bestond, maar zich vaak had beperkt tot het onderzoek tussen enkele variabelen (bijv.: prijs en gevraagde hoeveelheid) kon een geweldige vlucht nemen. Uiteraard was dit niet uitsluitend aan één man toe te schrijven. Tinbergen pleegt zelf te wijzen op het gelijktijdige werk van R. Frisch uit Oslo, en het is een aardige gedachte dat zij samen de eerste Nobelprijs voor economie hebben gekregen. Men kan trouwens heel goed de stelling verdedigen dat als Tinbergen het niet gedaan had anderen ongeveer dezelfde methoden zouden hebben ontwikkeld, want zoiets zat in de lucht. Maar zijn rol is tenminste even belangrijk geweest als die welke Keynes terzelfder tijd heeft gespeeld in de theoretische macro-economie.

Overigens is bekend dat Keynes van de kwantitatieve methode weinig moest hebben, wat vreemd aandoet, want juist zijn eigen theorie van de werkloosheid leende zich bijzonder goed voor de modelvorm en de empirische toetsing. De samenvloeiing van de keynesiaanse theorie en tinbergiaanse methode is dan ook bepalend geweest voor de ontwikkeling van het vak sinds de jaren '30. Er ontstond een nieuwe belangstelling voor de statistiek (bijvoorbeeld nationale boekhouding) en voor kwantificeerbare relaties. Modellen werden niet langer gezien als spelletjes, maar als een realistische vorm van economiebeoefening.

Een hele school van onderzoekers is daardoor ontstaan: L.R. Klein, P.A. Samuelson, R. Solow. De tweede generatie omvat befaamde vakmensen als H. Theil (thans te Chicago), een rechtstreekse leerling van Tinbergen. In verre landen, en speciaal in India is deze invloed merkbaar; de meest bekende Indiase econoom en statisticus, wijlen P.C. Mahalanobis, is er een voorbeeld van.

Tinbergen heeft de kwantitatieve methode niet alleen op weg geholpen en aangeprezen, maar haar zelf ook voortdurend toegepast, op telkens nieuwe gebieden. Een van de laatste toepassingen betreft de behoeftebevrediging, speciaal die welke wordt opgeroepen door het hebben van een bepaalde baan.

De economie heeft zich vaak op het standpunt gesteld dat dit 'nut' eigenlijk niet meetbaar zou zijn. Het is karakteristiek voor Tinbergens wetenschapsbeoefening dat hij zich daar niet bij neerlegt. Door ingenieuze kunstgrepen probeert hij op het ogenblik toch tot een kwantificering te komen, die dan op haar beurt misschien opheldering kan geven over de meest rechtvaardige inkomensverdeling. Dit is een treffend voorbeeld van het feit dat de inspiratie voor wetenschappelijk werk weliswaar in het ethische vlak kan liggen, terwijl het onderzoek zelf toch strikt empirisch en 'wetenschappelijk' kan zijn.

Het is verleidelijk te speculeren over de vraag waarom juist van Tinbergen deze ongewone invloed uitging. Dat brengt ons op een terrein waar Tinbergen zelfs uiterst wars van is - hij heeft een hekel aan alle vormen van publiciteit over zijn persoon - maar enkele factoren springen zozeer in het oog dat zij misschien toch genoemd mogen worden.

De eerste is de opleiding in de natuurkunde; de tweede de sociale motivatie; de derde de ongewone werkkracht. Dat laatste is namelijk een vereiste voor deze methode. Het empirisch onderzoek vergt, veel meer dan zulks met de verbale economie het geval is, doorzettingsvermogen en vlijt.

Wie de formidabele hoeveelheid werk ziet die eruit Tinbergens handen komt - de stroom van publikaties gaat nog onverminderd door - kan slechts vermoeden welk een 'input' aan arbeid eraan ten grondslag ligt.

De tinbergiaanse economie is geen gemakkelijk vak - het is wel de economie van de toekomst.

50. Tamar geprezen*

Er moet een verklaring te geven zijn voor de stijgende en bijwijlen welhaast mateloze bewondering die ik bij mijzelf constateer voor de artikelen van Renate Rubinstein. Het verschijnsel bevalt me allerminst. Als ik bij anderen een zekere opgetogenheid over de literatuur waarneem, vind ik dat al gauw belachelijk. Vooral indien iemand de intelligentie van een schrijver ophemelt (bijvoorbeeld de intelligentie van Gomperts, die op zijn beurs uiteraard weer de intelligentie van Ter Braak aan de man bracht) bekruipt mij het wantrouwen dat hij, of zij, stilletjes hoopt dat door deze loftuitingen iets van deze intelligentie op hem, of haar, afstraalt.[1] Bovendien, wat is eigenlijk intelligent proza? Héél vroeger dacht ik, zoals zovelen, dat Ter Braak in deze een adembenemend toppunt te zien gaf, maar achteraf moest ik ervaren dat hele bladzijden uit *Het Carnaval der Burgers* en *Politicus zonder Partij* onbegrijpelijke inlichtingen bevatten. Sinds ik dat heb ingezien, haal ik mijn schouders op als van iemands gedachtengangen

* Hollands Maandblad, maart 1974.

voortdurend wordt gezegd dat het allemaal zo spits en zo clever is. Toch schieten deze bijvoeglijke naamwoorden, en enkele andere clichés (zoals ‘dapper’) je in de gedachten als het over de columns van RR gaat.

Het verbaast me dus dat ik deze stukken zo enorm prachtig vind. Haar nieuwe bundel *Tamarkolommen en andere berichten* (1973) is een gelegenheid om te omschrijven waarop mijn bewondering berust. Ik vind deze collectie overigens nog weer mooier dan *Namens Tamar* (1964), *Met verschuldigde hoogachting* (1966) en *Sta ik toevallig stil* (1970).

De mogelijke redenen van mijn waardering zijn de volgende.

Ten eerste: instemming met de politieke inhoud. Dit is in het algemeen het zwakste motief, en het is in mijn geval ook niet onvermengd voorhanden. Tamars politieke sympathieën liggen bij enigszins onbestemde bewegingen als provo en D'66, maar ze zijn niet makkelijk te etiketteren, behalve met de dooddoener ‘nonconformistisch’, die vermeden moet worden. Zij is bepaald niet wat sommigen denken, een vriendin van nieuw-links, en nog veel minder van de marxisten. Men leze ‘Ton en Kon in Kabouterstad’, waarin de heren Regtien en Böhmer eventjes vakkundig worden afgedroogd. Dat is mij sympathiek, maar een kunst is het niet. Tamar is voorts tegen het brute geweld van de auto in de binnenstad, en meer nog tegen de manier waarop overheden dit toelaten en bevorderen. Zij wil, net als ik, de fietser in zijn natuurlijke rechten herstellen. Zulke ideeën komen meer voor, maar slechts zelden bij mensen die ook nog van oordeel zijn dat de ‘grootste gangsters bij de VPRO zitten’,[2] of die tevens de anti-duizend gulden ideologie op de hak nemen: ‘de marmeren muren (van het Psychologisch Laboratorium) waarvan de protesten tegen de ƒ 1000 collegegeld om de week geduldig afgekrabd worden door eenvoudige arbeiders, die daarmee de studenten in de gelegenheid stellen zelf te zien op wie zij hun ƒ 1000 willen afwentelen.’ (Ik zou het zelf geschreven kunnen hebben.) Tamar heeft een scherp oog voor de positie van de underdog, vooral als deze van de vrouwelijke kunne is, hoewel, ‘op de allerlaagste sport van de ziekenhuisladder hurken toch weer mannen... Elke dag komt een donkere, Frans sprekende jongen de kamer dweilen en onder de bedden kruipen... de Franse taal, die op de scholen aan het verdwijnen is, wordt nu alleen nog gesproken door de arbeidersklasse, nederigste afdeling’. Ook komt ze op voor de planten in de spoorwegbermen, die chemisch worden verdelgd door de sproeiwagen. Ongewoon is dan opeens weer dat zij, die de Amerikanen al heel lang uit Vietnam geknikkerd had willen zien, groot bezwaar heeft tegen de manier waarop Taiwan, met een min soort Nederlandse assistentie, uit de VN werd geknikkerd. Eveneens ongebruikelijk is haar pleidooi voor vrije huren en beheerste prijzen voor auto's, in de hoop dat zulks tot een overvloed van woonruimten en

een schaarste aan auto's zou leiden (ik denk overigens dat dit stuk ‘De wagenwetwagen’ valt onder de rubriek kleine grapjes).

Mijn instemming wankelt of verdwijnt zodra het vitale probleem van Israël en zijn vijanden op de proppen komt. Tamars positie is hier ambivalent. Het komt in deze bundel niet helemaal uit de verf (daarvoor moet de lezer terecht bij *Jood in Arabië, Goi in Israël*, 1967) maar wat zij probeert te doen is een soort neutralisme in stand te houden op grond van argumenten als: er botsen twee nationalismen, wij mogen aan onze toevallige voorkeur niet het recht ontlenen het leed van het ene volk zwaarder te laten wegen dan dat van het andere, beide partijen hebben hun diepe trauma's. Jawel, maar daarmee wordt een valse symmetrie gesuggereerd. Israël wordt in zijn bestaan bedreigd, Egypte en Syrië niet, en nu weet ik wel dat staten geen mensen zijn en dat sommige Palestijnen wél van existentie hebben moeten veranderen, maar het maakt toch verschil. Een andere eenvoudige waarheid die RR aldoor wegmoffelt is dat de Arabieren de haat gebruiken als een instrument van hun politiek. Zij doet het voorkomen alsof de Arabieren alleen te verwijten valt dat zij zo jammeren en zeuren in plaats van orde op zaken te stellen en de techniek te bevorderen, maar dat krijsende geluid dat Arabische politici afgeven is niet alleen maar een onesthetisch onaantrekkelijk verschijnsel. Het zet de mensen aan tot moord en kaping. Juist Tamar, die elders blijk geeft het gruwelijke karakter in te zien van wat overheden vermogen (zie hieronder) ziet hier over iets voor de hand liggends heen. In deze bundel is, zonder commentaar, een krantebericht afgedrukt waarin de NYT meldt dat de advocaten van luitenant Calley ter verdediging van hun cliënt hebben aangevoerd dat de bewoners van My Lai toch reeds vogelvrij waren. Als de Arabische propaganda slaagt, zijn de bewoners van Israël vogelvrij. Naar mijn mening gaat ook het artikel ‘Okamoto in Tel Aviv’ de mist in; dit op zichzelf zeer informatieve en zakelijke stuk over de Japanner die met twee landgenoten de moorden op het vliegveld van Lodz aanrichtte, trekt niet de conclusie die getrokken moet worden, namelijk: als Arabische haat, marxistische verblinding (plus, eventueel, Japanse discipline) elkaar ontmoeten kan de wereld nog wat beleven. Dit stuk is koele journalistiek met een gat erin, en door zo'n gat komt (zie hierna) soms iets ontzettends binnen, dat heeft Tamar in ander verband zelf gezegd.

Ten tweede: bewondering kan berusten op een aha gevoel bij opinies inzake de vragen van het huis, de tuin en de keuken. Over keukens spreekt Tamar alleen als er Indiërs bezig zijn een vreemd potje te stoven, over huizen vooral als ze te duur blijken te zijn (en verder over het ontregelende verhuizen van de O.Z.Achterburgwal naar de O.Z. Voorburgwal), over tuinen met grote liefde en met een pleidooi voor het kleine: de Postzegeltuin. Dit is touchant, maar verklaart weinig.

Aardig vind ik ook dat ze een goed woordje doet voor valium, librium en mogadon, zulks in tegenstelling tot degenen die zo'n bezwaar hebben tegen de farmaceutische industrie. Dat zijn dezelfden die de mensen aldoor willen ‘begeleiden’. Zekere Aakster, beoefenaar van de medische sociologie, wordt licht belachelijk gemaakt door hem alleen maar te citeren (hij wil het ‘therapeutisch handelen uitbreiden tot de sfeer van het welzijn’). Tamar vindt dat de agogen en de welzijnswerkers de patiënten niet moeten grijpen ‘als ze voor pampus liggen. Bel liever aan als ze weer beter zijn’. Haar afkeer van Het Parool kan ik begrijpen, maar niet delen en na enig nadenken vind ik dat ze gelijk heeft als ze weigert om de vragenlijst te beantwoorden die de krant stuurt aan degenen die het abonnement opzeggen. Men wil, ‘in verband met het onderzoek’, weten welke opleiding ze heeft gehad en wat ze verdient - terwijl Tamar het vermoeden koestert dat de hoofdredacteur van Het Parool geen wederkerigheid zou betrachten indien zij hem, ook al weer in het belang van een niet nader gespecificeerd onderzoek, hetzelfde zou vragen. Zij vindt vragenstellen een uiting van een ongelijke machtsverhouding en dat is een idee om te overwegen. Ze schrijft verder dat wie de ware aard van de mens hoopt te ontdekken (door de bestudering van het dier) op zoek is naar iets dat niet bestaat; ‘interessanter dan de ware aard van wie of wat dan ook is de verandering en alle wetenschap die zich niet met verandering bezig houdt interesseert mij eigenlijk niet’. Deze uitspraak is geïnspireerd door de sociologie, houdt geen rekening met wat er in allerlei B-vakken gebeurt, maar is opmerkelijk genoeg om even over na te denken. Dit zijn leuke dingen voor de lezer, maar ik geef toe dat ze geen krachtige uitspraken rechtvaardigen over de kwaliteiten van deze bundel.

Ten derde: de taal. Dit is het Nederlands, tamelijk gewoon gebruikt. Dat komt wel meer voor bij journalisten, en tegenwoordig zelfs bij schrijvers van kleinere of grotere boeken (Donkers, Waasdorp). Het is zelfs een mode. Maar toch, als mensen zogeheten essays gaan schrijven - en deze ‘kolommen’ hadden voor hetzelfde geld essays kunnen heten - vervallen ze makkelijk in het hogere Nederlands. ‘Wij’ zijn het slachtoffer van de hulpeloze ‘Ik’, ‘wij’ zijn de koude verstening en de warme illusie van ‘ik’. Daarom is het credo van deze regels geboren tussen de verstening en de illusie'. Zo schreven ze vroeger als ze eens intelligent uit de hoek wilden komen, en het zou me geen moeite kosten om links en rechts soortgelijke citaten te verzamelen uit kranten die nu in Nederland verschijnen (L. Tegenbosch in De Volkskrant bijvoorbeeld produceert bij sommige abonnees het gevoel; ik lees wel iets maar wat het zou kunnen zijn mag Lambert weten). Het proza van Tamar stamt af van Multatuli, en ik vind trouwens toch dat haar ideeën lijken op zijn *Ideeën*.[3] Zo luidt Idee no. 506: ‘ondankbaarheid is een uitvindsel van valsche weldoeners’, en dat zou Tamar ook wel

gezegd kunnen hebben. Multatuli schreef ook ‘de meest gewone uitdrukking van het dagelijksch leven gaat het meest geroemd schrijverstalent te boven in waarheid’. Dat is het motto van Tamars taalgebruik, niet in de laatste plaats omdat ze voortdurend zoekt naar hetgeen voor haar waar is. Deze stukken maken de indruk dat ze goed door hun schrijfster worden gecontroleerd. Sommige kolomnisten laten de schrijfmachine met zichzelf weglopen, en de taal wil daarbij wel eens medeplichtig zijn. Tamar kijkt telkens even of het nog wel klopt.

Het secure en zakelijke taalgebruik sluit niet uit dat zich wel eens fraaie verdichtingen voordoen in de stroom der woorden, die toch al vrij geserreerd is, en misschien ontstaat op zulke ogenblikken wel iets van literaire schoonheid - wie weet. Op 12 mei 1973 marcheerde door Utrecht een optocht van leerling-‘verpleegkundigen’ met een spandoek waarop ‘Schrobben is Ons Lot’. Tamar heeft dan juist tevoren opgemerkt, zie boven, dat het reinigen van de vloeren tegenwoordig toevalt aan de Marokkanen, en ze concludeert dat de demonstranten bij gebrek aan vindingrijkheid terugvallen op klachten die door niemand zijn weg te nemen omdat ze niet meer bestaan. De argumentatie wordt samengevat in drie woorden: ‘Politisering is archaïsering’. Ik vind dat mooi gezegd. Er zijn hier veel meer voorbeelden van die de lezer zelf maar moet opzoeken.

Maar intussen ken ik zoveel journalisten die goed, zakelijk en toch gevoelig schrijven. Scheepmaker en Stellweg verheugen zich ook in mijn bewondering, maar toch in mindere mate. Verder dus maar.

Ten vierde: de persoonlijkheid van de schrijver, tot uiting komend in zijn (= haar) kijk op Het Leven. Het is bekend dat er voor de produktiviteit van de kunstenaar geen goud zo goed is als een lichte manisch-depressieve inslag. Tamar vormt geen uitzondering. Haar opgetogenheid over een landschap leidt tot mooie stukjes, maar meestal deugt de wereld niet. Dan ziet ze opeens weer: het leven is behept met gruwelijke risico's waarover niet alleen niet gesproken wordt; het is erger, zij worden versluierd door een uitgekiend taalgebruik, en juist dat laatste is heel geschikt om de doodsangst op te roepen. Dit thema komt bij Tamar telkens terug. Het meest expliciet in een mooi stuk over de door haar bewonderde Jan Emmens. In een van diens gedichten wordt uitgelegd dat geweren in de aanslag nog helemaal geen tekenen van oorlog zijn, er wordt trouwens vaak misgeschoten, en dergelijke geruststellende mededelingen meer. Maar tussen al dit sussends door zegt Emmens wel degelijk, zij het heel onopvallend, dat de eend in opgaand gewas duikelt (eigenlijk heel vrolijk, dat duikelen), en Tamar richt al haar aandacht op die vogel die wél de totale catastrofe onderging. Zij verwerpt de opvatting dat Emmens alleen maar nuchtere poëzie geschreven zou hebben - zij vindt zijn gedichten raadselachtig en schokkend, en precies datzelfde kan men, naar mijn

gevoel, van haar eigen werk vinden. Ook van haar wordt gezegd dat ze spits en verstandelijk schrijft, maar wie dat beweert heeft niet in de gaten dat juist achter dat rationalisme een poging zit om de emoties hun eigen plaats te geven, en ze te bevrijden van de angst en van het schuldgevoel.

Want deze laatste gevoelens ontstaan door het verborgen houden van het gruwelijke. Dit is, dacht ik, de hoofdzaak. Het korenveld ziet er vredig uit, maar daarbinnen gebeurt van alles, ook hele nare dingen. Hier is het de natuur die een deken over de gebeurtenissen legt, maar de mensen doen het ook en dat is erger. In ‘De moeder van Portnoy’ wijst Tamar op de misleiding waaraan meisjes ten prooi vallen: het nadeel van hun vrouwelijke rol blijkt pas als het te laat is, op hun vijfenveertigste. De dood is ook zoiets. Gewone stervelingen spreken er niet over en de beulen doen het eerst recht niet. Toen Tamars vader, al meteen in 1940, door twee Duitsers in uniform werd opgehaald zeiden zij: Der Vater kommt bald wieder nach Hause. Hij kwam nooit terug. In een recente column in Vrij Nederland komt Tamar hierop nog eens terug in verband met de arrestatie van Solzjenitsyn tegen wie ook zo iets gezegd werd. Tamar ziet dit niet zozeer als een uitzondering, maar als een signaal van wat overheden vaker doen: sussende geluiden afgeven als er onvoorstelbaar kwalijke dingen worden gedaan. Deze waarneming is natuurlijk niet nieuw, maar wie het zich aan de hand van persoonlijk doorleefde ervaringen realiseert wordt er allergisch voor.

Die allergie nu beïnvloedt een aantal van deze stukken op beslissende wijze. Ze hebben het me niet verteld, ze houden het voor me verborgen. Veel mensen kennen dat gevoel, maar het wordt door Tamar gearticuleerd.

Wij kunnen ons misschien tegen het gruwelijke wapenen door het op te sporen en het te omschrijven. Tamar ziet dit als een taak voor alle mensen, maar speciaal voor de wetenschap, inzonderheid de geschiedenis. In ‘Niet Geweten’ wijst ze met verontwaardiging op onze nationale onkunde omtrent hetgeen zich heeft afgespeeld in de Nederlandse interneringskampen na de bevrijding en bij de politionele acties. Zij vindt een land dat aan deze recente geschiedschrijving niets doet geen beschaafd land, maar een knus dorp dat plotseling erg onguur kan worden als iemand (zoals dr. Hueting) de vuile was buiten hangt. Als er in de ‘legpuzzel van de nationale illusies’ gaten zitten kan daardoor de twijfel binnen komen ‘maar vaker de hysterie’.

Tamars gedachte is dus dat het kwaad bestreden kan worden door het boven water te brengen - een psychoanalytische aanbeveling. Het verband met de psychoanalyse is duidelijker in de gevallen waarin het trauma een sterk persoonlijk karakter heeft. Het verslag van het verblijf in het ziekenhuis (‘Het medische model heeft zich ten langen leste ontfermt over mij en deez' benauwde veste’) is daarvan een voorbeeld en vooral het aangrijpende artikel over de dood van haar moe-

der. De verhouding tot haar moeder was er een van koude vrede, zegt Tamar, waarin zelden de waarheid werd gezegd. Zoiets roept schuldgevoelens op. Om het goed te maken probeert Tamar in deze kolommen de waarheid te spreken.

Dit rusteloze zoeken naar hoe het precies zit, plus de neiging om de zandkorrels van de irritatie binnen de eigen schelp de baas te worden, maken deze stukken onkwetsbaar tegen de kritiek die de laatste tijd wel eens wordt vernomen: namelijk dat Tamar al te zeer bezig is met het op straat brengen van de persoonlijke problemen van Renate Rubinstein.[4] De stukken over haar na-huwelijkse ontreddering, die tegenwoordig in Vrij Nederland staan, mogen dan door sommigen als enigszins genant worden ervaren (ook door mij, het is net of iemand in tegenwoordigheid van anderen haar schoenen uittrekt), maar dat moeten Tamar en Renate maar onder elkaar uitzoeken.[5] Met exhibitionisme of effectbejag heeft dit niets te maken, meer met nieuwsgierigheid naar wat er met de eigen persoonlijkheid gebeurt. En de waarheid mag best gepubliceerd. Ik heb respect voor degeen die zo de eigen problemen probeert op te lossen, vooral als daarbij, zonder zelfbeklag, dezelfde methode wordt toegepast als bij politieke aangelegenheden. Tamar roept bij mij de namen op van Simone de Beauvoir, Mary McCarthy, Doris Lessing en Cri Stellweg. Ook daar de verstrengeling van persoonlijke mededelingen en politieke gebeurtenissen, en ook de bedoeling het lelijke te bezweren door het eerst te pakken te krijgen. Ik merk wel op dat het typisch vrouwen zijn die deze parels produceren, en kan het dus nauwelijks eens zijn met Tamars bewering ‘er is niets dat vrouwen beter kunnen dan mannen’. Het staat op blz. 162 en het lijkt mij ofwel een bitter grapje, ofwel een slecht gecontroleerde uiting van neerslachtigheid. De beste boeken worden geschreven door joden (Malamud), vrouwen, en misschien in de toekomst negers. Dit is geen toeval.

Ten vijfde: het ongrijpbare. Het bovenstaande is ontoereikend. Een beetje politieke sympathie (niet eens onvermengd), een zekere affiniteit tot de stijl en tot enkele ideeën, het gefrappeerd zijn door een bepaalde, half vertrouwende, half wantrouwige kijk op de wereld, instemming met de nieuwsgierigheid en met het dappere streven, het euvele in het licht te brengen - dat is geen overtuigende verklaring voor mijn bewondering, zeker niet voor degenen die zeggen - ach, een journaliste, heel aardig en heel spits, natuurlijk, maar een beetje rellerig, wat wil je nou eigenlijk beweren. Maar ik ben er ook nooit in geslaagd aan iemand die het niet geloven wil uit te leggen waarom ik de schilderijen van Jaap Nanninga zo mooi vind. Tamar zegt op blz. 122: ‘de schoonheid van de wereld maakt sprakeloos, maar je zou er graag over willen praten’.[6] Dat is eigenlijk wat ik bedoel.

Eindnoten:

1 Bij het voetballen is dat toch wel anders. Wie Cruijff lof toezwaait impliceert niet dat hij zelf goed tegen de bal kan schoppen. Zelfs Scheepmaker doet dat niet.

2 Dit staat niet in deze bundel maar in een column in Vrij Nederland. Er is heel wat herrie over gekomen.

3 De pseudoniemen vertonen ook een schijnbare overeenkomst Tamar, dochter van David, is bekend geworden doordat ze leed door toedoen van haar broer Amnon, maar dit is niet ter zake. Men zegt dat RR haar pseudoniem in Israël heeft gekozen, waar zij als een dadelpalm boven vele tijdgenoten uitstak. Deze bundel bevat enkele bespiegelingen over fallussymbolen, maar het punt komt verder niet aan de orde. Wie vervelend wil zijn kan opmerken dat Tamars bezorgdheid over de ongelijkheid door dat pseudoniem wat ongeloofwaardig wordt. Dit is m.i. een spijker op laag water.

4 Ik heb dit bezwaar vroeger ook wel eens gevoeld, en niet zozeer als ze het over zichzelf had, maar over anderen. Sommige van haar vrienden en kennissen moeten wel eens met een lichte nervositeit de weekbladen hebben opgeslagen. Zeker, er werden wat letters verwisseld, en Groningen werd aangeduid als Maastricht, maar niet iedereen vond het leuk.

5 Deze huwelijksmoeilijkheden komen overigens in deze bundel nauwelijks ter sprake, behalve misschien in de enigszins duistere opdracht en in één kleine notitie, die op mij werkt zoals de regel over de duikelende eend op Tamar. Zij schrijft: 'J. aait de kat en zegt vol genegenheid: "Je bent lief, als je dood bent nemen we meteen een andere poes".' Hoewel Tamar dit niet concludeert en meteen een andere kant op redeneert lijken mij dit de woorden van een sadist.

6 Ze voegt er wel een naschrift aan toe. In een lyrische beschrijving van een bosrand komen twee herten voor, een mannetje en een vrouwtje. Een paar dagen later is het er nog maar één, het vrouwtje. 'Die mooie met het gewei is doodgeschoten, zoals alle reebokken hier doodgeschoten worden zodra ze oud genoeg zijn om een jong verwekt te hebben. Er is een jager, die daarvoor met geld betaald heeft. Deze wereld lijkt alleen maar de mooiste.' Dit PS van 9 september 1972 is een van de meest typerende passages van deze bundel. Alles staat er in.

51. De Swaan over coalities*

In 1967 verscheen van Bram de Swaan *Amerika in Termijnen*, een bundel impressies, vol aardige passages en onhoudbare generaliseringen. Zeven jaar later komt hij met een boek waarvan in veel opzichten het omgekeerde geldt. Deze dissertatie is een empirische studie, die in het geheel niet lekker leest, maar waarin met pijnlijke nauwgezetheid de theoretische generalisaties van de politicologen worden getoetst aan het feitelijke gedrag der politici. Het boek heet *Coalition theories and cabinet formations* (1973), en is niet aan te bevelen voor wie een smakelijk verhaal over de politiek wil lezen. Het is onontkoombare literatuur voor wie zich serieus voor de politicologie interesseert. Vooral uit methodologisch oogpunt is dit een moedige en buitengewoon nuttige studie. De reeks waarin het proefschrift is verschenen heet niet ten onrechte *Progress in mathematical social sciences*.

Het probleem is als volgt. Gegeven een pluralistisch-democratisch stelsel met een gegeven parlement, waarin een gegeven aantal partijen met gegeven programma's is vertegenwoordigd. Nu wordt een kabinet gevormd, dat in de regel een coalitie zal inhouden. De vraag is of er enige lijn valt te ontdekken in het verband tussen de samenstelling van het parlement en de samenstelling van het kabinet; of, anders gezegd, welke coalitie is de meest waarschijnlijke? Men kan dit type vraag trachten te beantwoorden door bepaalde kabinetsformaties tot op de bodem uit te zoeken, en het bekende bezwaar van deze methode der historici is dat de conclusies aangaande de ene formatie zo weinig zeggen over de andere, die altijd weer anders is. De Swaan volgt dan ook de statistische weg: hij verzamelt uit de literatuur een reeks van hypothesen, brengt deze in toetsbare vorm, verzamelt vervolgens een grote hoeveelheid materiaal uit diverse landen (te weten de republiek van Weimar, Frankrijk onder de vierde republiek, het naoorlogse Italië, Nederland sinds 1918, Israël, Finland, Zweden, Denemarken en Noorwegen) en kijkt vervolgens of dat materiaal aanwijzingen oplevert omtrent de houdbaarheid van de hypothesen. Dat dit een enorm karwei, om niet te zeggen een pokkenwerk, geweest moet zijn blijkt al dadelijk als men bedenkt dat het over negen landen gaat die gezegend zijn met een rijke overvloed van partijen, politieke crises en kabinetsformaties, en dat er een stuk of twaalf rivaliserende hypothesen werden getoetst. Maar bij enig nadenken zal de lezer inzien dat het nog veel erger is. De theorieën die De Swaan in de literatuur aantreft, moeten eerst in een operationele vorm worden gebracht. Dan moet het politieke stelsel in elk van de negen landen worden beschreven, en zulks vooral in die zin dat de partijen op een rijtje moeten worden gezet dat van links naar rechts loopt. Het construeren van

* De Gids, april 1974.

zo'n schaal is een probleem apart, waarover best een dik boek valt te schrijven, maar De Swaan moet het, bij al zijn andere zorgen, nog eventjes er tussendoor oplossen. En dan begint pas het eigenlijke werk: de empirische toetsing, waarbij de computer, zoals altijd, slechts een deel van het werk uit handen van de onderzoeker neemt.

Zo'n onderzoek is niet alleen uiterst arbeidsintensief, maar bovendien kwetsbaar. Bij de groepering van het materiaal moeten vele knopen worden doorgehakt - de kritische vakgenoten, wier theorieën door het onderzoek worden verworpen, kunnen de mouwen maar opstropen. Het is zonder twijfel mogelijk om de manier waarop De Swaan de Finse partijen heeft gerangschikt aan te vallen - het zou een wonder zijn als het anders was, want, zo kan iemand opmerken, wat weet De Swaan nou van de Finse politiek af? Hoe krijgt hij de partijen in Israël precies in het eenduidige gelid dat voor dit onderzoek nodig was? Ik zeg dit niet om mij bij de critici te scharen, want ik weet er ook niets van, maar alleen om aan te geven dat dit soort onderzoek moed en doorzettingsvermogen vergt.

Ondankbaar is het dan ook nog in andere zin. Soms levert een heleboel arbeid niets significants op: het geval van Noorwegen. Belangrijker is dat theorieën die er op het eerste gezicht interessant uitzien en waar ernstige geleerden vele jaren van hun leven in hebben gestoken, door de mand vallen. Nu valt het opruimen van onhoudbare zienswijzen natuurlijk toe te juichen, want anders schieten we nooit op, maar met een enkel onderzoek zoals dit komt nooit helemaal vast te staan dat een hypothese verworpen moet worden. Iemand kan altijd een respectabele reeks van ja-maars ten beste geven, en dan is nieuw onderzoek vereist om die punten weer op te helderen. Dat zit er hier ook dik in. Ik wil maar zeggen: het opstellen van een clevere nieuwe hypothese, liefst in de vorm van een mooi gesloten model, is een zoveel aangenamer en schijnbaar vruchtbaarder aangelegenheid dan de bloed-zweet-en-tranen methode van De Swaan. Het is dan ook geen wonder dat de literatuur een hele sliert gedragshypothesen omtrent de coalitievorming te zien geeft, maar tot nog geen uitgebreide pogingen tot toetsing. We moeten respect voor De Swaan hebben dat hij onder dat laatste zijn schouders heeft gezet.

De theorieën die in dit boek op de proef worden gesteld vallen uiteen in twee groepen.

De eerste groep legt het accent op het veronderstelde streven van de partijen naar macht. Een machtsbeluste partij zal in een coalitie stappen zonder veel acht te slaan op het kabinetsprogramma. Het prettigste is het dan uiteraard als de coalitie klein kan blijven, want hoe kleiner de groep van de partijen, des te groter de kans dat de eigen partij de baas binnen het kabinet kan spelen.

De rivaliserende groep van theorieën gaat er van uit dat partijen politieke ideeën willen realiseren, zodat coalities op de een of andere

manier door ideeën worden beheerst. Deze laatste zienswijze blijkt beter met de feiten te stroken dan de eerste.

Binnen beide groepen theorieën bestaan weer verscheidene varianten. Een voorbeeld uit de eerste groep: William Riker heeft bedacht, en met voorbeelden gestaafd, dat politici een variabele willen maximeren die geld, macht en succes weergeeft. Bovendien is hij van mening dat de politiek een nul-som spel is, dat wil zeggen wat de ene partij wint, verliest de andere. Dit leidt hem tot de conclusie dat de coalitie alleen die participanten omvat die strikt nodig zijn om de meerderheid te krijgen. Grotere coalities, die 'overbodige' partijen in zich bergen, spreiden de macht te veel en zijn dus niet goed. De hypothese kan worden getoetst; De Swaan laat er niets van over. Coalities omvatten geregeld meer partijen dan van Riker zou moeten. Hetzelfde lot ondergaan andere hypothesen die uitgaan van Schumpeters opvatting: 'a party cannot be defined in terms of its principles'. Daardoor gaat ook het elegante model van Downs (dat De Swaan overigens niet in volle glorie ten tonele voert) door de gootsteen, waarbij een partij er op uit is het aantal op haar uitgebrachte stemmen te maximaliseren ('Parties formulate policies in order to win elections, rather than win elections to formulate policies'). De verwerping van dit model is in zoverre jammer dat het elegant en oplosbaar is, maar meer nog omdat het inhoudt dat de kiezers het beleid bepalen. Dat is een paradox waar De Swaan niet of nauwelijks op in gaat: als de partijen, gedreven door machtshonger, stemmen maximaliseren, is er een goede kans dat een 'democratisch' beleid uit de bus komt. Veel democraten begrijpen dat niet, evenmin als vele critici van het marktmechanisme in de gaten hebben dat het winststreven van de ondernemers (bij volkomen concurrentie en nog enkele voorwaarden) leidt tot een maximale behoeftenbevrediging voor de consumenten. De Swaan gaat hier niet verder op in.

De tweede groep van theorieën gaat uit van het primaat van de politiek. Bijvoorbeeld: een partij probeert een kabinet tot stand te brengen waaraan zij zelf deelneemt en waarvan zij verwacht dat het een beleid zal voeren dat zo goed mogelijk aansluit bij haar eigen programma. Dit is de 'minimum policy distance' hypothese, en een flink deel van het boek van De Swaan gaat over het precies formuleren en operationaliseren van deze hypothese. Zij blijkt niet te kloppen met de waargenomen feiten. Jammer voor De Swaan, want het was zijn lievelingstheorie, en hij prijst zijn empirische methode met des te meer warmte aan omdat zij hem zijn eigen theorie heeft ontnomen. Veel beter voldoet de 'closed minimal range' hypothese van Leiserson en Axelrod. Hierbij zijn de partijen met minder tevreden dan onder de 'minimum policy distance' hypothese: er moet aan bepaalde minimumvoorwaarden zijn voldaan wil een partij in een coalitie stappen, en in de plaats van het maximaliseren van een variabele komt het (uit de bedrijfseconomie bekende) begrip 'satisficing'. Het onderscheid

tussen ‘policy distance’ en ‘minimal range’ is een van de lastigste delen van dit proefschrift, en De Swaan maakt het zijn lezers hier ook qua presentatie niet erg gemakkelijk. Behulpzaam voor de lezer van dit tijdschrift is misschien nog, dat ‘policy distance’ hoge eisen stelt aan de informatieverwerking door de politici, terwijl ‘minimal range’ meer strookt met een zoekproces, waarbij de politici eens om zich heen kijken wie er dicht genoeg bij hun staan om mee in zee te gaan. Deze laatste zoekmethode wordt ‘incrementalistisch’ genoemd - een bekend begrip niet alleen in de politicologie maar ook in de moderne programmeringstheorie. Het lijkt mij alweer een verdienste van De Swaan dat hij zo een brug slaat tussen tevoren geheel aparte disciplines.

Een bijzonder kwetsbaar punt in dit researchproject is het opstellen van de schaal waarlangs de politieke verschillen worden geordend. De Swaan kiest hiervoor de sociaal-economische doelstellingen, en meer speciaal de omvang van de begroting die de politieke partijen voorstaan. Hij laat uitgaven voor law and order buiten beschouwing (leger en politie) in de hoop dat het resterende deel van het budget een maatstaf vormt voor de redistribuerende functie van het overheidsingrijpen, die hij als het eigenlijke criterium voor de links-rechts rangorde beschouwt. Het is duidelijk dat De Swaan zodoende iets te pakken heeft waarmee kwantitatief te werken valt, maar in bepaalde historische kabinetsformaties kunnen uiteraard heel andere dingen een rol spelen (buitenlandse politiek, geloof, taal). De Swaan weet dat natuurlijk ook wel, maar hij is van mening dat de door hem gebruikte schaal universeler is dan de meer incidentele en vaak folkloristische ruzies (ik zeg het nu maar in mijn eigen woorden). Daar heeft hij misschien gelijk aan, maar het blijft een punt waarop hij kan worden aangevallen door degenen die onaangenaam zijn getroffen door de uitkomsten van het onderzoek.

Een van de eigenaardige theoretische resultaten van dit onderzoek betreft de voorspelbaarheid van coalities. De ‘closed minimal range’ hypothese, die als winnaar uit de empirische bus komt, heeft de vervelende eigenschap dat zij de kiezers slechts een geringe en ondoorzichtige invloed op het kabinetsbeleid toeschrijft. De partij, die de spil vormt in een coalitie, kan nog verschillende kanten op bij het zoeken naar partners, en dat beïnvloedt uiteraard de resulterende kabinetspolitiek. Een kiezer die op een partij heeft gestemd die tegen de meerderheidspartij aanleunt kan voor onaangename verrassingen komen te staan, omdat het beleid juist aan de andere kant van de meerderheidspartij kan komen te liggen. Er zit hier een potentiële bron van ontevredenheid bij de kiezers, waar De Swaan aan het slot van zijn boek even op in gaat, maar waarover een boek apart zou zijn te schrijven. Dat zou dan een meer normatief werk over de democratie moeten zijn, in tegenstelling dus tot dit meer empirische werk.

Het bovenstaande geeft slechts een oppervlakkige indruk van een boek dat in veel opzichten baanbrekend is. Het zwaartepunt ligt mijns inziens bij de methode en niet bij de uitkomsten. Dit type werk moet meer en meer worden verricht, hoe lastig en ondankbaar het vaak ook zal zijn. De conclusies van De Swaan lijken mij niet definitief; ik kan mij goed voorstellen dat iemand anders een soortgelijk project aanpakt, met een enigermate andere keuze van landen, schalen enzovoort, en tot andere resultaten komt. Ik zou niet durven beweren dat eens voor altijd een einde is gemaakt aan de theorieën die uitgaan van het eigenbelang der politieke partijen, noch ook lijkt mij onomstotelijk bewezen dat ‘closed minimal range’ superieur is aan alle andere hypothesen aangaande het politieke gedrag bij kabinetsformaties. Maar wel meen ik dat niemand die zich op dit terrein beweegt, om dit onderzoek van De Swaan heen kan. Wij kunnen Downs en Riker niet meer aanhalen zonder erbij te zeggen dat het voorlopig empirisch onderzoek een ongunstig oordeel over deze theorieën heeft opgeleverd, en dat er een goede kans is dat zij op gespannen voet staan met de werkelijkheid. (Wat Downs betreft deed ik dat persoonlijk toch altijd al, zij het zonder empirisch onderzoek.) Het boek van De Swaan heeft ons nogmaals gewezen op het telkens weer vergeten feit, dat het verzinnen van mooie consistente theorieën makkelijk leidt tot een geloof in ficties. Het is niet verboden ficties te bedenken, maar de wetenschap heeft ook en vooral tot taak deze ficties te confronteren met het leven. In die zin heeft De Swaan de politicologen een harde les geleerd.

52. Honderd miljoen slachtoffers*

Wat mij ergert aan de studentenoppositie is dat deze jongelui zich zo te kort gedaan schijnen te voelen. Dat ze méér te zeggen willen hebben over studieprogramma's en benoemingen lijkt me normaal - het heeft me eigenlijk al sinds jaren verbaasd dat studenten zo weinig meebeslissen over dingen waar ze dagelijks mee te maken hebben, en waar ze bovendien op een bepaalde manier verstand van hebben. Maar de klaaglijke toon van sommige studentenvertegenwoordigers is hoogst irritant. Het LOG (de club der ontevredenen) doet het voorkomen alsof het schriele beurzenbeleid en de universitaire afbraak door de heersende klasse op touw zijn gezet om de arme verdrukte studenten te neppen.

In werkelijkheid stijgen de beurzen mee met de prijzen, en worden de universitaire voorzieningen in hoog tempo uitgebreid. Naar mijn mening zijn de studenten ongeveer de meest geprivilegieerde klasse in Nederland, ná de hoogleraren en de wetenschappelijke medewerkers.

Waar is zoveel vrijheid om te gaan en te staan waar men wil? Waar

* Het Parool, 17 april 1974.

wordt men meer begeleid, terzijde gestaan, van gesubsidieerde huisvesting voorzien, waar vloeit de gesubsidieerde koffie rijkelijker en worden de broodjes met vlees ver onder de kostprijs aan de man gebracht? Voor wie worden meer sporthallen gebouwd, culturele evenementen georganiseerd, gigantische bibliotheken ingericht (de Groninger Universiteitsbibliotheek heeft in 1973 ongeveer 45 000 boeken aangeschaft - tast u maar toe)? En dat allemaal om later een smakelijk goed betaald baantje te krijgen.

Maar slachtoffers zijn overal. Neem de werkende jeugd. Dat zijn naar mijn mening, écht mensen in een ongunstige positie, en niet alleen als je ze vergelijkt met studenten. Achter de kassa van de supermarkt waar ik dagelijks boodschappen doe zitten een paar meisjes, sommige dik, andere dun, sommige vriendelijk, andere nogal gemelijk. Ze zijn de hele dag bezig met het aanslaan van bedragen en het innen van geld. Dat is voor een half uur best aardig, maar een hele dag en morgen opnieuw? Toch doen ze dat werk min of meer uit vrije keuze. Ik vraag wel eens hoe ze het vinden. Gaat nogal, zeggen ze dan. In ieder geval beter dan die maffe scholen (dit zeggen ze tegen mij niet, maar ze vinden het wel). Waar deze kinderen precies het slachtoffer van zijn is niet zo makkelijk te zeggen - laten we het houden op de ‘maatschappelijke structuren’.

De werkgevers van deze kinderen zijn pas recht de dupe. Want ze moeten nu opeens hogere lonen betalen, en dat knaagt aan hun inkomen. De spreekbuizen van de middenstand, van de textiel en van het grootwinkelbedrijf wijzen op de dalende rendementen in hun branches. In het algemeen is die klacht juist: de winsten per eenheid geinvesteerd kapitaal dalen over de hele linie en wel zozeer, dat daardoor de bedrijfsvoering in de knel kan raken. Een van de redenen van deze winstdaling is het optrekken van de lonen der laagstbetaalden, waaronder de jeugdloners. Jeugdloon mag dan diefstal zijn, de recente verhoging van het jeugdloon is óók een vorm van onteigening.

Gelukkig hoeft een deel van de loonsverhogingen niet door de bedrijven te worden gedragen; dat deel komt in de prijzen terecht. Helaas duiken daardoor onmiddellijk nieuwe slachtoffers op. De consument lijdt onder de inflatie (waarbij hij of zij uiteraard even vergeet dat het eigen inkomen in de regel met de inflatie is meegestegen). Veel van dit zelfbeklag slaat als een tang op een varken, maar dat let de klagers niet om zichzelf op te werken tot een reële staat van verontwaardiging. En geen wonder - als de studenten al achtergesteld zijn, wie dan niet.

De inflatie wreekt zich vooral op de beleggers. De mensen die hun geld aan de staat hebben uitgeleend krijgen 8 procent bij een waardedaling van de hoofdsom die hoger is dan 8 procent. Zij genieten een negatief inkomen, en moeten daarvan belasting betalen. Het sympathieke van deze groep is dat zij weinig klaagt. In de jaren vijftig werd

nog veel over de vergeten groepen gesproken, nu niet meer. Wij bouwen bejaardencentra voor ze, en hun probleem lost zich door de tand des tijds vanzelf op. Ongelukkigerwijze schept dezelfde tand des tijds ook nieuwe gepensioneerden.

Zowel werkende jongeren als studenten doorlopen op deze manier een vaste cyclus, waarin zij van de ene slachtofferrol in de andere vallen. Ze worden werkende ouderen, wat ook geen pretje is, en naderhand gepensioneerden met een beetje geld van zichzelf, dat niets meer waard blijkt te zijn. Ze worden uitgebuit of ze krijgen de lasten van het managerschap te dragen. Sommigen worden hoogleraar - een beklagenswaardige bediening, waarbij men uitgevloerd raakt door vergaderingen en achterstanden en door de personeelsstop (die laatste bestaat niet meer, maar wordt voortdurend ten tonele gevoerd).

En bleef het daar nu maar bij, dan zouden wij in Nederland een kleine veertien miljoen slachtoffers rijk zijn. Maar het is veel erger. Want terwijl de levenscyclus van de mens aan de gang is, wordt hij of zij nog op vele andere manieren de klos. Stel, iemand heeft een auto. Dat betekent wachten in files, vervetten, nerveus worden, hoge garagerekeningen betalen, veel te veel belasting betalen en het slachtoffer worden van de energiecrisis, dat wil zeggen én van de oliesjeiks, én van de oliemaatschappijen, én van de regering. Genept word je altijd.

Of stel, iemand is een vrouw. Dan ben je getrouwd of je bent het niet, en het is de vraag wat erger is (zie hierover Tamar in Vrij Nederland van 13 april 1974). Ook mannen leiden een leven vol specifieke bezwaren, waar ik veel over zou kunnen meedelen, als ik wou.

Of stel: je had een volkstuintje met zo'n houten gebouwtje er op, dat je zelf gemaakt hebt, en de gemeente moet dáár juist langs met een weg naar een industrieterrein. Of je hebt geen huis, en je bent (al dan niet op gezag van Rilke) ervan overtuigd dat je er nooit een zult bouwen, terwijl de anderen het zeker niet voor je zullen doen. Of je hebt nog wel een huis, maar door de algemene economische malaise die voor de deur staat zul je het wel kwijt raken. Of je hebt er twee, en de zorgen die dat geeft zijn niet te overzien.

De strekking van het bovenstaande is niet dat alle klachten ongegrond zijn. Integendeel, veel mensen hebben het niet prettig. Maar als alle openlijk beleden leed van alle groepen bij elkaar opgeteld wordt, merken we opeens dat er in Nederland niet slechts een kleine veertien miljoen slachtoffers wonen - het zijn er veel méér. Ieder is lid van tenminste zeven onderdrukte klassen; hij is behalve kleine zelfstandige ook nog Amsterdammer, beoefenaar van de verdrukte duivensport, supporter van een verliezende voetbalclub, consument enz.

Zo komen we al gauw op honderd miljoen slachtoffers, inclusief de studenten, de meisjes aan de kassa en de bejaarden. Dat is geen maatschappijbeeld dat ik zou willen aanbevelen. We moeten eerst even nadenken voor we ons achtergesteld gaan voelen.

53. Kritieke situatie*

Ze zeggen dat de wereld een depressie tegemoet gaat. Nu hebben ‘ze’ dat al twintig jaar lang voorspeld, en het is aldoor niet uitgekomen. Ook in Nederland heeft het niet aan pessimistische profeten ontbroken - vooral op jaarvergaderingen van ondernemers werd vaak vernomen dat het nu definitief slecht zou beginnen te gaan. Officiële voorspellers, zoals het Centraal Planbureau, hebben ons nooit een depressie aangezegd. Zulks met uitzondering van de president van de Nederlandsche Bank, die het wel eens had over het springen van de ketel, maar aangezien niemand precies wist wat hij daar mee bedoelde, kan die voorspelling niet echt worden meegeteld. Individuele economen zagen de depressie soms al om de hoek aankomen, maar dat waren uitzonderingen (nee, we noemen geen namen). En de depressie is aldoor niet gekomen.

Het is wel even de moeite waard om dat laatste vast te stellen. Er wordt zo vaak in zwartgallige termen over de Nederlandse economie gesproken, dat veel mensen vergeten hoe bestendig de voorspoed in de jaren vijftig en zestig was. Een depressie: dat is een teruggang van de produktie, gepaard gaande met werkloosheid. Nu, zoiets hebben we in de laatste twintig jaar niet meegemaakt in Nederland. Er is één uitzondering, en dat was het jaar 1958. Toen liep de produktie met twee procent terug, het reële inkomen daalde met bijna één procent; de werkloosheid steeg tot ruim drie procent.

Die inzinking was in 1959 al weer voorbij, en in alle andere jaren zagen we een voortdurende groei van de produktie en van het reële inkomen; in de jaren zestig nog meer dan in de jaren vijftig. Soms waren de groeipercentages fantastisch: 7,5 procent in 1960; bijna 9 procent in 1964; ruim 7 procent in 1968; ruim 6 procent in 1969 en in 1970. Afgelopen jaar haalden we nog 4,5 procent. We zijn aan deze groei gewend en ook aan de lage werkloosheidspercentages. Na de ruim 3 procent van het depressiejaar 1958 heeft de werkloosheid nooit meer een top vertoond; in de jaren '60 lag het percentage meestal onder de 2. Pas in 1974 is de werkloosheid weer boven de 3 procent uitgekomen.

Dat het jaar 1958 tegenviel, was te wijten aan een verkeerd beleid. De voorgaande jaren waren in Nederland gekenmerkt door overbesteding, en de regering zette dus een programma van besnoeiingen op touw: belastingverhogingen, beperkingen van de overheidsuitgaven, en de lonen en de investeringen werden afgeremd. Toen dit programma in werking kwam, waren juist de bestedingen uit zichzelf aan het teruglopen. Vooral de investeringen zakten in. De restrictieve politiek kwam daar bovenop. In 1958 sloegen we ver door het evenwicht heen; de investeringen van de bedrijven daalden, qua volume, met

* Het Parool, 5 juni 1974.

maar liefst 20 procent. Gelukkig liep de export lekker door, en dat redde de Nederlandse conjunctuur. In 1959 namen de investeringen weer toe, de consumptie herstelde zich, en de groei ging weer door als tevoren.

Het is niet zonder betekenis om deze herinnering aan 1958 nog eens op te roepen. (Ik was toen net weg van het ministerie van Economische Zaken, al heeft dat er misschien weinig mee te maken.) Als het waar is dat de wereld nu door een depressie wordt bedreigd, moeten we klaar staan om tegenmaatregelen te nemen, en we moeten ons niet in de war laten brengen doordat we, met enige vertraging, nog steeds een overbesteding bestrijden, die er misschien niet meer is.

Dat is nu precies de vraag. Dreigen de bestedingen in de wereld te kort te schieten? De sombere voorspellingen komen nu uit een serieuze hoek: het Engelse weekblad The Economist heeft in zijn nummer van begin '74 gezegd dat de wereld rijp is voor een depressie, terwijl de regeringen hun uiterste best doen om het erger te maken.

De argumenten van The Economist zijn op zichzelf zeer begrijpelijk. Ze komen er op neer dat er in de wereld een koopkrachtverschuiving heeft plaatsgevonden van het Westen naar de olieproducerende landen. Deze laatste besteden hun geld in veel mindere mate dan de landen waar het geld vandaan komt, zodat de totale vraag in de wereld afneemt. Daar bovenop komt de neiging van de Westelijke landen om hun betalingsbalanstekorten te verminderen door de vraag in het binnenland af te remmen; dat versterkt het gevaar voor onderbesteding. Bovendien remmen sommige landen de invoer af door verscherpte heffingen, en verergeren daardoor de moeilijkheden van hun buren. Iedereen probeert ‘de anderen’ er voor op te laten draaien (‘squeeze your neighbour’), en die politiek valt in een situatie die toch al aan aarzeling en stagnatie onderhevig was.

Of de voorspelling van The Economist zal uitkomen, is onzeker, vooral omdat er niet wordt ingegaan op de diverse inflatoire krachten die óók nog steeds in de wereld werken. Maar wat niet onzeker is: het samenspel van de krachten dat The Economist aanwijst bestáát, en het is levensgevaarlijk voor de wereldeconomie. Als de landen allemaal een beleid van bestedingsbeperking voeren om hun betalingsbalansen recht te breien, en bovendien de moeilijkheden op elkaar afwentelen, neemt het gevaar voor stagnatie en depressie enorm toe. We krijgen dan datgene in de wereld wat wij in 1958 in Nederland hadden, dus een dalende totale vraag, toenemende werkloosheid en een afnemende produktie.

Voorlopig wordt dit door de meer officiële voorspellers nog niet zo gezien. In West-Europa en Japan wordt nog een lichte produktiegroei verwacht; in de Verenigde Staten zit men echter vrijwel op de nulgroei. Engeland verwacht voor dit jaar een produktiedaling, maar dat is mede toe te schrijven aan de droevige manier waarop ze in Enge-

land op de energiecrisis hebben gereageerd: namelijk door elkaar in de haren te vliegen. Het kan best zijn dat de zwartgallige voorspelling van *The Economist door deze Britse* gang van zaken is beïnvloed, maar dat neemt niet weg dat de gevaarlijke mechanismen door dat blad heel treffend zijn beschreven. Zij moeten dan ook worden vermeden.

Dat de landen moeten doen, is in beginsel duidelijk. Ze moeten de grenzen openhouden en hun bestedingen stabiliseren. Zodra ergens de investeringen inzakken beneden het vereiste peil, of als de consumptie te weinig groeit, moeten de bestedingen worden verruimd en men moet zich dan niet laten afschrikken door het idee dat enkele jaren geleden nog veeleer een bestedingsbeperking geboden was. Verder moet de weerstandskracht van het bedrijfsleven worden versterkt, want alleen met een financieel sterk bedrijfsleven kan een beginnende depressie binnen de perken worden gehouden.

Helaas zitten er in zo'n beleid vele complicaties. Een betalingsbalanstekort is niet prettig, en verleidt tot restricties. Die angst kan alleen worden doorbroken als de landen, en meer speciaal de centrale banken, elkaar helpen bij het verkrijgen van de noodzakelijke valuta's. De ellendige zwevende wisselkoersen maken dat moeilijk, dus daar moeten we zo gauw mogelijk af. Sommige landen (Frankrijk) liggen dwars uit puur nationalisme, andere (Engeland, Italië) uit zwakte.

Een ernstige complicatie is voorts dat het weerstandsvermogen van veel bedrijven afneemt omdat zij te geringe winsten maken en met vreemd vermogen moeten financiëren. Een verhoging van het peil van de winsten vergt prijsverhogingen, die niet populair zijn. Bovendien worden veel mensen kwaad als de winsten stijgen; zij oefenen druk uit op de regeringen om dat tegen te gaan en zij hebben niet in de gaten welke gevaren zij daarmee oproepen. In dit opzicht is de geweldige stemmingmakerij tegen de grote ondernemingen, die in Nederland aan de gang is, een negatieve factor.

Een belemmering voor een simpel, rechtlijnig beleid is tenslotte het feit dat de groei van de produktie thans zóveel schadelijke gevolgen oproept voor het milieu, dat zij op vele punten bewust afgeremd behoort te worden. Dit geldt o.a. voor de auto-industrie, het verkeer in het algemeen, en de energie-intensieve vormen van produktie.

Deze selectieve anti-groeipolitiek verergert natuurlijk het gevaar voor een depressie. Dat maakt de keuze van de juiste beleidsinstrumenten tot een bijzonder netelige. Het is de kunst om de schadelijke sectoren in te krimpen en de onschadelijke sectoren des te sneller uit te breiden. Dat is echter een kunst die de regeringen niet verstaan, omdat ze er geen enkele ervaring mee hebben. Deze kunst moet bovendien beoefend worden op een bijzonder ongelegen ogenblik.

De conclusie is onontkoombaar dat de economische situatie er thans kritiek uitziet. Dat werd wel eens vaker gezegd, maar het is de moeite

waard het te herhalen. Het is stellig niet zo dat een depressie onvermijdelijk op ons afkomt, al was het maar omdat een algemene koopkrachtdaling kan worden opgevangen door een doelbewust beleid. Maar zo'n beleid moet dan ook wel worden gevoerd, en het mag niet worden geblokkeerd door traagheid, eigen belang, nationalisme, ideologische afkeer van winsten en heftige politieke meningsverschillen.

Uit de opsomming van dit rijtje blijkt reeds dat ik wat dat soort blokkades betreft helemaal niet gerust ben. Naarmate de situatie moeilijker wordt, gaan de mensen elkaar en hun regeringen met meer verbittering te lijf. Dat nu ware in het bijzonder te vermijden.

54. Vertrossing*

In een stokoude discussie - die over de massacultuur - is een nieuw woord opgedoken: vertrossing, zo genoemd naar onze jonge omroepvereniging die sneller groeit dan kool. Blijkbaar staat het Nederlandse publiek achter deze instelling, maar toch ook weer niet het hele Nederlandse publiek, want vertrossing is een afkeurend woord. Wat valt er af te keuren?

Op het eerste gezicht eigenlijk niets. Zoals bekend brengt de TROS verstrooiing - ontspannende programma's waarin de makers zorgvuldig vermijden dat de luisteraars en kijkers uit hun stoel worden opgejaagd. Het publiek wordt niet geërgerd door het onverhoedse, niet gechoqueerd, en vooral niet beladen met schuldgevoel. Goed, de tv-kijker blijft na een avondje TROS-genot wat leeg achter, maar leegheid moet er ook zijn, vooral na een vermoeiende dag, en je kunt er goed op slapen. De verstrooiden zijn door de TROS een beetje ouder geworden, maar verder niet anders, niet wijzer of gelukkiger of ongelukkiger. De TROS laat de tijd passeren. Nou, mag dat soms niet?

Jawel, dat mag best. Althans van mij, ik kijk graag naar de Mounties, een TROS-programma van de AVRO. Het zijn trouwens slechts kleine sekten die daar ernstig op tegen zijn. Zij vinden dat deze verstrooiing de mens afhoudt van hoger heil; dat heil is dan bovenaards (verstrooiing is zondig) of het is revolutionair (verstrooiing is een wapen in handen van de heersende klasse, die het werkende volk wil verzoenen met de onderdrukking en de uitbuiting). Deze gelovigen zijn tegen de TROS, maar ze zijn ook tegen het voetballen, en tegen het Concertgebouworkest. Alleen de psalmen van de EO en de werken van Peter Schat vinden in hun ogen genade. Van de laatste zou ik overigens willen betwijfelen of ze de revolutie heus dichterbij brengen.

Mijn eigen bezwaar tegen de TROS, dat door het woord vertrossing scherp tot uitdrukking wordt gebracht, is een ander. Verstrooiing, hoe wezenloos ook, is alleen maar best zolang degenen die hun tijd bij

* Het Parool, 24 april 1974.

voorkeur beter en actiever besteden er geen last van hebben. Krijgen zij er wél last van, dan wordt de verstrooiing tot vertrossing. En dit nu zit er dik in. Want de passieve massacultuur, om eens een oude uitdrukking voor hetzelfde verschijnsel te gebruiken, is opdringerig. Het ondermaatse dreigt het betere plat te drukken.

Deze opdringerigheid is goed zichtbaar in de omroepwereld. De groei van de TROS gaat ten koste van anderen, en misschien wel speciaal ten koste van de VPRO - de omroepvereniging die zoveel controversieels in haar programma's doet. Erger is waarschijnlijk, dat binnen de andere omroepen een neiging bestaat TROS-achtige programma's te brengen - om leden te vangen gaan ze op de TROS-toer. Vertrossing is dan ook een veel verbreider en veel ouder verschijnsel dan de groei van die ene verstrooiende omroepvereniging.

Het doet zich ook voor in de krantenwereld - hoe leger de ontspanning, hoe groter de oplagen. Niets op tegen, ware het niet dat de behoorlijke kranten uit de markt gedrukt worden. In de muziek zien we hetzelfde: het Concertgebouworkest kan alleen nog door subsidies in stand worden gehouden. Boekwinkels met een groot assortiment op hoog peil worden schaars in Nederland - de vertrossing neemt hier de vorm aan van ver-ILA-isering en verelseviering.

Er bestaan genoeg mensen die dit allerminst gevaarlijk vinden. Sommigen zien er zelfs iets moois in. Als de liberale heer Vonhoff discussieert over de subsidies aan kranten brengt hij voortdurend het argument naar voren dat producenten nu eenmaal moeten aanbieden wat het publiek vraagt.

Ik ben dat met hem eens als het gaat over scheerapparaten, en zelfs als het gaat over popmuziek, maar het laatste alleen als de echte muziek er niet door in de knel komt. Vonhoff ziet dat laatste gevaar blijkbaar niet; hij meent dat kranten die te weinig abonnees hebben om te kunnen bestaan maar weg moeten.

Met die redenering zouden we niet alleen De Tijd maar ook het Noordelijk Filharmonisch Orkest opdoeken (wat ik helemaal verkeerd zou vinden ook al kom ik er nooit). Wie nu zegt: een orkest - dat is heel wat anders dan een krant, die vergist zich. In de cultuur bestaan meer ondergrondse samenhangen dan het ‘liberale’ brein vermoedt.

De vertrossing heeft vele oorzaken. De overmaat van ellende in de wereld is er een van; de vlucht in het amusement helpt wel een beetje (niet zozeer de slachtoffers, maar degenen die op hun gemak gesteld zijn). Voorts werken economische ontwikkelingen massificerend. Vroeger waren de meeste mensen arm, zij consumeerden dus goedkope produkten zoals reuzel, manchester en jenever; toen hadden weinig mensen geld en zij financierden het Concertgebouw.

Nu zijn de lonen sterk gestegen waardoor vraag ontstaat naar een cultureel massaprodukt dat best wat geld mag kosten. Intussen zijn de

rijken minder rijk geworden; hun geld gaat voor een flink stuk naar de belastingen. Het kwaliteitsprodukt is arbeidsintensief, en het is dus erg duur geworden, door precies dezelfde loonstijging die de welvaart der arbeiders heeft doen toenemen.

De economische groei zorgt voor prima radiotoestelletjes die overwegend jengelige muziek produceren. Het Concertgebouw moet hogere salarissen betalen, maar kan de arbeidsproduktiviteit niet opvoeren zonder dat de muziekliefhebber er onaangenaam door wordt getroffen. Dit alles heeft een verkeerde uitwerking op het culturele patroon.

Natuurlijk hoeven we ons niet bij de opdringende TROS neer te leggen. Er werken in de economische groei ook positieve culturele krachten, zoals de industriële vormgeving. Er komt meer en meer ruimte voor onderwijs, en een algemeen aangeprezen remedie is de opvoeding tot creativiteit, muzische vorming. Er ontstaat ook financiële ruimte voor subsidies; in weerwil van alle klachten over de achterstelling van kunstenaars is op dat terrein duidelijke zij het trage vooruitgang merkbaar.

Wat ons vooral hoopvol moet stemmen is het opduiken van actiegroepen zoals Nederland Muziek van de club Olof-Kousbroek-Poll. Ze zijn er ook bij het toneel en in de schilderkunst en in de uitgeverij. In Groningen is trouwens onlangs weer een zelfstandige boekwinkel opgericht, en de etalage ligt er vol met onzin, maar toch, het stimuleert. De VPRO moet blijven, net als Artis. Als we werkelijk willen kunnen we er nog best wat van maken.

55. Foucault c.s. bestaan*

Iedereen zal wel vinden dat manifeste onzin in de wetenschap niet mag worden geduld. De meningen lopen uiteen over (a) wat tot de manifeste onzin moet worden gerekend en (b) wat de beste manier is om onzin te bestrijden. Door die meningsverschillen kan het gebeuren dat mevrouw Joan Robinson nu al jarenlang volhoudt dat kapitaal geen produktiefactor is; dat de Nobelprijs voor economie toegekend gaat worden aan iemand die staande placht te houden dat de oorzaak van crisis en depressie ligt bij een gebrek aan besparingen (hij meende voorts dat de eerste stappen op de weg van het overheidsingrijpen in het economisch proces onverbiddelijk zouden leiden tot de volledige onderwerping van het individu aan de staat); dat boeken van het type *Sein und Zeit* niet slechts worden geschreven en uitgegeven, wat nog tot daar aan toe is, maar dat ze vervolgens worden geciteerd, van eerbiedig zij het uiteraard nimmer geheel onkritisch commentaar voorzien, in andere boeken verwerkt, aan studenten onderwezen, kortom rondgeklutst en meegesleept; dat over iemand als Marshall McLuhan

* Hollands Maandblad, oktober 1974.

ook al een hele literatuur is ontstaan, al moet ik er bij zeggen dat die wind gelukkig alweer wat is gaan liggen; en dat een Franse denker, genaamd Michel Foucault, na lange studie heeft ontdekt dat de structuren wél bestaan maar de mensen niet, welke ontdekking zo in de mode schijnt te zijn geraakt dat er een hele school van windhandelaren geld aan weet te verdienen. Niet dat dat laatste hun voornaamste oogmerk zou zijn - wás het maar zo simpel.

De meningsverschillen sub (a) en (b) worden in de *β*-vakken langs dezelfde weg opgelost. Strikt logisch bewijs en empirisch onderzoek moeten zin van onzin scheiden, en bovendien vormen verificatie en falsificatie van hypothesen een koele methode om nieuwe ideeën ingang te doen vinden en oude ballast overboord te zetten. Daar hoeft geen luide taal aan te pas te komen. Antieke misverstanden (de aarde is een pannekoek) hebben nog wel eens iets vertederends, en echt stand houden doen ze toch niet. In de *γ*-vakken is dat een stuk lastiger, al was het maar omdat er zo veel verklaarde en onverklaarde tegenstanders van de empirische toetsing rondlopen. Dat is begrijpelijk, want er wordt in deze vakken nogal wat gepraat over dingen waarover gezwegen zou moeten worden, en de betrokken praters zijn dus tegen de empirische methode. (Voorbeeld: ‘de uitbuiting van de werkende klasse wordt door de heersende klasse steeds meer verscherpt’. Deze stelling kan niet empirisch worden bevestigd of verworpen - zij behoort tot de theologie van de economie en bezit dus een onverwoestbare geldigheid voor wie erin gelooft.) Nog erger is het in de filosofie, zie boven, waar men iemand als Foucault niet alleen rustig zijn gang laat gaan, want dat zou nog blijk geven van een prijzenswaardige tolerantie, maar waar bovendien een groot aantal mensen op zijn gezag de wereld voor een pannekoek verslijten. Op die manier schieten ze in de filosofie en aanverwante bedrijven natuurlijk niet op.

Hier dient zich probleem (b) opnieuw aan. Ik bedoel: hoe moeten we de onzin te lijf gaan als de nuchtere methoden uit de empirische vakken niet van toepassing blijken? Er zijn diverse mogelijkheden. De meest aantrekkelijke voor iedereen die het druk heeft met belangrijker dingen: niet op reageren, stil laten zwetsen. *Les mots et les choses* ongelezen laten. Maar dat advies is waardeloos voor wie zich toch wel voor het onderwerp interesseert. In het geval van Foucalt zou dat het structuralisme kunnen zijn - een bijzonder elastisch onderwerp, vol voze geleerdheid en charlatanerie, maar met ook heel respectabele kanten, al zou je dat niet zeggen als je alleen maar Foucault en zijn hele of halve makkers had gelezen. Wie van mening is, zoals ik, dat maatschappelijke structuren de moeite van onderzoek waard zijn kan die Franse wijsgeer niet helemaal links laten liggen. Dat betekent dat je hem moet bestrijden, en dan is de vraag: moet dat gebeuren door een min of meer zorgvuldige weerlegging van zijn diverse redeneringen, of is de theologische methode te verkiezen die meteen wam! de tegenstander integraal in de

ban doet? Of zouden we liever het sarcasme te baat nemen, onder het motto: die Foucault bestaat niet? En voorts: hoe vaak kun je uitdrukkingen als ‘onzin’, ‘manifeste onzin’, ‘gezwets’ e.d. in de mond nemen zonder dat ze het tegendeel bewerken van hetgeen de bedoeling is?

Dit soort vragen kwam bij me op toen ik onlangs over de maatschappelijke structuren een verhaal schreef. Mijn ergernis werd toen niet zozeer opgewekt door de verbose fantasieën van Foucault zelf, maar door de ernst en de toewijding waarmee anderen deze ideeën herkauwen, uitleggen, van kleine kritische aantekeningen voorzien, in verband brengen met weer andere bedenksels van weer andere filosofen of weer andere structuralisten (er bestaan ook niet-filosofische structuralisten, en meer in het algemeen is de ene structuralist er al gauw bij om te verklaren dat hij het met de andere geheel oneens is). Meer specifiek: ik werd nijdig bij het lezen van een verklarend werk, te weten *Het anonieme denken*, van de hand van de Groninger wijsgeer R. Bakker (Baarn, 1973. Pp. 173. Uitgegeven bij Het Wereldvenster. Omslagontwerp van J.M. Ph. Uitman. Foto op de omslag: NOS persdienst). Hoewel dat helemaal geen slecht boek is, integendeel het kan best wat werk uitsparen, ik bedoel voor al degenen die toch liever niet de vele honderden bladzijden van de echte Foucault lezen (wat ik overigens wél gedaan heb), en ik dus reden heb om Bakker dankbaar te zijn, werd ik opeens door een vreselijke walging bevangen en ik wist ook wel waarom. Stel je voor, dacht ik, dat het in alle serieuze vakken ook zo toeging. In de natuurkunde verzint een geniaal warhoofd (want iedereen die ik spreek, ook degenen die Foucault volkomen getikt vinden, zeggen dat hij geniaal is, dus laten we dat maar aannemen) een volstrekt warrige ‘theorie’, vol opvallende onjuistheden, in het oog lopende tegenspraken, onbegrijpelijkheden, maar bovenal: een verhaal gekenmerkt door een mateloze pretentie en een mateloze zwetserigheid - en wat gebeurt er? Andere natuurkundigen mompelen wat over enkele bijkomstigheden en over enkele details; bij wijze van kritiek noemen ze hem ‘ambivalent’ (dat is wat Bakker met Foucault doet). Verder produceren ze nu eens een heel boek, dan weer een boekje, dan weer een artikel over hem, ze houden symposia en ze wekken de indruk dat het hier iets betreft dat zoal niet helemaal koosjer dan toch althans iets is waarvan men kennis zou kunnen nemen - en zo worden mensen die wel wat anders te doen hebben opgeknapt met een formidabele tijdsverspilling. Als ze inderdaad in de natuurkunde zo te werk gingen leefden we nog steeds in de tijd van vóór Archimedes.

Wat ik maar zeggen wil is: we kunnen ook te zoetsappig met elkaar omgaan. Een van de taken van de filosofie is het ontmaskeren, kort maar duidelijk, van de waanzin. Als iemand zegt dat de voorstelling buiten het voorgestelde is getreden waardoor een verandering is ontstaan in het epistemologisch veld, en hij kan dat niet duidelijker maken dan het hier staat, ook al gooit hij er zeshonderd bladzijden tegen aan, dan moet er een andere filosoof opstaan die zegt, hoor eens, dit is onbegrijpelijke

praat en verder heb je er ook niets aan. Maar dat doen de filosofen niet; ze kritiseren Foucault op zo'n beleefde manier dat zijn reputatie van genialiteit blijft bestaan. Ze blijven elkaar ‘denkers’ noemen - een manier om elkaar de hand boven het hoofd te houden. De onzin grijpt hoe langer hoe meer om zich heen. Er zijn uitzonderingen op de regel; maar mensen als Popper en Wittgenstein kunnen niet met hun blote handen tegen de stroom oproeien.

Waar ik mee blijf zitten is de vraag van de juiste toon. Rauwe taal ligt voor de hand, maar het effect is vaak tegengesteld aan het beoogde. Dat leert de ervaring in de economie. Als iemand daar krachtige taal gaat gebruiken heeft hij, althans naar mijn mening, vaak ongelijk. ‘The Keynesian cult is one of the great intellectual scandals of our time’ schreef Henry Hazlitt in 1959, en daar moest ik meer om lachen dan dat ik er van omviel. Joan Robinson roept al jaren lang dingen zoals ‘The neo-classical production function is not only a swindle - it is a harmful swindle’, en zij roept in een woestijn waar alleen een paar getrouwen opmerkzaam luisteren. Schreeuwen mag soms de aandacht trekken, maar het boezemt geen vertrouwen in wat betreft de kwaliteit van de argumenten. Het wekt bij buitenstaanders de indruk dat men niet zozeer met wetenschap te doen heeft als wel met politieke ruzies of godsdiensttwisten; wat trouwens ook vaak het geval is, want zowel Foucault als Joan Robinson horen ieder op eigen terrein tot de theologische kampioenen.

Door een merkwaardig toeval brengt de post, net terwijl ik dit schrijf, de drukproeven van een artikel dat ik lang geleden (niet alle tijdschriftenredacties werken snel) schreef over de ideeën van mevrouw Robinson. Het proza laat zich dus lezen alsof iemand anders het had bedacht, en ik moet zeggen, het valt me eigenlijk wel mee. De denkbeelden van deze ‘redoubtable economist’ worden serieus bestreden, zonder grote woorden, en eigenlijk meer schouderophalend dan agressief. Haar ideeen over de internationale handel, het non-existente kapitaal, de inkomensverdeling (die vooral niets te maken heeft met schaarsteverhoudingen!) - ze komen allemaal netjes aan de orde, en de conclusie is telkens: ach ach, het stelt toch eigenlijk weinig voor, al zit er steeds een kern van waarheid in, en al was ze vroeger natuurlijk een zeer bekwame econome. De demagogie van het artikel is vrij subtiel, al zeg ik het zelf, en het woord ‘onzin’ komt er niet in voor. Alleen als haar antiempiricistische houding aan de orde is word ik even oprecht boos. En het valt me op dat op al haar argumenten wordt ingegaan. Het bevalt me eigenlijk wel, althans beter dan de strijdlustige stukken die ik vroeger over mevrouw Robinsons kornuit Kaldor heb geschreven - daar heb ik spijt van. Het sleutelwoord van die bestrijding was ‘nonsens’, herhaaldelijk gebruikt. In de kritiek op de robinsoniaanse economie wordt de conclusie aan de lezer overgelaten.[1]

Maar met die Foucault ligt het lastiger. In de bovenstaande alinea's is

niets terug te vinden van wat deze geleerde eigenlijk in het midden heeft gebracht. Ik kan er niets over zeggen zonder een mistig gevoel te krijgen, waarbij allerlei woordcombinaties mogelijk worden zonder dat ze dadelijk iets betekenen. Het gaat hierboven dus niet over de gelijkenis, de voorstelling, het discours, de epistèmè, de archeologie van het denken, de structuren, de vervangbare knooppunten in die structuren; niet over de manier waarop de geschiedenis haar wetten heeft opgelegd aan de analyse van de produktie, niet over Adam Smith, die een principe van orde schijnt te hebben geformuleerd dat niet langer te herleiden valt tot een analyse van de voorstelling, of zoiets; en ik zou helemaal niets zinnigs weten te berichten over de moderne economie die, volgens Foucault, zegt dat niet het geld maar de arbeid de waarde van de goederen meet, waarbij z.i. de doorzichtigheid van de voorstelling teloor schijnt te zijn gegaan. Het is alles ongein en vermoeienis, en er kan beter over worden gezwegen. Maar dan toch alleen op voorwaarde dat de filosofen zelf korte en duidelijke metten maken met de oplichters in hun midden.

Eindnoten:

1 Het artikel heet *Smoke of Leets* en staat in 'De Economist', nr. 5, 1974. Leets is het omgekeerde van staal, een soort kauwgom, dat een rol speelt in de robinsoniaanse denkwereld.

56. Amerika en de KLM*

Wat de Amerikanen met de KLM en de Zweedse SAS van plan zijn is niet mooi en ook niet verstandig, maar zou er toch geen aantrekkelijke kant aan zitten? Het opperen van de vraag lijkt haast op landverraad. De stemming in de kranten is er een van grote bitterheid en hevig gekwetste nationale trots. Wát! Onze KLM! Ze denken zeker dat we achterlijk zijn! Zelfs Opland schaart zich, in de Volkskrant, bij het chauvinistische clubje, en schildert de Nederlandse luchtvaart af zoals hij denkt dat de Amerikanen dat verschijnsel zien: antiek toerisme.

Nu geloof ik helemaal niet dat de Amerikanen de KLM voor ouderwets verslijten; ze zien er gewoon een concurrent in die ze zich op de Atlantische route van het lijf willen houden. De manier waarop ze dat doen is al bekend uit de tijd van Cromwell: eigen vervoer met eigen schepen. Destijds begonnen we over zoiets een oorlog.

Nu zou kunnen worden overwogen om iets vreedzaams terug te doen. De Panam wil met meer en grotere jumbo's op Schiphol gaan vliegen? Wij zouden best kunnen besluiten om geen jumbo's op Schiphol te laten. Ik heb het gevoel dat ik eigenlijk best voor zo'n verbod zou zijn, niet zozeer om de Amerikanen dwars te zitten, maar omdat jumbo's luide ruimtevreters en energieverspillers zijn.

Het verbaast me eigenlijk dat het hele argument van het lawaai, de energie en de ruimte zo weinig in deze discussie wordt vernomen. Wij hebben een regering die voorstander heet te zijn van selectieve groei; en het luchtverkeer is een van de eerste bedrijfstakken die in die gedachtengang teruggedrongen moet worden. Het is bijzonder moeilijk om

* Het Parool, februari 1975.

zoiets voor elkaar te krijgen; maar nu komt de Panam ons een handje helpen.

Jawel, hoor ik u zeggen, maar de halvering van de KLM-vluchten over de oceaan gaat ons geld kosten, en werkgelegenheid. Er worden, volgens het ministerie van verkeer en waterstaat, tussen de 600 en 1500 mensen overbodig, alleen al bij de KLM; daar komen dan nog andere ontslagen bij in verwante bedrijfstakken. En Nederland moet jaarlijks zo'n 35 à 50 000 Amerikaanse toeristen missen.

Dat zijn, op het eerste gezicht, geen prettige dingen, maar dan toch alleen omdat ze zo snel en abrupt over ons komen. Op wat langere termijn kan het verlies aan werkgelegenheid bij de KLM worden opgevangen door de groei in het luchtverkeer, die iedereen nog schijnt te verwachten. Er wordt immers nog altijd gepraat over een tweede grote luchthaven, en over een vijfde baan bij Schiphol, en meer van die verkeerde vormen van economische groei.

Op de lange duur kan de halvering van het Nederlandse verkeer over de oceaan alleen maar bijdragen tot een rustiger ontwikkeling. Zouden we de expansie zijn gang laten gaan dan dreigt het schrikbeeld van een vertienvoudiging van de vliegerij tegen het jaar 2000 - een afschuwelijke voorspelling, gedaan in het jaar 1972 door de mensen van Schiphol, en gepubliceerd in een rapport dat intussen in een la is verdwenen, maar het idee schijnt nog te leven. Ik heb het destijds een heel zieke gedachte genoemd.

Ook die Amerikaanse toeristen die we nu misschien niet in Nederland zullen krijgen vormen niet zo'n ramp als men in VVV en horecakringen schijnt te menen. Nederland is een vol landje, en hoewel Amerikaanse toeristen aardige mensen zijn die een bepaalde folklore met zich mee brengen, hoeven we toch niet in snikken uit te barsten als ze in wat kleinere getallen het land overstromen. Trouwens, het valt nog niet dadelijk in te zien waarom er hier zoveel minder Amerikanen zullen komen als de vluchten van de KLM worden beperkt. Wie, in Baton Rouge of San Francisco, besluit dat hij de Nachtwacht of het Vondelpark wil zien, kan dat plan toch wel uitvoeren. Ook omgekeerd kunnen Nederlanders, die per vliegtuig naar New York willen alle dagen de trip maken, en dat zal ook wel zo blijven. Er wordt nog genoeg over de oceaan gevlogen. Heen en terug, het kost tonnen kerosine, de vliegtuigen zijn half leeg; als er iets verspilling genoemd mag worden dan is dat het wel. Het spreekt vanzelf dat de beperking van het luchtverkeer liever op een andere manier zou moeten gebeuren; niet door eenzijdige maatregelen, die de internationale samenwerking bederven. Ik vind het dom van de Amerikanen. Maar we zouden van de nood een deugd kunnen maken en aansturen op multilaterale regelingen tot indamming van een van de meest ongewenste uitwassen van de economische groei.

Terwijl de ene minister uit dit kabinet zich inspant om het KLM-verkeer in stand te houden schrapt zijn collega van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening een rijtje wegenplannen. Een prima idee. De nieu-

we weg van de Noordoostpolder naar Groningen gaat niet door. Ik zou dat betreurenswaardig vinden als het daardoor onmogelijk werd om per auto van Groningen naar Lelystad te rijden. Maar die mogelijkheid is er nu ook, en er zal wel geen verandering in komen. Nederland ligt stikvol wegen-het is onzin om er nog meer bij te bouwen.

Toch zou men ook tegen het besluit van minister Gruijters soortgelijke bezwaren kunnen aanvoeren als tegen de halvering van het Atlantische KLM-verkeer. De beperking van de wegenbouw zal stellig ten koste gaan van de werkgelegenheid in die bedrijfstak. Misschien zal het toerisme onderweg ook wel nadelig worden beïnvloed. Gelukkig maken we daar geen punt van. Je kunt in naam van de werkgelegenheid ook al te rare dingen doen.

Wat er overblijft van onze nationale woede over de Amerikaanse voornemens is, vrees ik, overwegend nationale trots. De Flying Dutchman, weet u wel. Ik vind dat sentiment niet iets om bijzonder trots op te zijn.

57. Winst*

Onlangs heb ik iets geschreven over de ergernis die zich van sommige mensen meester maakt nu de werkloosheid blijkbaar niet voldoende door ‘de economie’ kan worden bestreden. Ik beweerde toen dat ‘de economie’ eigenlijk maar voor één type werkloosheid een makkelijke oplossing heeft, en dat is voor werkloosheid die het gevolg is van onderbesteding in het binnenland. Die kan worden weggewerkt door aantrekkelijke maatregelen zoals belastingverlaging en verhoging van de overheidsuitgaven. Andere vormen van werkloosheid zijn veel lastiger te bestrijden.

Ik heb daar veel brieven op gekregen, sommige boos, andere vragend. De ooze brieven komen er vaak op neer dat men de brenger van slecht nieuws wenst te straffen. Ook vergeten sommige debaters dat ‘de economie’ eigenlijk geen andere taak heeft dan ons inzicht in de werkelijkheid te vergroten. De wetenschap, als men dat woord hier wil gebruiken, is niet verantwoordelijk voor die politieke beslissingen en geeft ook geen politieke adviezen. De theorie leert ons niet of we al dan niet een metro moeten aanleggen en evenmin of we de lonen in de hand moeten houden om werkloosheid te voorkomen.

Dat gebrek aan politieke kracht van de economie zit onder meer hierin, dat iedere beleidsbeslissing sommige mensen bevoordeelt en andere benadeelt, en de wetenschap kan nu eenmaal moeilijk kiezen tussen deze twee groepen belanghebbenden. (Heel duidelijk is dit het geval bij de metro!) Ik weet wel dat dit idee van een niet-politieke wetenschap sommige mensen tot hevige woede brengt, maar dat ligt aan die mensen.

Veel interessanter waren de brieven die zeiden: je vertelt ons nu een paar dingen die ‘de economie’ niet kan helpen, maar je verzwijgt dat

* Het Parool, 13 maart 1975.

er iets mis is met die economische inzichten, die de wetenschap eigenlijk had moeten leveren. Zitten er geen lelijke gaten in de wetenschap? En inderdaad, op dat punt valt er, helaas, veel te melden.

Van de vele leemten in onze kennis noem ik er één, die voor de werkloosheid van groot belang is: de economie vermoedt dat er een bepaald winstniveau moet bestaan, wil de produktie blijven doordraaien op het niveau van volledige werkgelegenheid. Maar wij weten niet precies hoe hoog die winsten moeten zijn. Er valt wel wat over te theoretiseren, maar we kennen de kwantitatieve verhoudingen niet, en bovendien gebeurt er in de werkelijkheid iets dat je op grond van sommige theorieën niet zou verwachten.

De simpele theorie is als volgt: als een ondernemer nieuwe machines koopt, verwacht hij een winst per eenheid geïnvesteerd vermogen (rendement) die na aftrek van belastingen, tenminste gelijk is aan de rentevoet. Anders zal hij de investering liever achterwege laten. Bovendien moet hij wat extra winst, boven de rentevoet, in het vooruitzicht hebben, om zijn risico's goed te maken. Als dus de rendementen naar het peil van de rentevoet zakken, flauwen de investeringen af; dan stagneert de boel en komt er werkloosheid.

Deze simpele gedachtengang klopt niet erg met de werkelijkheid. De rendementen zijn in verschillende landen, en ook in Nederland, voortdurend gedaald en ze liggen hier en daar royaal beneden de rente. De oorzaak daarvan ligt o.a. bij de looninflatie en bij de belastingen. Dat was al zo in de jaren zestig. Toch was er toen nog volledige werkgelegenheid, de produktie draaide op volle toeren en groeide bovendien van jaar op jaar. Op het eerste gezicht een raadsel.

Het raadsel is deels op te lossen, als we bedenken dat de ondernemer bij zijn investeringsbeslissing ten dele wordt gedwongen door de technische ontwikkeling, zodat hij ook bij lage rendementen wel door moet gaan met vernieuwen, anders gaat het bedrijf er aan. Bovendien let de ondernemer op het verwachte rendement van nieuwe machines - het oude stuk van het bedrijf heeft vaak een lager rendement, en dat zijn de rendementscijfers die gemeten worden en die dan beneden de rentevoet zijn gedaald.

Inderdaad kunnen we zo begrijpen waarom er in de jaren zestig meer is geïnvesteerd dan we op het eerste gezicht zouden verwachten, maar helemaal sluitend is het verhaal toch niet. Het berust namelijk op een voortdurende afwijking tussen de rendementen van nieuwe machines en van oude, en deze afwijking heeft op den duur vervelende gevolgen. De werkgelegenheid in de oude delen van de fabriek wordt er door aangetast, en de ondernemer gaat zich meer en meer de gevangene van het verleden voelen. Hij moet blijven investeren omdat hij het vroeger heeft gedaan, en dat terwijl die oude investeringen eigenlijk zijn tegengevallen. (Van macht en onmacht gesproken: het be-

staan van een onderneming maakt veel ondernemers machteloos. Willen sommige critici van de huidige maatschappij daar ook eens even over nadenken?) Door die dwang van het verleden ontstaat makkelijk een pessimistische stemming die slecht is voor de werkgelegenheid.

Het lijdt dan ook geen twijfel dat een deel van de huidige moeilijkheden, en speciaal van de werkloosheid, aan dit soort oorzaken is toe te schrijven. Ze zijn zelfs later gekomen dan veel economen hadden voorspeld. Maar wij weten nog steeds niet welk deel van de werkloosheid op rekening van de lage rendementen komt, en we weten nog minder hoeveel rendementsverhoging nodig zou zijn om het economisch leven weer op gang te krijgen. Daar komt bij dat het ene bedrijf het andere niet is; sommige sectoren maken nog wel voldoende winst, en daardoor zijn gemiddelde rendementscijfers niet erg behulpzaam.

De leemten in de economische theorie zitten naar mijn mening vooral bij de invloed van de winst, en speciaal bij de kritieke waarde van de winst die nodig is om de vaart in de investeringen te houden. Misschien komt dat ook wel omdat psychologie en economie hier zo nauw vervlochten zijn. Zoveel is zeker, dat we op dit essentiële punt geen voorspellingen kunnen doen waar de politici houvast aan hebben.

P.S. Sprekende over voorspellingen moet ik iets goed maken. Ik heb in een vorig nummer van deze krant geschreven dat de gedaalde woningbouw mij zo tegenviel. Daar was het op zijn plaats geweest om te vermelden dat er in Nederland economen zijn die dit al tenminste tien jaar lang hebben zien aankomen. Het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, en speciaal zijn oprichter, prof. Hendriks, hebben in het ene rapport na het andere voorspeld dat deze produktiedaling en deze werkloosheid zouden optreden. Mijn teleurstelling wijst er dus op dat zelfs de economen niet goed naar de economen luisteren.

58. De modale werknemer*

Er staat weer eens iemand centraal in Nederland. Niet iedereen zal het gemerkt hebben, maar de Haagse Post heeft een tijd geleden de heer P. Bodemeyer geïnterviewd, en sindsdien duikt deze werknemer van de Hoogovens nogal eens op in de discussie over de welvaart in Nederland. Bodemeyer legde uit dat het met de welvaart van zijn gezin nogal tegenvalt. Je hoort er wel over praten, zei hij tegen de mannen van de Haagse Post, maar thuis merk je er niet veel van. De gewone arbeider ziet allerlei welvarends om zich heen, op straat, in de etalages, maar het is zijn eigen welvaart niet.

Dat standpunt is begrijpelijk. Bodemeyer is namelijk een van de zoge-

* Het Parool, 1 mei 1975.

naamde ‘modale werknemers’, dat wil zeggen een groep inkomenstrekkers, waar er zéér veel van zijn. In de statistiek heet dat de ‘modus’; het is iets dat terecht ‘centraal staat’; al vind ik dat een lelijke, zij het populaire uitdrukking. Bij een scheve verdeling (en de inkomensverdeling is scheef) ligt de modus lager dan het gemiddelde. De gemiddelde welvaart ligt dus wat hoger dan die van Bodemeyer. Nog weer hoger is het reële inkomen van de mensen die de welvarende toon aangeven; zij varen en rijden, en logeren in hotels, op een manier die de Bodemeyers opvalt, en tot minder vrolijke gedachten stemt. En zulks vooral omdat de gewone mensen in Nederland met voortdurende welvaartstekorten te kampen hebben. Ze hebben het niet breed.

Wat is hier tegen te doen? Twee dingen. De inkomens gelijker maken. Dat maakt Bodemeyer weliswaar niet veel rijker, want er valt niet genoeg te herverdelen. Misschien gaat hij er, met ingrijpende nivelleringsmaatregelen, een procent of tien op vooruit, en dan is het afgelopen. Wel wordt zodoende de welvaart van anderen weggenomen die Bodemeyer het gevoel geeft dat hij aldoor achterblijft. De luxe verdwijnt. Of dat goed of slecht is valt niet makkelijk te zeggen.

Zoals bij sommigen bekend is, gaan we in Nederland in deze nivellerende richting, maar het gaat langzaam en daardoor geloven velen het niet. Dit misverstand wordt door diverse bladen in de hand gewerkt. De Haagse Post is één zo'n blad. De Volkskrant eveneens. ‘De rijken worden steeds rijker en de armen steeds armer’. Waar is dat niet, maar het ligt lekker in het gehoor. Zo neemt het onbehagen toe, en Bodemeyer wordt er niet vrolijker van. We zouden dus eigenlijk zulke leugens niet moeten verspreiden, maar vooral aan de linkerzijde ziet men in deze propaganda iets heel vooruitstrevends.

De feiten over de nivellering zijn op verschillende manieren weer te geven. De simpelste: de minimumlonen stijgen sterker dan de gemiddelde lonen, en deze weer sterker dan de hogere salarissen. In 1973, bijvoorbeeld, steeg het reële minimumloon met ruim vier procent, het ‘modale’ inkomen met anderhalf procent en een salaris dat vier keer zo hoog is als dat van Bodemeyer ging er met minder dan één procent op vooruit. De AOW'ers daarentegen lopen sterk op het gemiddelde in; een stijging van acht procent in 1973.

In 1974 is het inkomen van de Bodemeyers gestegen met twee en een half procent, maar de hogere salarissen gingen reëel achteruit. Uit deze cijfers blijkt dat de gewone werknemer terrein verliest aan de mensen met minimuminkomens. Hij is, in die zin, zelf slachtoffer van de nivellering. Maar Bodemeyer loopt in op de hogere salarissen, wat hij misschien niet in de gaten heeft. Zijn onbehagen zou eigenlijk moeten afnemen, maar het lijkt niet waarschijnlijk dat dat gebeurt.

De tweede methode om Bodemeyer welvarender te maken is de groei van ons aller reële inkomen, waaronder het zijne. Dat neemt de verschillen niet weg, maar het maakt ze misschien acceptabeler. Deze methode wordt tegenwoordig van alle kanten beschreven als gevaar-

lijk, reactionair of tot mislukken gedoemd (Club van Rome). Bovendien hebben veel mensen het gevoel dat het reële inkomen tegenwoordig niet meer groeit. We beleven slechte tijden, en we gaan er op achteruit. Ook dit laatste idee komt uit vele kranten op de lezer af.

Opnieuw: dat is niet waar. Het reële inkomen, dus na aftrek van de prijsstijging, en na aftrek van belastingen, van de modale werknemer stijgt in Nederland nog aldoor, ook in de hongerige jaren zeventig. Er zijn nauwkeurige cijfers over bekend. Die wijzen op een voortdurende toename. In ieder socialistisch of communistisch land worden zulke feiten er goed ingehamerd, opdat de Bodemeyers zullen beseffen dat de regering het beste met hen voorheeft. Bij ons staat het slechte nieuws op de voorpagina's: stijgende prijzen, werkloosheid; de krantelezer krijgt de indruk dat zijn koopkracht daalt. Achterin de krant staan nog wel eens wat *cijfers* over de inkomens, maar die vallen niet op.

Het reële inkomen na aftrek van belastingen is, ook bij de modale werknemer, in de slechte jaren zeventig toch nog aardig gestegen. In totaal met een procent of tien. Dat is ongeveer evenveel als de modale werknemers er op vooruit zouden gaan als we de mensen met de hogere inkomens zouden nivelleren tot het peil van Bodemeyer. Ik denk dat de meeste mensen deze cijfers niet kennen. Toch zijn ze makkelijk te achterhalen. Iedere economische journalist weet er van. Wie schrijft alsof deze cijfers niet bestaan, is ofwel dom ofwel te kwader trouw.

Wat wil ik hier nu precies mee zeggen? Allereerst: de werkelijke feiten omtrent de modale werknemer staan maar zeer ten dele in bladen als de Haagse Post. Daar wordt wél goed uitgelegd dat het er met zijn welvaart nog niet zo best voorstaat, en dat anderen méér verdienen dan hij; maar enkele eenvoudige waarheden omtrent de groei van het inkomen en het effect van de herverdeling komen niet erg helder op de lezer over. Bodemeyer is altijd de klos - dát wil men ons laten geloven.

Vervolgens wil ik onder uw aandacht brengen dat de tijden wel slecht zijn, maar niet zo slecht als veel mensen denken. Het reële inkomen van de Nederlandse bevolking als geheel stijgt nog steeds. Er is in die zin bepaald geen depressie aan de gang. Dat is een schrale troost voor de werklozen. Hun inkomen is gedaald, samen met dat van de obligatiehouders en van veel zelfstandigen. Het gezelschap van de slachtoffers is gevarieerd, maar het omvat niet de gewone arbeiders. Daarom behoort in de economische politiek van het ogenblik niet de ‘gewone arbeider’ prioriteit te krijgen. Hij mag dan ‘centraal staan’, maar anderen hebben ergere problemen.

Tenslotte: de Club van Rome heeft ons nu wel aangezegd dat de groei vast zal lopen, maar die voorspelling is nog niet uitgekomen. We kunnen dat goed vinden of verkeerd; het feit wordt er niet anders door.

Ik geloof dat op den duur stellig een vertraging van de produktiegroei zal optreden. We hebben nog wat tijd om het proces om te buigen, zodat de nulgroei ons niet hoeft te overvallen. Tegen die tijd wordt de positie van Bodemeyer weer geheel anders. Maar voorlopig is hij nog een onderdeel van de groeiende maatschappij.

59. Angsten in soorten*

De mensen hebben recht op hun eigen angsten, en de maatschappij voorziet overvloedig in deze behoefte. Heel vroeger waren ze bang voor hel en verdoemenis, voor de pest en voor de invallen van barbaarse volken. In de vroege jaren vijftig waren we bang voor de atoombom, voor de atoomstraling vooral, voor de werkloosheid en iets minder voor de invallen van barbaarse volken. In de jaren zestig kwam voor het eerst op grote schaal de angst naar voren dat de insekten en de vogels uitgeroeid gingen worden, en de mensen ook wel, terwijl de barbaarse volken op schrikaanjagende wijze aan de gang bleven.

Tegenwoordig zijn de bommen wat op de achtergrond geraakt, wat vreemd is want ze liggen meer dan ooit in grote hoeveelheden voor het grijpen, en nu zijn we bang voor de vervuiling van de oceanen, het (naar keuze) opwarmen of afkoelen van de dampkring, het opraken van de grondstoffen, en nog een paar dingen meer (zoals het geweld in de straten van Amsterdam, hoewel niet iedereen daarbij aan hetzelfde denkt). In grote delen van de wereld bestaat een allesoverheersende angst voor de honger. Bij ons niet; maar daar is, sinds kort de vrees voor werkloosheid weer erg op de voorgrond gekomen, en niet zonder reden.

Een verschil met oude tijden is dat de ondernemingsgewijze aanmoediging van de angst een zeer hoge produktiviteit heeft bereikt. Neem bijvoorbeeld de uitgeverij Het Spectrum; wel verre van de mensen zoet te houden met kapitalistische fondant, zoals de neomarxisten zeggen, stort dit bedrijf de ene onheilsboodschap na de andere over ons uit. In 1972 kwamen ze met de vertaling van 't eerste rapport van de Club van Rome; verleden jaar met een schrikaanjagend boekje van Robert Heilbroner (*Onderzoek naar onze toekomst*), waarin de boodschap van overbevolking, mondiale vervuiling, honger, schaarste-oorlogen, terreur met kleine en grote atoomwapens, en dictatuur nog eens krachtig werd uitgedragen. En binnenkort staat ons een vertaling te wachten van de *Second Great Crash* van N. Mcrae en A. Cairncross. Dat gaat over de dreiging van een wereldcrisis. Het boek is zeer geschikt om de angst van veel mensen nog eens flink aan te scherpen. Wie nerveus wil worden wordt publicistisch op zijn wenken bediend.

* Het Parool, 28 juni 1975.

Ik bedoel daarmee niet dat Mcrae en Cairncross helemaal ongelijk hebben. Ze behandelen een uiterst serieus probleem: het onttrekken van oliegeld aan de circulatie. De OPEC-landen verzamelen massieve hoeveelheden internationaal betalingsmiddel, en ze zien geen kans om dat geld te besteden. Dat lokt een economische depressie uit. Het punt is dus niet zozeer dat de olieconsumerende landen door de olieprijsverhogingen wat armer worden - dat zou voor de rijke landen niet zo erg zijn (voor de ontwikkelingslanden natuurlijk wel). De dreiging zit hier, dat wij onze bestedingen verminderen terwijl de olieleveranciers ze niet verhogen.

Ze hebben een te geringe ‘absorbtiecapaciteit’. Ze kopen er wapens mee - de slechtst denkbare bestemming, maar althans een die de koopkrachtstroom nog wat op gang houdt. Verder kopen ze industriële apparatuur en ze laten werken uitvoeren, maar dat zet in totaal onvoldoende zoden aan de dijk omdat de olielanden te klein zijn. Uitzonderingen zijn Iran en Indonesië, maar er blijft toch te veel geld over, speciaal bij de Arabieren. Dat zoekt een uitweg op de kapitaalmarkten, maar die beleggingen zijn goeddeels van zodanige aard dat er geen inkomensstroom mee wordt opgewekt. Zo ontstaat de onderbesteding en deze is volgens Mcrea en Cairncross al begonnen. De toenemende werkloosheid is er een gevolg van.

Daar bovenop komen dan nog 'n paar nare dingen. De landen met betalingstekorten krimpen hun binnenlandse vraag in en maken daardoor de depressie erger. Bovendien raakt de kapitaalmarkt door al dat zwevende oliegeld makkelijk ontregeld; banken komen ruim in hun liquiditeiten, maar die kunnen plotseling worden weggetrokken, en dan volgen de gevaarlijke bankfaillissementen (Herstatt). De speculatie verstoort de geldmarkt nog verder. Er dreigt voortdurend een hevige crisis. Die komt dan bovenop de reeds bestaande depressie. Mcrea en Cairncross menen dat geen enkel land de dans zal ontspringen.

Ze hebben eigenlijk ook geen remedie bij de hand; weliswaar vinden ze dat er een betere samenwerking tussen de centrale banken moet komen, maar dat is niet afdoende. Geen vrolijke verhalen dus, en of de centrale verwarming zal blijven branden is nog maar de vraag. Het lijkt me toe dat er ook wel een minder pessimistische visie mogelijk is; het oliegeld bedraagt namelijk maar een fractie van de wereldkapitaalbehoefte. Een verstandig beleid zou moeten mikken op een transformatie van de oliedollars, via het Internationale Monetaire Fonds, of een andere instelling, in constructieve beleggingen. Vooral de ontwikkelingslanden hebben aan zo'n transformatie dringend behoefte. Daar zijn ook plannen voor (o.a. van Witteveen, die het Internationale Monetaire Fonds beheert), maar de ontwikkeling gaat nog niet hard in die richting. Wat wel gebeurt is dat de regeringen van Engeland, Italië en Frankrijk kolossale bedragen opnemen om hun begro-

tingstekorten te dekken, en zo komt het geld weer in de circulatie. Ook andere landen zullen dat gaan doen, en dat helpt wel wat.

Mijn eigen angst is hoofdzakelijk van andere aard. Ik ben bang dat de geldmacht van deze nieuwe rijken de wereldpolitiek in het ongerede zal brengen. De Arabieren hebben er geen belang bij om de wereld in een depressie te duwen, maar zij kunnen ons wel langs de afgrond van zo'n depressie laten lopen en ons daarmee chanteren. Ze zullen de monetaire druk gebruiken tegen het meest beschaafde en meest geisoleerde landje ter wereld, en ook al lopen ze Israël niet meteen onder de voet, dan is deze chantage toch iets zo afschuwelijks dat ik het er af en toe erg benauwd van krijg.

Als er één conclusie uit het voorgaande is te trekken, dan is het dat de Westelijke landen nauwer moeten samenwerken. Zo zou men in Europa eens ernstig moeten nadenken over het samensmelten van de Europese valuta's in één Europese munt - een plan dat door velen als ronduit idioot wordt beschouwd. Het zou ook lang niet alles oplossen, maar het is althans iets. En verder zijn alle vormen van anti-amerikanisme in de wereldpolitiek uit den boze, want alleen door samenwerking met de Verenigde Staten kunnen we dit probleem van het recycleren de baas. Het eigenzinnige en kortzichtige optreden van landen als Frankrijk in monetaire zaken verergert de dreiging. Maar verder vallen er weinig simpele lessen uit dit verhaal te trekken.

We zullen, net als vroeger, met de angst moeten leven.

60. Kanttekeningen bij de groeidiscussie*

1. Diverse opinies

De discussie over de economische groei is wat geluwd omdat werkloosheid, betalingsbalanstekorten en hevige inflatie actueel zijn geworden. Maar het probleem blijft. Sinds de verschijning van het sombere rapport van de Club van Rome (*The Limits to Growth*, 1972, door Dennis L. Meadows en medewerkers) zijn soortgelijke rapporten verschenen met een toch wel andere visie. Ik bedoel het tweede rapport van de Club van Rome (*Mankind at the Turning Point*, 1974, van M. Mesarovic en E. Pestel); hierin wordt geen nul-groei aanbevolen, maar ferme expansie van de voedselproduktie. Nog weer andere geluiden komen uit Latijns-Amerika; er bestaat een rapport (1974) van de Argentijnse Fundación Bariloche (dat besproken wordt door O. Rademaker in de ESB van 12 februari 1975; mijn kennis ontleen ik vooral aan dit artikel). Vervuiling en uitputting van grondstoffen blij-

* Socialisme & Democratie, september 1975.

ven in deze Latijns-Amerikaanse visie op de achtergrond, en de bevolkingsgroei wordt niet zo dreigend geacht als in *The Limits to Growth*. Sommige economen, zoals Rober Solow ('Is the End of the World at Hand?' in *The Economic Growth Controversy*, 1973) en Wilfred Beckerman (*In Defense of Economic Growth*, 1974) blijven vrij optimistisch omdat zij vertrouwen op het prijsmechanisme en de technische vooruitgang. De nul-groei is tot nu toe nergens bewust nagestreefd, maar kwam wel over ons door de teruglopende conjunctuur. Die ervaringen waren pijnlijk en deden niet verlangen naar politieke experimenten in de geest van Meadows en de zijnen. Trouwens, onmiddellijk na het verschijnen van het eerste rapport verklaarde het Nederlandse lid van de Club van Rome dat het nooit de bedoeling was geweest, de produktie te stabiliseren; wél de bevolking, maar niet de welvaart. Inderdaad is het rapport (zie hierna) vaag over deze kwestie. De verwarring in de discussie wordt ten onzent deels ondergesneeuwd door de uitvinding van het begrip 'selectieve groei'; iedereen vindt dat dit iets moois is, maar ieder verstaat er het zijne onder. Anderzijds kampen we met nodeloze tegenstellingen omdat over het groeibegrip enkele misverstanden bestaan. Bijvoorbeeld: het zou een *moeilijk* begrip zijn, op vele manieren uit te leggen. Nu, dat valt mee.

2. Economische groei

Daarmee kan worden bedoeld a. inkomens- of produktiegroei (in de regel per hoofd) of b. groei van de welvaart (= behoeftebevrediging). De tegenstelling tussen a. en b. wordt door de vijanden van het kapitalisme schromelijk overdreven. Ze zeggen dagelijks dat produktie-voor-de-winst in strijd is met produktie-voor-de-behoefte, en vergeten dat ondernemers bereid zijn op hun knieën naar de klanten toe te kruipen. Wat de berekening van het nationale inkomen betreft: inkomen is *toegevoegde* waarde, en deze waarde weerspiegelt, onder zekere voorwaarden weliswaar, de behoeftebevrediging. Anders gezegd: het produkt moet op de markt verkocht worden en levert dan een waarde boven de kosten. Alleen verliesgevende produktie-voor-de-markt schept een tegenstelling tussen groei en satisfactie. Produktie in de collectieve sector werd vanouds geacht per definitie welvaartsverhogend te werken (democratische beslissing), hoewel juist op dit punt de laatste tijd eigenaardige twijfels rijzen (mede veroorzaakt door roerige gebeurtenissen zoals rondom de Amsterdamse metro).

Produktie- en welvaartsgroei vallen niet *altijd* samen. Er mogen geen externe effecten optreden; de kosten moeten correct berekend worden; de behoeften mogen niet met de produktie op drift raken. Deze drie condities kunnen produktiegroei en welvaartsgroei uiteendrijven, maar voor het overige werkt de groei van inkomens en produktie gunstig op de welvaart. De meeste mensen willen wel graag wat meer reele koopkracht, ook in Nederland. De vakbeweging heeft daar terecht

op gewezen, en dat standpunt komt niet als een verrassing voor de meeste economen, die al op bladzijde één van hun leerboeken hebben vernomen over ‘oneindige’ behoeften. Die oneindigheid is overigens overdreven (en straks zal ik de vakbeweging ook nog wel kritiseren); maar een feit blijft dat het verlangen naar meer welvaart, ook in Nederland, niet bij voorbaat als onredelijk of immoreel kan worden afgedaan.

3. Moralistische standpunten

Sommige moralisten verwerpen de economische groei omdat ze menen dat deze alleen ‘materieel’ zou zijn. Uit het bovenstaande volgt dat dit een misverstand is. De welvaart is een psychische grootheid (niet de auto, maar het rijgenot). Bovendien wordt welvaart ook teweeggebracht door immateriële dingen, zoals een concert. Ander moralisten verwerpen de economische groei omdat zij vinden dat mensen überhaupt niet naar dit soort satisfactie moeten streven. Dan wordt een sober leven aanbevolen: wandelen, zang en dans, fluitspel, stille overpeinzing. Dit is een legitiem standpunt, maar strijdig met hetgeen de meeste mensen voor zichzelf willen. Zeer verwarrend is dat sommige aanhangers van de nieuwe soberheid bijzonder *dure* behoeften aanprijzen, zoals stil wonen in de vrije natuur; de natuur is immers in Nederland uitermate schaars geworden. Wie zelf temidden van de laatste resten ongerept Nederland woont, moet goed beseffen dat hij een formidabel beslag legt op de nationale middelen. Het past hem niet smalend te spreken over de man die dat beslag legt door in een Mercedes rond te rijden.

Intussen is er niets tegen om soberheid te propageren. Ik wilde wel dat de overheid dat deed. De welvaart kan worden vergroot door de behoeften in te krimpen, dat weet iedere econoom. Verlaging van onze ambities kan ons te pas komen als straks de harde knelpunten van de produktiegroei opduiken. Anders gezegd: als we onze behoeften niet tijdig afremmen wordt de ombuiging straks des te moeilijker, dus moeten we er nu al mee beginnen.

4. Vervuiling

De externe effecten (vooral: vervuiling) drijven een wig tussen produktiegroei en welvaartsgroei, zoals A.C. Pigou reeds vijftig jaar geleden wist uit te leggen. Sindsdien is de vervuiling venijniger en massiever geworden; het eerste rapport van de Club van Rome ziet er een dodelijke bedreiging in. Het wordt op één lijn gesteld met de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, en het is er bovendien mee verweven (bijvoorbeeld: als de olie opraakt vervallen we in nucleaire vervuiling of in de afbouw van kolenlagen die ook heel slecht voor het milieu is).

Over de ernst van dit gevaar lopen de meningen vrij ver uiteen. De optimisten menen dat schonere produktieprocessen binnen ons bereik liggen, en dat het vooral de oude fabrieken zijn die stinken en het water vervuilen. De redding van het milieu gaat, in deze visie, natuurlijk wel geld kosten. Ook ontkent deze redenering niet dat de overheid krachtig moet ingrijpen; er zal hier en daar fors omgeschakeld moeten worden. Het is in deze gedachtengang dus prima dat de Club van Rome op het gevaar heeft gewezen; maar geen paniek! Een paar procent van het nationale inkomen (hooguit drie of vijf) en de vervuiling is goeddeels bezworen. Niet voor honderd procent natuurlijk, maar dat is nu precies wat de economie ons leert: je moet nooit 100% prioriteit aan één doelstelling geven, maar *afwegen*. Vroeger waren steden en fabrieken trouwens ook niet schoon. Londen is schoner dan in de jaren vijftig. Er zwemt weer - het wordt haast vervelend om het te herhalen - zalm in de Theems (of was het een andere vis?).

Aldus de optimisten. Maar ten onzent is R. Hueting van mening dat in Nederland geen toeneming van activiteit kan plaatsvinden zonder aanzienlijke functieverliezen van het milieu. We kunnen wel meer produceren, maar dan daalt de welvaart, omdat de ‘nieuwe schaarste’ (aan milieufuncties) de overhand heeft gekregen op de ‘oude schaarste’ (aan geproduceerde goederen en diensten). En dit sombere geluid slaat reeds op de puur ruimtelijke aspecten van het vaderlandse landschap: redelijk schoon water, een gevarieerde natuur, hier en daar betrekkelijke stilte. Hueting heeft het niet zozeer over stralingsgevaar of thermische vervuiling. Wie daarover nadenkt komt makkelijk tot nog somberder conclusies.

Opmerkelijk is dat een optimist als W. Beckerman een optimalisatieregel aanbeveelt voor het milieubeleid (de marginale sociale baten van iedere activiteit moeten gelijk zijn aan de marginale sociale kosten, inclusief die van vervuiling en uitputting) die formeel gelijk is aan de regel die Hueting aanbeveelt (de som van totale eliminatiekosten van de vervuiling plus de financiële schade en de compensatiekosten, plus een moeilijk te schatten component voor de toekomstige schade, moet minimaal zijn). Maar de diagnose is toch geheel anders; Hueting spreekt over functie*herstel* en ziet in Nederland geen mogelijkheden voor welvaartsvergroting anders dan door behoefteverschuiving. Beckerman suggereert een perspectief voor meer welvaart op alle fronten, ook in de ontwikkelde wereld.

Er is dus een ernstig meningsverschil, maar dat betreft gelukkig niet het milieu*beleid*. In beginsel vindt haast iedereen dat de overheid krachtig moet optreden met heffingen, lozingsverboden, vestigingsverboden voor hevige vervuilers, reinigingsgeboden. Niet eens is men het echter over de nul-groei - sommigen willen haar terwille van het milieu nastreven, anderen niet. Daarover nader (sub 6).

5. Uitputting

Produktiegroei en welvaartsgroei kunnen ook uit elkaar worden gedreven doordat sommige produktiekosten niet meegeteld worden. Dit doet zich niet alleen voor bij de vervuiling en het milieubederf, maar ook bij de uitputting van grondstoffenvoorraden. Op die voorraden moet eigenlijk afgeschreven worden; de afschrijving moet aan de overheid ten goede komen via een heffing. Economen zullen verwachten dat de daardoor ontstane prijsverhogingen het verbruik remmen. Althans: bij grondstoffen die *vervangen* kunnen worden door andere. (Helaas is de meest problematische grondstof, te weten olie, op korte termijn moeilijk vervangbaar.) Niet-economen verliezen de vervangingsmogelijkheid wel eens uit het oog, en daardoor ontstaat een eerste meningsverschil; want zij begrijpen de bedoeling van de heffing niet. Zij zien haar als een boete, of als een methode om zuiveringsinstallaties te financieren. Primair is de heffing een prikkel tot substitutie. Wie tegen de heffing is wijst vaak ook op haar ongunstige effect op de inkomensverdeling.

De dreiging van de grondstoffenuitputting wordt evenals die van het milieu ook in ander opzicht zeer verschillend beoordeeld. Zoals bekend kwam het eerste rapport van de Club van Rome met schrikwekkend korte uitputtingsperioden: koper 21 jaar, goud 9, lood 21, kwik 13, zilver 13, tin 15, zink 18. Door de groei te stoppen wordt de periode wat langer (‘statische index’) maar het blijft veelal een kwestie van decennia.

Deze prognoses hebben veel kritiek ondervonden. Schaarse grondstoffen worden duur; de prijsprikkel leidt tot substitutie, waardoor de uitputting wordt vertraagd. Dit is, anders dan bij de vervuiling, een semiautomatisch proces. Zo stijgt de ‘grondstoffenproduktiviteit’ (d.i. de gemiddelde input per eenheid produkt daalt). Hierop is vooral door Solow gewezen. Helaas doet het laatste zich tot nu toe niet voor bij energie. Ook over de voorraden heerst meningsverschil. Sommigen schatten de reserves veel en veel groter dan Meadows c.s. hadden gedaan. Een sterk staaltje hiervan is het rapport van de Fundación Bariloche: de auteurs zeggen dat de bovenste 3 000 meter van de aardkorst homogeen is, en dat er nu nog maar 300 meter in exploitatie is. Het is dus een kwestie van dieper boren. Ook bekende reserves leveren door betere technologie veel meer op dan men eerst dacht. En dan kan er nog gerecycleerd worden. Al met al houden de makers van het Latijns-Amerikaans rapport de grondstoffenkwestie voor oplosbaar. Enkele van hun uitputtingsperioden (statistische index): koper 3 140 jaar, lood 1 120, zink 1 160, waarbij dan nog geen rekening is gehouden met recycleren. Rademakers (ESB van 12-2-1975) voegt hieraan toe dat zijns inziens deze beschouwingen, die hem wel aanspreken, staan en vallen met de hypothese dat er genoeg energie voorhanden is tegen min of meer constante kosten. Ook naar mijn mening

neemt de energievoorziening temidden van alle onzekerheden een sleutelpositie in.

6. Correctie van het nationale inkomen?

Sommige auteurs, waaronder Hueting, willen bij de statistische vaststelling van het nationale inkomen rekening houden met de beschadiging van het milieu. Dat leidt dus tot aftrekposten. Anderen (S. Kuznets bijv. in een artikel, gepubliceerd in 1948 - nieuw is het probleem niet!) willen nog verder corrigeren en van het conventionele nationale inkomen ook die posten aftrekken die veroorzaakt worden door de toegenomen welvaart; te denken valt aan uitgaven voor wegen, verkeerspolitie e.d. Technisch gesproken zouden deze prestaties geïnterpreteerd moeten worden als intermediaire goederen en niet als eindprodukten. Ook zou afgeschreven moeten worden op natuurlijke hulpbronnen. De bezwaren tegen deze correcties springen in het oog: a. het is tot nu toe niet gelukt betrouwbare schadeprijzen voor milieufuncties vast te stellen; b. wie afschrijving op gasbellen, olievoorraden enz. ten laste van het nationale inkomen brengt, moet nieuwe ontdekkingen van zulke winbare voorraden bij het inkomen optellen, hetgeen tot wilde schommelingen in deze grootheid kan leiden; c. als we uitgaven voor wegen, politie e.d. aftrokken is het eind zoek: ziekenhuizen (ten dele) aftrekken? Zwembaden (komen in de plaats van zwemmen in zee en meer)? Een deel van de woningbouw (schermt af tegen lawaai enz.)?

Het nationale inkomen zou op deze manier een wisselvallige grootheid worden, afhankelijk van velerlei subjectief inzicht in hetgeen wel en niet afgetrokken moet worden. De internationale vergelijkbaarheid zou afnemen. Niettemin kan men bepleiten dat, op experimentele basis, cijferreeksen worden opgesteld *naast* het conventionele nationale inkomen. Deze zouden misschien illustreren dat de welvaartsgroei achterblijft bij de groei van de produktie per hoofd (al is dit niet zeker; het consumentensurplus, ontstaan door de invoering van de snelboor bij de tandarts moet dan ook aan de positieve kant worden meegeteld). Zulke experimentele calculaties zijn opgezet door W. Nordhaus en J. Tobin (‘Is Growth Obsolete?’ *Fiftieth Anniversary Colloquium*, NBER 1972) en zij komen inderdaad op een toenemende kloof tussen Gross National Product en Net Economic Welfare. Maar de laatste grootheid blijft volgens deze berekening toch ook nog groeien. Dit is dus het omgekeerde van hetgeen Hueting voor Nederland het geval meent te zijn.

7. Nul-groei?

In tegenstelling tot wat veel niet-economen menen is de nul-groei een geliefkoosd thema van de neoklassieke economen. Het heet daar

‘steady state growth’; kapitaalgoederenvoorraad, bevolking en produktie groeien gelijk op, zodat de produktie per hoofd constant is. Eventueel is nog welvaartsgroei mogelijk, maar uitsluitend door technische vooruitgang. De neoklassieke theorie, die sinds de jaren vijftig in de mode is, laat zien hoe dit evenwicht automatisch tot stand kan komen. In dit automatisme speelt vooral de beweeglijkheid van de kapitaalproduktiviteit een rol.

In de jaren zeventig is de nul-groei als politiek ideaal naar voren gekomen door het eerste rapport van de Club van Rome. *The Limits to Growth* beveelt de nul-groei aan voor de bevolking en de kapitaalgoederenvoorraad. Niet voor de produktie als geheel - dat bleef in het vage; in feite kunnen we met constante ‘inputs’ van arbeid en kapitaal heel wel een stijgende produktieomvang realiseren. Bekend onderzoekingswerk uit de jaren vijftig en zestig (Abramowitz, Denison, Solow) heeft aannemelijk gemaakt dat zo'n 70 of 80% van de groei van het reële inkomen per hoofd historisch niet verklaard kan worden uit een hogere kapitaalintensiteit; dit residu is gevolg van technische vooruitgang (waaronder ook scholing valt). Het is dus reeds wat twijfelachtig of iemand, met *The Limits to Growth* in de hand, de nul-groei van de produktie moet aanbevelen. Zoals gezegd heeft het Nederlandse lid van de Club van Rome, F. Böttcher, zich ook meteen van die opvatting gedistantieerd.

De twijfel over de wenselijkheid van de nul-groei wordt versterkt door de genoemde meningsverschillen over de vervuiling en de uitputting. En in geval van twijfel bestaat bij overheden de neiging zich te onthouden, zeker als het om zo iets onpopulairs gaat als een stagnerende produktie. Er is dan ook nergens ter wereld een beleid gevoerd dat doelbewust mikt op produktieafremming. Integendeel: nu de produktie ‘vanzelf’ stagneert doen regeringen hun best haar weer op te krikken (zij het zonder veel succes - de conjunctuur is tot nog toe de meest effectieve pleitbezorger van de Club van Rome).

En intussen zijn ook de denkbeelden veranderd. Het tweede rapport van de Club van Rome (*Mankind at the Turning Point*, 1974) verdeelt de wereld in een tiental gebieden, waaronder Zuid-Azië met zijn voedseltekorten. Het rapport gaat vooral over de honger in de Derde Wereld, en bepleit dus krachtige groei van de agrarische produktie. Vervuilings- en uitputtingsproblemen bestaan in dit rapport van Mesarovic en Pestel nog wel, maar zij domineren het beeld niet zoals in het rapport van Meadows. De rampen die de wereld bedreigen zijn acute hongersnoden. In feite hebben die zich de laatste jaren in toenemende mate voorgedaan; mensen sterven van honger, niet of nauwelijks vanwege een algemene vervuiling van de zee en de lucht. (Deze uitspraak komt echter op losse schroeven te staan als we de sterk lokale vervuiling meetellen, de bedrijfsongevallen, de auto-ongelukken, en de sterfgevallen vanwege typische welvaartskwalen.)

Het tweede rapport van de Club van Rome staat met het eerste op

vrij gespannen voet. Immers, als de voedselproduktie in een groot deel van de wereld omhoog moet kan de mondiale nul-groei (van produktie of kapitaalgoederenvoorraad) alleen tot stand komen door sterke *negatieve* groei in Europa en de VS. Dat is, voor ons deel van de wereld, dus veel erger dan nul-groei. De consumptievermindering bij ons is geen onverdeelde vreugd voor de ontwikkelingslanden - zij zullen er een lelijke terugslag van kunnen ondervinden op hun export. Voorts moeten wij, in de visie van dit rapport, in versterkte mate kapitaalgoederen exporteren naar de ontwikkelingslanden. Dit is in het geheel niet consistent met mondiale nul-groei. Het rapport van Mesarovic en Pestel versluiert deze kwestie enigszins door uit te leggen dat we moeten onderscheiden tussen ‘ongedifferentieerde’ groei die slecht is en ‘organische’ groei die goed is; maar dit verhaal is om meer dan een reden niet overtuigend. Om eens iets te noemen: ‘ongedifferentieerde groei’ in de zin van een gelijk groeitempo in alle sectoren heeft zich historisch niet voorgedaan. Er vindt *altijd* verzadiging plaats naast opkomst van nieuwe groeisectoren. De logistische curve waar Mesarovic en Pestel zo verlekkerd over spreken doet zich voor bij bromfietsen en vaatwasmachines, maar daarmee is deze vorm van groei niet onschuldiger geworden.

De nul-groei wordt ook allerminst aanvaard door de Latijns-Amerikaanse groep. Zij willen wel beperking van luxe-consumptie; zeker in West-Europa en de VS en ook bij de welgestelden in eigen land. Maar de totale produktie blijft expanderen. Zelfs de bevokingsgroei ondervindt in dit rapport geen ernstige kritiek.

In Nederland zijn de aanhangers van de nul-groei schaars. Tinbergen noemt in ditzelfde nummer van S & D de voortgezette groei van de wereldproduktie onafwijsbaar, en hij laat de mogelijkheid open dat de rijke landen nog ettelijke decennia een stijgende produktie te zien geven (zij het dat deze groeicijfers veel hoger moeten liggen dan die in de arme landen). Goudzwaard heeft zich bekeerd tot de selectieve groei. Hueting meent (zie boven) dat toenemende activiteit de welvaart niet verhoogt, maar wil in een aantal milieu-vriendelijke sectoren nog wel iets extra's doen. W.L. Brugsma verdedigt het zwartste pessimisme, en is waarschijnlijk aanhanger van negatieve groei in het Westen.

En inderdaad: nul-groei is op zichzelf niet genoeg. Als we op het huidige peil van de produktie blijven doordraaien en verder niets veranderen in de technologie en de allocatie, dan zullen vervuiling en uitputting ons al gauw de pas afsnijden. Ergo: alles wijst in de richting van scherpe *selectie* van de activiteiten. Niet dat we dat nu al in de praktijk brengen, maar het lijkt een richtsnoer voor de toekomst. Dat wil zeggen, als we wisten wat het was en hoe het moest.

8. Selectieve groei

Een agrarisch blad adviseert bijv. dat de boer meer in de richting moet gaan van hoogwaardige vleesproduktie. Dat advies, dat tegengesteld is aan dat van Mesarovic en Pestel en vele anderen (we moeten naar directe graanproduktie, niet de omweg via kalf en kip) werd gegeven in naam van de selectieve groei. Het is dus een term die misbruikt kan worden; in het ergste geval verstaat ieder er onder wat hem gelegen komt.

In algemene zin is de strekking toch wel duidelijk, en het verschil met de nul-groei ook. Bij selectieve groei remt de overheid de groei van milieu-vijandige en grondstofverspillende activiteiten af, of maakt de groei daar zelfs negatief. In andere sectoren stimuleert zij de produktie. Het nettoresultaat voor de totale produktie kan nul-groei zijn, of negatieve groei, maar dit is een resultante, geen vooropgezet doel. Wij moeten die resultante aanvaarden. Terwijl de doelbewuste nul-groei theoretisch makkelijk bereikt kan worden door een algemene bestedingsbeperking à la Keynes, vergt selectieve groei gedetailleerd ingrijpen in de allocatie, en dus een duidelijk oordeel over prioriteiten. Daarvoor staan de gebruikelijke instrumenten ter beschikking: heffingen, het opleggen van technische randvoorwaarden, enz. Het is niet nodig dat de overheid alle investeringsplannen van de ondernemingen moet toetsen en fiatteren. Het voorschrijven van strikte technische normen lijkt effectiever.

Selectieve groei is o.a. aanbevolen door de 'Werkgroep Toekomst', waarin o.a. zitting hadden G.A. Wagner (Shell) en P.L. Justman Jacob (Hoogovens). Tot de sectoren die teruggedrukt moeten worden rekent de werkgroep het automobilisme, de wegenbouw en het vliegverkeer. Dat werd al lang voorgestaan door diverse actiegroepen en linkse critici, maar onder dit rapport staan heel andere handtekeningen. Ik geef dit als een voorbeeld van een beginnende consensus (zie het rapport *Werk voor de toekomst* 1973). Verder is iedereen het er over eens dat we beter moeten bouwen zodat minder warmte verloren gaat, en dat we minder wegwerpartikelen moeten gebruiken. Opvallend is echter dat deze consensus nog niet is omgezet in een beleid. Ook zal blijken dat er meningsverschillen opduiken zodra dat beleid echt gevoerd gaat worden. (Protesten van automobilistische pressiegroepen, de wegenbouwers, de KLM enz.)

De techniek om de beslissingen te objectiveren en de prioriteiten boven water te krijgen is de kosten-batenanalyse. Daarbij moet milieuschade op geld worden gewaardeerd en moeten ook schaduwprijzen worden vastgesteld voor schaarse grondstoffen. Dat levert enorme problemen op. Hueting (*Nieuwe schaarste en economische groei*, 1974) heeft, wat de milieuschade betreft, een methode bedacht voor het kiezen van een optimale milieupolitiek. Zij komt neer op het kiezen van een punt op de eliminatiekostencurve. De keuze van dit punt

wordt bepaald door de optelsom van drie curven: financiële schade, compensatiekosten en een onbekende component die o.a. de schade voor toekomstige generaties tot uitdrukking brengt. Deze derde component maakt de uitkomst binnen wijde grenzen onzeker. Zoveel staat echter vast dat de eerstgenoemde twee componenten een minimum voor de schaduwprijs van het milieu aangeven, dat voor het beleid interessant kan zijn. Op dit terrein valt nog veel te onderzoeken.

Voordat zulk onderzoek voltooid is moet echter een praktisch beleid gevoerd worden. Dit behoort, voor wat Nederland betreft, neer te komen op het geven van hoge prioriteit aan het milieu en het zuinig omspringen met schaarse grondstoffen, vooral met energie. Als we dit werkelijk willen is er veel te doen. De wetgeving om het milieu te sparen en de vervuilende produktie te remmen is in beginsel aanwezig (zij het in chaotische vorm; te veel aparte instanties en te veel aparte wetten!). Het gaat er vooral om de wetten toe te passen.

Maar dat lost het probleem van de selectieve groei niet op, want deze maatregelen remmen, en ze werken technologisch substitutie in de hand. Maar er zijn ook sectoren die gestimuleerd moeten worden. Die zijn veel lastiger te bedenken. Wie het zich makkelijk wil maken roept: ‘dienstverlening!’ en vergeet dat hier bijvoorbeeld de reisbureaus onder vallen. Ook de medische sector is een vervuiler. Het onderwijs, de kunst en de cultuur lijken nog de beste kandidaten voor de nieuwe groeipolen, maar het is hoogst twijfelachtig of daar genoeg compensatie te vinden is. De totale activiteit zou best eens kunnen dalen en willen we dat?

9. De werkgelegenheid en de inkomstenverdeling

Als we de selectieve groei zien als een substitutieproces in de richting van meer arbeidsintensieve en minder energie-intensieve processen, hoeft voor de toekomstige werkgelegenheid niet te zeer worden gevreesd. We zullen, in de woorden van Hueting, erg hard moeten werken om het milieu te redden. Handwerk, reparaties, op de fiets naar kantoor en fabriek, bewerkelijke cultuuruitingen, kleinschalige landbouw, veel doe-het-zelfwerk - dat zal in de plaats komen van toerisme naar verre landen en kapitaalintensief vertier. Maar op korte termijn zal natuurlijk wrijvingswerkloosheid ontstaan, die als een rem werkt op de gewenste verschuiving. We merken nu al dat de huidige werkloosheid, ontstaan door de wereldrecessie, de aanbevelingen van de Club van Rome naar de achtergrond heeft gedrongen. De recessie ontstaat mede door het niet besteden van OPEC-geld; de grondstoffen (i.c. olie) hebben ons, langs de monetaire omweg, onverwacht snel op de nul-groei gebracht! Maar dat is geen rationeel beleid, integendeel. Er ligt hier een formidabel struikelblok voor een goed uitgekiende groeipolitiek; het gevaar bestaat dat we terwille van de werkloosheid een nietsontziend groeibeleid gaan voeren. Wat daartegen te doen valt

is niet duidelijk. De monetaire onevenwichtigheden tussen de landen zijn zo ernstig, dat we moeten leren leven met de dreiging van betalingsbalanstekorten. Die dreiging zal zich vertalen in een permanente druk op de werkgelegenheid in de olieconsumerende landen. De selectieve groei moet dus onder uiterst moeilijke omstandigheden worden gevoerd.

Daar komt bij dat de substitutie waarschijnlijk gepaard gaat met een verdere stijging van de overheidsuitgaven. De groeipolen liggen ten dele binnen de overheidssector (onderwijs). Stuit de stijging van de belastingdruk op politieke bezwaren dan roept de selectieve groei ook uit dien hoofde werkloosheid op Het feit dat dit een korte-termijnprobleem is vermag alleen een schrale troost te verschaffen.

Ook de inkomensverdeling vormt een complicatie. Sinds het verschijnen van het eerste rapport van de Club van Rome is van alle kanten uitgeroepen dat nul-groei en selectieve groei alleen maar een kans maken als er meer gelijkheid komt. Alleen dan zou de consumptie naar beneden gedrukt kunnen worden. De voorwaarde is van sociaal-psychologische aard en moeilijk verifieerbaar; economen zouden misschien aantekenen dat een gelijkere verdeling van een gelijk inkomen méér consumptie pleegt op te leveren, niet minder. Maar goed, het ligt voor de hand dat we de chartervluchten naar de warme stranden moeilijk kunnen afknijpen zolang de luxe passagiers vrijelijk kunnen blijven vliegen. Deze moeilijkheid zal het beleid parten gaan spelen, want de inkomens worden wel gelijker maar niet in zo'n snel tempo als blijkbaar gewenst is met het oog op de milieupolitiek. Bovendien wordt de eis van de gelijkheid gesteld door linkse partijen - dezelfde die achter de milieupolitiek moeten staan. Ze raken op die manier met zichzelf in de knoop, althans zodra ze gaan zeggen: éérst de hoge inkomens drastisch naar beneden, en dán pas soberheid bij de modale arbeider.

De knoop wordt vaster aangetrokken door de polarisatie. ‘Fijn is anders’ vormt een negatieve bijdrage, in veel opzichten; óók aan de milieupolitiek, want die kan niet gedijen in een sfeer van agressie en grofheid. Er is samenwerking voor nodig en tolerantie voor elkaars ideeën en voor elkaars plaats in de samenleving. Intolerant moeten we in het milieubeleid alleen zijn tegen de vervuilers en de verspillers. Uitdrukkingen als ‘haaien’ en ‘gieren’ (om ondernemers mee aan te duiden die in de loop van de inflatie óók een graantje meepikken) bederven het psychologische en daardoor indirect het natuurlijke milieu!

Conclusie

De strekking van het bovenstaande is, dat er, helaas, talloze krachten aan het werk zijn die de problemen van de groei, het milieu en de grondstoffen naar de achtergrond dringen. Praktische moeilijkheden, zoals werkloosheid, inflatie, de mondiale monetaire evenwichtsversto-

ring dreigen het beleid te overheersen; veronderstelde theoretische meningsverschillen over nul-groei, selectieve groei, organische groei e.d. scheppen een intellectueel klimaat van scepsis waarin de dringende dagelijkse zorgen des te makkelijker de overhand krijgen. Ik heb getracht te suggereren dat het met die theoretische problemen wel meevalt. Weliswaar weet niemand precies welke computeruitkomsten het meest realistisch zijn, maar voor de praktische politiek is dat onbelangrijk. Wij kennen, zelfs voor Nederland, de schaduwprijs van de milieufuncties niet, maar het staat vast dat deze prijs hoog is, en dat een kosten-batenanalyse daarmee rekening moet houden. Nederland moet een krachtig milieureddend beleid voeren, en daarnaast een bijdrage leveren aan grondstoffen- en energiebesparing. Alleen als duidelijk zichtbare en respectabele belangen zich daartegen verzetten mag van die gedragslijn worden afgeweken. Als we werkelijk willen is er veel te doen en veel te laten. De theoretische discussie (over de correctie van het nationale inkomen, het juiste computermodel, de juiste definitie van diversen soorten van groei, de meest waarschijnlijke soort rampen die we straks krijgen) gaat natuurlijk gewoon door, maar zij mag nooit als alibi gelden om een kortzichtig en onverantwoordelijk beleid te voeren.

61. Wat zijn de Nederlanders waard?*

Tegen het einde van de zeventiende eeuw berekende William Petty de waarde van de Engelse bevolking. Hij deed dat door de loonsom te kapitaliseren tegen de marktrente. Deze procedure, die op het eerste gezicht ongebruikelijk lijkt, sluit aan bij de beschouwingswijze van de ‘Human Capital School’, die sinds de jaren zestig in opkomst is. Deze school is gespecialiseerd in de schatting van de rendementen op menselijk kapitaal. Er is dus aanleiding, de berekening van Petty nog eens uit te voeren voor Nederland in 1975.[1]

Stel het nationale inkomen op 200 miljard gulden. Hiervan is 180 miljard (toegerekend) arbeidsinkomen. Neem aan dat deze waarde voor de toekomst constant blijft en dat op de totale bevolking (anders dan op de individuen) niet hoeft te worden afgeschreven. Als rentevoet zouden we de marktrente kunnen nemen, maar beter lijkt het de rendementen te kiezen die door de Human Capital School zijn berekend; ze liggen in de orde van grootte van 10 à 15%. Weliswaar hebben ze betrekking op het rendement van de scholing, en hier gaat het over het totale arbeidsinkomen, maar we hebben geen beter cijfer. Dat brengt de waarde van de Nederlanders op 1250 à 1800 miljard.

Wat hebben we aan zo'n cijfer? Niets, zolang we het niet met iets anders in verband brengen. Een voor de hand liggende vergelijking is die met de waarde van het conventionele kapitaal. Het in bedrijven

* ESB, 6 augustus 1975.

geïnvesteerde vermogen kan op diverse manieren worden benaderd. De eerste: vermenigvuldiging van het in bedrijven verdiende inkomen (160 mrd) met een gemiddelde kapitaalcoëfficiënt van bijvoorbeeld 3; dit levert een kleine 500 mrd op. Daarbij moet, om het nationale kapitaal te vinden, dan nog de waarde van de roerende en onroerende activa van de overheid worden opgeteld ten belope van zo'n 80 mrd.

Tweede methode: kapitalisatie tegen een passende rentevoet (bijvoorbeeld: het thans heersende rendement op het bedrijfsvermogen van zeg 4%) van het totaal van winst, rente, pacht; dit kapitaalinkomen wordt gesteld op 20 mrd. Uitkomst is opnieuw 500 mrd, waarbij eventueel het vermogen van de overheid nog kan worden opgeteld.

Derde methode: volgens recente schattingen (Den Hartog en Tjan) was de waarde van de bedrijfsoutillage in 1973 in prijzen van 1963 te stellen op 114 mrd. Hierbij moet een procent of twintig worden opgeteld voor gebouwen; correctie voor prijsstijging en voor de investeringen sinds 1973 brengen ons niet veel hoger dan 250 mrd, een laag cijfer vergeleken bij de twee voorgaande schattingen. Ook hierbij moet nog het overheidsvermogen worden opgeteld. We krijgen aldus cijfers voor de Nederlandse kapitaalgoederenvoorraad, die variëren tussen 330 en 580 mrd, exclusief woningen, particuliere auto's en dergelijke.

Uit het bovenstaande volgt dat het menselijke kapitaal tenminste tweemaal en ten hoogste zesmaal zoveel waard is als het vermogen, gestoken in dode produktiemiddelen. Gemiddeld misschien iets van vier.

Uiteraard zijn diverse variaties op het thema mogelijk; we zouden bijvoorbeeld het huisvrouwelijk kapitaal kunnen meetellen. Stellen we, naar aanleiding van berekeningen van mevrouw Bruyn-Hundt (ESB van 13-5-1970), de bijdrage van de huisvrouw op zeg 25% van het nationale inkomen dan verhoogt dit het menselijk kapitaal tot bijna 1 600 mrd bij de minimumschatting en 2 250 mrd bij de maximumschatting. De verhouding menselijk kapitaal - conventioneel kapitaal komt dan te liggen tussen bijna 3 en bijna 7 (als we tenminste de huishoudelijke apparatuur niet bij het conventionele kapitaal meetellen). Gemiddeld dus ongeveer vijf.

Ter vergelijking iets over de berekening van Fase. Hij gaat niet uit van het arbeidsaandeel in het nationale inkomen, maar van de levensduurinkomens per onderwijsniveau van verschillende leeftijdsklassen. Dat is karakteristiek voor de Human Capital School: iemands inkomen stijgt in de loop van de tijd naarmate hij meer investeert in zichzelf, en daarna daalt het onder invloed van afschrijvingen. Deze tijdsprofielen van het inkomen zijn interessant als het over individuen gaat, maar het komt mij voor dat ze minder ter zake doen als het over een totale beroepsbevolking gaat. De methode van Fase is uiteraard veel bewerkelijker dan mijn simpele kapitalisatie van de loonsom. Zij komt, bij een discontovoet van 10%, op hetzelfde resultaat uit. Fase

vindt voor de totale beroepsbevolking (in 1965) een waarde van 480 mrd, waarbij is aangenomen dat vrouwen evenveel verdienen als manmen. Kapitalisatie van de totale arbeidsinkomens bij een rentevoet van 10% leidt mij voor 1965 tot een bedrag van 450 mrd, dus dat klopt aardig. Bij lagere discontovoeten komt Fase lager uit dan de bovengeschetste methode. De verhouding tussen menselijk en conventioneel kapitaal ligt bij hem tussen vier en twee, maar daarbij moet worden aangetekend dat Fase een voorkeur heeft voor bescheiden rentevoeten, tussen 4 en 10%.

De kracht van de 'Human Capital School' ligt overigens niet in dit soort macro-economische speculaties, maar in de schatting van rendementscijfers voor diverse soorten onderwijs en gezondheidszorg, en in de verklaring van loon- en salarisverhoudingen. De benaderingswijze wekt niet alleen de rekenlust op maar ook, bij sommigen de morele verontwaardiging; zij zeggen dat de Human Capital School mensen beschouwt als koopwaar, op dezelfde manier zoals soldaten kanonnenvlees zijn en vrouwen lustobjecten. En inderdaad valt niet te ontkennen dat in bovenstaande beschouwingen (zowel in die van Fase als die van mij) gepensioneerden niets meer waard zijn, ze zijn tot nul afgeschreven, zonder restwaarde, en ze mogen nog blij zijn dat we ze niet als een passiefpost hebben opgevoerd. Ook zou men Fase en mij kunnen tegenwerpen dat we voorbij zien aan het feit dat ieder mensenleven een oneindige waarde heeft. (Een dergelijke waardering zou de berekeningen sterk bekorten.) Er ligt hier blijkbaar veel stof tot discussie.

Eindnoten:

1 Een Nederlandse aanhanger van deze school, dr. M.M.G. FASE, heeft onlangs (*Economisch kwartaaloverzicht van de Amrobank*, juni 1975) een dergelijke berekening voor Nederland gemaakt; daarbij wordt de waarde van de Nederlandse bevolking geschat voor het jaar 1965. Ik kreeg zijn artikel pas onder ogen toen onderstaande cijferopstelling al klaar was.

62. Heilige koe*

In 1971 schreef ik een kwaad artikel in het Hollands Maandblad waaraan de titel van deze bundel is ontleend. Het kwam er op neer dat men de economen ten onrechte voor groeifanatici verslijt; in werkelijkheid houdt de ene econoom meer van de inkomensgroei dan de ander, sommigen zijn er zelfs tegen, maar het argument waar het mij om ging was dit: als de economen zich over pro-groei of contra-groei uitlaten zijn dat opinies van burgers of van politici. De economie, als vak, is helemaal nergens voor of tegen. Wetenschap is geen politiek, en wie het tegendeel beweert heeft meestal slechte bedoelingen met de waarheid (het marxisme is voor de waarheid een dodelijk gevaar). De economie, als wetenschap, kan de politici een handje helpen door het effect van beleidsmaatregelen te schatten, en door te laten zien dat niet alles tegelijk kan, zodat er gekozen moet worden. Dat kiezen laten wij aan anderen over: politici, journalisten, kolommenschrijvers. Natuurlijk kan de economie op de *kosten* wijzen. En op de baten, uiteraard. Verder stond er in dat stuk nog een aanval op de sociologen, of meer speciaal op één enkele socioloog die meende dat er geen schaar-

ste meer zou bestaan in Nederland.[1] Tenslotte schreef ik ook nog op dat ik, als particulier persoon, en niet zozeer als econoom, vond dat de inkomens van een groot aantal Nederlanders verbeterd behoorden te worden, hetgeen neerkomt op economische groei. Het zijn ideeën waar ik nog wel ongeveer achter sta, behalve dan dat ik geloof dat de produktiegroei langzamerhand ernstige nadelen begint op te leveren, en dat het groeiproces dreigt vast te lopen, maar over dat laatste is in de voorgaande bladzijden al heel wat afgepraat.

Bij herlezing van dat stuk valt me nu iets anders op. Er wordt wel in beweerd dat de groei geen heilige koe is, maar zou het toch niet kunnen zijn dat de economie er intussen een heel andere veestapel op nahoudt? En dan niet in de zin van politieke doelstellingen - evenwichtige betalingsbalans, volledige werkgelegenheid, want dat zijn doelstellingen van politici - maar in de zin van verkapte maar hardnekkige uitgangspunten, geborneerdheden - dingen waar buitenstaanders niet aan mogen komen, anders worden we kwaad.

Juist op dit punt hoor je tegenwoordig allerlei geluiden, die er ongeveer op neerkomen dat economen eigenaardige vooronderstellingen maken omtrent het menselijk gedrag. Deze geluiden komen uit de sociologische hoek, meer in het bijzonder uit de hoek van de economische sociologie (Neil J. Smelser in: *The Sociology of Economic Life* 1963; en in een ‘discussion paper’ voor de conferentie over economische sociologie in september 1975). En je hoort zulke opmerkingen ook maken door willekeurige voorbijgangers die geen sociologische pretenties hebben, maar wel een bepaalde kijk op de economie. Ze zeggen dan, in diverse variaties, dat de economie eigenlijk alleen maar let op de *homo economicus*, dat wil zeggen op iemand die graag veel geld verdient, scherp calculeert, egoïstisch handelt, of zich althans rationeel gedraagt. Vooral dat laatste doet het altijd prima: de economie heeft alleen maar oog voor rationeel gedrag, en alle andere vormen van gedrag moeten dus door andere vakken, speciaal de sociologie en de psychologie, worden bekeken. Dit laatste is ook het standpunt van Smelser. En nog weer anderen maken daarvan, dat de economie zelf zo rationalistisch is; dat vinden ze dan verkeerd. Ook het streven naar kwantitatieve inzichten ontmoet vaak achterdocht en kritiek. Zo ontstaat een vruchtbare weide voor al of niet vermeend heilig vee. Het onderstaande is een poging tot inventarisatie van deze al dan niet verkapte, uitgangspunten en hebbelijkheden van de economie.

Om te beginnen de homo economicus. Men zegt wel dat de economie zich vooral voor dit type interesseert. Het schijnt iemand te zijn die uitsluitend op geldelijk gewin uit is, en al het andere verwaarloost. Dat betekent: 's nachts doorwerken, of althans volstaan met een minimum aan slaap. Misschien bestaan zulke figuren wel, maar het zou toch eigenaardig zijn als de economie zich zou beperken tot deze kleine kaste. Trouwens, een minimum aan slaap is een rekbaar begrip, in

feite zal ook de fanatieke geldverdiener nog wel eens even afwegen of een extra uur ontspanning niet meer waard is dan een extra uur werk. In feite is de homo economicus volledig uit de economische theorie verdwenen. Vraag een econoom wat er mee bedoeld wordt en hij zal het nauwelijks kunnen zeggen. En zulks vooral niet als hij, zoals ik, beïnvloed is door het schitterende boek van P. Hennipman, *Economisch motief en economisch principe* (1945). Daarin is de homo economicus definitief uitgedreven.

Maar ook het rationeel gedrag hoort nauwelijks in de economie thuis. Veel mensen die er nooit over hebben nagedacht schijnen te weten wat het is - het lijkt namelijk simpel. Geen stomme dingen doen, koel berekenen wat je doel is en daar scherp op af koersen, zo efficiënt mogelijk te werk gaan, vooral geen emoties laten meespelen - het lijkt klaar en duidelijk. Maar met dit soort beperkingen van het menselijk gedrag laat de economie zich nu juist helemaal niet in. De economie onderzoekt wat mensen doen en hoe dat uitwerkt in maatschappelijke processen - of dat gedrag nu berust op emoties of op calculaties, of op een mengsel van beide, daar gaan we niet op in. Koel of warm, dat moeten de mensen zelf maar weten; wij, als economen blijven er koud bij.

Het is zelfs zo, dat wij niet eens weten of een bepaalde keus al dan niet dom genoemd mag worden. Een sterk voorbeeld is dat van de man die de verkeerde trein neemt. Iedereen noemt dat stom, behalve de econoom. Die redeneert: de man zal wel zijn redenen gehad hebben om in die trein te stappen. Hij heeft misschien een hekel aan het spoorboekje, en aan het kijken op die gele borden, en hij vindt het vervelend om anderen om opheldering te vragen. Nu, dan valt te verwachten dat hij af en toe verkeerd instapt - dat is niet irrationeel. Misschien zou men rationeel gedrag kunnen definiëren als gedrag waar iemand achteraf geen spijt van heeft; maar zoiets noemt de economie liever een strategie. Spijtminimalisatie is één strategie temidden van vele andere. Welke strategie iemand kiest moet hij (zij) zelf weten.

Er is eigenlijk maar één geval waarin economen nog wel eens van een irrationele keus willen spreken. Dat is als iemand A verkiest boven B, en B boven C, en dan vervolgens voor den dag komt met C boven A. Dát mag niet, roepen we, maar we zeggen er bij dat dit alleen maar irrationeel is als de strijdige voorkeuren zich op hetzelfde moment manifesteren. Ligt er enige tijd tussen het verkiezen van A boven B boven C en van C boven A, of er een heel korte tijd, of desnoods een onderdeel van een seconde, dan mag het weer wél. Maar dit is dan ongeveer de enige positie waarop we ons hebben teruggetrokken als het over irrationeel gedrag gaat. In alle andere gevallen vinden we het best wat mensen doen, of althans we nemen het voor wat het is: het studie-object van de economie. De economen zijn dus, zolang ze met hun vak bezig zijn, een toonbeeld van non-directiviteit en tolerantie.

(Die tolerantie vermindert als we ons met de politiek bezighouden of op de journalistieke toer gaan, maar dan zijn we dus niet echt met het vak bezig. Deze bundel ligt, ik herhaal het, niet op het terrein van de ‘echte’ economie.)

Wat dat vak betreft, dat is inderdaad rationalistisch, in de zin waarin elke wetenschap rationalistisch is: de rede is het enige wat we hebben om een verwarde wereld te begrijpen. Ik zou niet weten hoe het anders moest. Men kan wel degelijk rationalistisch aankijken tegen menselijk gedrag dat geïnspireerd wordt door angst, strijdvaardigheid, sleur, onverschilligheid, onwetendheid en dat beïnvloed wordt door andermans gedrag, diens bluf en dreigementen. Er zijn wel economen die menen van niet, en die de wetenschappelijke blik afwenden zodra dit soort van verschijnselen opduiken - maar dat is nodeloos bescheiden. Ik ben in 1950 gepromoveerd op zo'n strikt rationalistische benadering van het onderhandelingsproces, met formules en al, en daarbij waren aan het gedrag van de onderhandelaars geen beperkingen opgelegd. Ze mochten kwaad zijn of vriendelijk; de formules klopten altijd, ook al waren die mensen dronken (dat pleit weliswaar tegen die formules; ze hebben daardoor geen voorspellende waarde, maar dat is nu weer een andere kwestie).

Anderzijds is het natuurlijk ook weer niet verboden als economen het gedrag bestuderen van scherp calculerende ondernemers, of van mensen die altijd de geldkosten willen minimaliseren, of van mensen die altijd de slechtst denkbare uitkomst willen maximaliseren (maximin heet dat). Zulke overzichtelijke gedragspatronen maken de theorie vaak makkelijker. Voor de wiskundige behandeling is die vereenvoudiging wel eens nodig. Al dit soort dingen wordt gedaan binnen de muren van het uitermate ruime huis dat economie heet.

Niettemin zijn er wel een paar typische trekjes van het economische denken te ontdekken. Een ervan is, hopelijk, gebleken uit alle voorafgaande bladzijden. Het is dit, dat menselijke handelingen hun voor en hun tegen hebben, en dat er daarom gewoonlijk wordt afgewogen. Dat idee komt niet uit de lucht vallen en het is ook niet geïnspireerd door de relativerende geestesgesteldheid van de economiebeoefenaars. Het vloeit regelrecht voort uit het uitgangspunt van de economie: de schaarste. Het gebruik van schaarse goederen en produktiemiddelen betekent een offer; men had er iets anders mee kunnen doen. Zodra die schaarste optreedt is de economie geïnteresseerd (en daarom gaat de economie zich meer en meer voor het natuurlijke milieu interesseren!). Waar geen schaarste is (grensnut is nul) kijken we ongeïnteresseerd de andere kant op, maar dat komt zelden voor - vrijwel overal ontmoeten mensen beperkingen doordat er ergens gebrek aan is, al was het maar aan tijd, of aan vriendelijkheid, of aan innerlijke rust.

Waar schaarste heerst, treden kosten op (meer van het een is minder van het ander) en deze kosten worden gesteld tegen de baten, waar

alle vormen van behoeftebevrediging onder vallen. Vandaar het idee van het afwegen. ‘Keuzehandelingen’ - dat is een term die ons, vooral in de micro-economie, na aan het hart ligt. Daarbij hebben we niet alleen de keuze tussen twee blikken soep of tussen twee automerken op het oog. Kosten zijn niet alleen geldkosten en baten zijn niet alleen de satisfacties ontstaan door de consumptie van goederen. De economie is ruimer dan velen denken. Ik mag verwijzen naar *The New World of Economics* (1975) van R.B. McKenzie en G. Tullock. De typische redenering van de economie wordt daarin toegepast op trouwen, kinderen krijgen, sterven, belastingontduiking, verkeersovertredingen, liegen, sex (‘light petting’, ‘heavy petting’ en ‘intercourse’ hebben alle drie hun eigen kosten en batencurven), presidentsverkiezingen, rellen, enfin van alles. Dit boek laat duidelijk zien dat de economie niet alleen over geldverdienen gaat, maar tevens blijkt er uit dat de schrijvers voortdurend redeneren in termen van afwegen: onaangename tegen aangename gevolgen. Deze gevolgen worden zeer ruim genomen; alles wat mensen prettig en onprettig vinden valt er onder, dus niet alleen iets ‘materieels’ of zo.

Toch zouden psychologen en de sociologen wel eens bezwaar tegen deze voorstelling van zaken kunnen hebben. Mensen wegen niet af - zij handelen uit gewoonte, onder druk van sociale normen en waarden, of ze worden gedreven door allerlei innerlijke aandrang. ‘Afwegen’ en ‘kiezen’ zijn rationalisaties die de werkelijkheid vertekenen, of de mens verschralen, of voorbijgaan aan het essentiële.

Ik weet precies wat de econoom hierop moet antwoorden. Het is dit: wij veronderstellen niet dat de mensen echt voortdurend bezig zijn met kosten en baten tegenover elkaar te stellen. Wij veronderstellen geen rationeel wikken en wegen bij de mensen en ook geen voortdurende bewuste keuze, maar wij proberen zelf deze kosten en baten op het spoor te komen. Onze geest is rationalistisch, maar wij vervallen niet in de fout te geloven dat ons onderwerp - de handelende mens - ook rationalistisch te werk gaat. In feite is dit een kwestie die mij erg bezig hield toen ik vijfentwintig jaar geleden, met mijn proefschrift bezig was. Mijn redenering was rationalistisch, maar mijn onderhandelaars waren het niet - het hele begrip ‘rationeel’ was trouwens voor het onderhandelingsgedrag nog minder te definiëren dan bij treinreizigers die niet in het spoorboekje willen kijken. Alle trucs van het onderhandelingsproces vallen onder het ruime begrip van de ‘keuzehandeling’.

Het voorgaande is een poging, de economie verregaand uit te rekken - alle menselijke gedrag valt er onder, zolang er althans ergens iets van schaarste te bespeuren valt (en dat is haast altijd wel zo). Het wordt tijd om dit rekbare vak nu weer wat in te perken. De beperking zit o.a. hier dat economen graag willen kwantificeren. Dat wordt door sommige verheven geesten als vulgair beschouwd: alleen het onbelangrijke kan worden gekwantificeerd, zoals het nationaal inkomen of

de kosten van een zuivelfabriek; de geest nimmer.[2] Verder willen we graag een rechtstreeks verband leggen tussen de schaarste en de menselijke keuzehandelingen, en daar komt de *prijs* ons te hulp: prijzen drukken, als het goed is, de relatieve schaarste uit en helpen de kiezende mens om, binnen zijn inkomen, beslissingen over zijn consumptie te nemen die kloppen met zijn voorkeuren.

De prijs is een *signaal* waarin een geweldige hoeveelheid informatie (over de techniek van het produktieproces, de produktiekosten e.d.) ligt opgeslagen. Bovendien is de prijs een getal; de kwantitatieve economie kan er prachtig mee werken. Zo kreeg de *prijs* erg veel aandacht. Alles en nog wat wordt in prijzen uitgedrukt: het menselijk kapitaal, de natuur (door R. Hueting), de ethische verantwoorde loonverhouding (J. Tinbergen). Het is daarbij wel makkelijk als er een markt is, waar in feite zo'n prijs tot stand komt. Bestaat er geen markt dan moet een schaduwprijs worden verzonnen, wat steeds lastige problemen oplevert. Maar om te kunnen rekenen moeten we over prijzen beschikken.

Inderdaad zou men, in navolging van Oscar Wilde, de econoom kunnen definiëren als iemand die overal de prijs van kent, maar nergens de waarde. Hij ziet overal echte of schaduwprijzen aan het werk; heel duidelijk in het aangehaalde boek van McKenzie en Tullock. De neoklassieke economie draait zelfs helemaal om het prijzenstelsel als regulateur en harmoniebevorderende kracht; produktie en consumptie vormen een cybernetisch systeem dat door prijssignalen in de juiste banen wordt gehouden, d.w.z. in de banen die kloppen met de voorkeuren van de consumenten.

Iedere econoom, of hij nu klassiek is angehaucht of keynesiaans, denkt in termen van prijzen; zijn vergelijkingenstelsels (modellen) waarvan hij de parameters wil schatten lopen in termen van prijzen, geldstromen en gedefleerde geldsbedragen; hij zal daarbij vermoeden dat de mensen, wier gedrag door de economie wordt bekeken, gevoelig zijn voor prijsveranderingen. Deze prijsveranderingen leiden tot *substitutie*, een typisch economisch begrip: wordt iets duurder, dan vermoedt de econoom dat het wel door iets anders vervangen zal worden. Het berekenen van substitutie-elasticiteiten (bijvoorbeeld tussen kapitaal en arbeid: 0,6 of 0,8) is een typische sport van kwantitatieve economen. Heel lage elasticiteiten leiden tot rare dingen (bijvoorbeeld: als de substitutie-elasticiteit tussen kapitaal en arbeid nul is ontstaan er makkelijk macro-economische storingen zoals sterke conjunctuurbewegingen; als de elasticiteit van de vraag kleiner is dan één, is de grensopbrengst negatief, zodat de winstmaximaliserende producent daar nooit moet gaan zitten). Mensen die, impliciet of expliciet met zulke uiterst lage elasticiteiten werken halen zich de kritiek van de vakgenoten op de hals.[3]

Ik herinner me dat ik in de jaren vijftig eens een voordracht hield

voor ambtenaren over het werk van economische adviseurs in overheidsdienst en daarin zei dat economen zich onderscheiden van andere mensen doordat ze graag werken met hogere elasticiteiten (niet alleen prijselasticiteiten maar ook inkomenselasticiteiten e.d.) dan anderen. Ik vind het nog steeds niet zo'n gekke manier om een econoom te omschrijven. Het komt er eigenlijk op neer dat mensen zich in hun gedrag door de omgeving laten beïnvloeden - maar dan niet in de zin die de sociologen op het oog hebben (mensen worden gestuurd door sociale interactie en door sociale normen) maar in de speciale zin dat kosten en baten (in ruime zin, dus alle lust- en onlustgevoelens) ter zake doen. Mensen zijn flexibel en ze passen zich aan - ze gaan niet koppig door met verouderd gedrag dat niet langer bij hun omstandigheden past. Waar de traditie het leven beheerst heeft de economie weinig in te brengen.

Misschien is dat dan de heilige koe van de economie, een dier dat in de verte nog familie is van de homo economicus: mensen zijn niet helemaal maf. Het mensdom is er in de loop van de eeuwen aardig in geslaagd om met schaarse middelen om te springen. Het heeft in grote delen van de wereld organisatievormen opgezet (goederenmarkten, transportsystemen, naamloze vennootschappen, banken, vakbonden, regulerende overheden) die de produktie hebben laten groeien overeenkomstig de menselijke behoeften. Er is een duidelijke economische *vooruitgang* geweest. Veel moderne economen koesteren dan ook een professioneel vertrouwen dat het menselijk organisatietalent opgewassen zal zijn tegen de nieuwe eisen van het natuurlijk milieu en van de grondstoffenschaarste. Dat wil zeggen dat ze toch een soort hedonistisch optimisme over zich hebben; misschien een bijprodukt van het rationalisme, eigen aan de wetenschapsbeoefening.

Maar tegelijkertijd heeft de economie steeds onderkend hoezeer het samenspel van goede bedoelingen kan worden bedorven door blinde mechanismen. Dat was vanouds zelfs een hobby van de ‘dismal science’. Laten zien wat niet kan vanwege de schaarste. Laten zien dat een toenemende bevolking de pacht zo hoog zal opdrijven dat de industriële ontwikkeling wordt gefrustreerd (Ricorda). Laten zien dat de innerlijke tegenspraak van het kapitalisme dat systeem zal doen ineenstorten (Marx). Laten zien dat overbesparing tot een permanente depressie leidt (Keynes). Laten zien hoe vertragingen in het regelmechanisme van de prijzen tot wilde schommelingen leiden in de hoeveelheden (Hanau). Laten zien hoe een constante kapitaalcoëfficiënt conjunctuurbewegingen oproept (Harrod en Domar). Laten zien dat onbesteed oliegeld de wereld in een crisis stort (McRae en Cairncross, zie hierboven: *Kritieke situatie*). Laten zien hoe produktiegroei tot lagere welvaart leidt via vervuiling en extreme grondstoffenschaarste (Forrester en Meadows). Laten zien hoe deze laatste processen door de diverse overheden niet kunnen worden beheerst en hoe dit het einde van de democratie inhoudt (R. Heilbroner). Blijkbaar weet het

professionele micro-optimisme zich in de macro-economie niet altijd staande te houden. Dat is ook geen wonder. Er gaat veel verkeerd in de wereld, en dat is niet aan de aandacht van de economen ontsnapt. Als ze het zich makkelijk willen maken beroepen ze zich, in algemene zin en met een algemeen schouderophalen op de schaarste: alles kan niet tegelijk, en wie denkt van wel krijgt het lid op de neus in de vorm van (naar keuze) inflatie, werkloosheid, conjunctuurschommelingen. Inventiever vakgenoten proberen deze algemene waarheid te specificeren en de diverse vormen van frustratie te vangen in modellen, die laten zien onder welke voorwaarden het individuele welvaartsstreven leidt tot maatschappelijke storingen. Maar frustratie blijft het: een welvaartstekort, dat zijn eigen krachten oproept en dat de menselijke activiteit op gang houdt.

Ik dacht dat inderdaad de enige heilige koe van de economie was: Mensen leggen zich niet neer bij de spanning tussen wat ze willen en wat er kan. Ze blijven wriemelen en spartelen om onder zo'n toestand uit te komen. Als ze daarmee ophouden en zich berustend neerleggen bij hun lot, kan de economie wel inpakken. De meeste economen zouden zo'n toestand misschien verwelkomen, mits de berusting een zekere tevredenheid des harten inhoudt. Ze zouden hun enige koe willen offeren op het altaar van het menselijke geluk. Maar voorlopig is het dier nog springlevend; even vitaal als het menselijke tekort.

Eindnoten:

1 Naderhand heeft hij nog eens uitgelegd wat hij bedoelde. Zie H.J. VAN ZUTHEM, *Inleiding tot de economische sociologie*, 1973. Schaarste is *feitelijk* wel aanwezig, maar het is toch een *fictie*, die mensen elkaar aangepraat hebben. Ik kan hier weinig anders van maken dan dat Van Zuthem vindt dat de mensen tevredener moesten zijn - een mooi voorbeeld van vermenging van feitelijke en normatieve constateringen. Eén bezwaar van dit soort uitspraken is dat sommigen (o.a. sommige economen) gaan geloven dat 'economische sociologie' niets anders is dan een vrijbrief voor dit soort vermenging. Zo erg is het nu ook weer niet, maar Van Zuthem kan inderdaad slecht uiteenhouden wat *hij* juist acht en wat er verder nog in de wereld bestaat.

2 Hier zit iets in; zie hierboven waar we schatten dat de Nederlanders in 1975 achttienhonderd miljard gulden waard waren. Ik had liever uitgerekend of de mensen gelukkig waren, maar het geluksmetertje (we zetten het iemand op het hoofd en lezen het resultaat af) is nog niet uitgevonden.

3 Staatssecretaris Klein zei onlangs dat over enkele decennia wellicht de helft der academici werkloos zou zijn. Hij werd onmiddellijk tegengesproken door Tinbergen, die er op wees dat een groeiend aanbod van academici tot andere beloningsverhoudingen leidt, die de vraag zullen beïnvloeden.